

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPIJSJE

Review for History and Ethnography

1

ČASOPIS
ZA ZGODOVINO
IN NARODOPIJSJE

LETNIK 91
NOVA VRSTA 56

STR.
1-132

2020

Na naslovnici je gradivo iz Zbirke drobnih tiskov Enote za domoznanstvo in posebne zbirke Univerzitetne knjižnice Maribor (izbor Gabrijela Kolbič):

Kopališče Mariborski otok (ok. l. 1960), ZDT RZ 1 Mb 11-M

Revija je v polnem besedilu dostopna – *Full text sources availability*:
Sistory (<http://www.sistory.si>), EBSCOhost Historical Abstracts with Full Text, ProQuest

www.czn.si
www.ukm.um.si

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPIJSJE

Letnik 91 – Nova vrsta 56
1. zvezek 2020

Review for History and Ethnography

Year 91 – New Series 56
Volume 1, 2020

Maribor
2020

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE
Review for History and Ethnography

Izdajata – *Published by*

Univerza v Mariboru in Zgodovinsko društvo v Mariboru – *University of Maribor
and Historical Society of Maribor*

ISSN 0590-5966 (tisk/print)

ISSN 2712-3138 (splet/online)

Uredniški odbor – *Editorial Board*

Izr. prof. dr. Marjeta Ciglencečki

Red. prof. dr. Darko Darovec

Dr. Jerneja Ferlež

Miroslava Grašič, prof.

Red. prof. dr. Marko Jesenšek

Doc. dr. Tone Ravnikar

Red. prof. dr. Franc Rozman

Dr. Vlasta Stavbar

Izr. prof. dr. Igor Žiberna

Dr. Marjan Žnidarič

Mag. dr. Theodor Domej, Avstrija

Prof. dr. Dragutin Feletar, Hrvaška

Dr. Peter Wiesflecker, Avstrija

Glavna in odgovorna urednica – *Chief and Responsible Editor*

Dr. Vlasta Stavbar

Univerza v Mariboru

Univerzitetna knjižnica Maribor

Gospeljna 10

SI – 2000 Maribor

vlasta.stavbar@um.si

Pomočnica urednice – *Editor's Assistant*

Urška Zupan

zupanur@gmail.com

Za znanstveno vsebino odgovarjajo avtorji. Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira. Prispevki so recenzirani. – *Authors are responsible for the scientific contents of their articles. Reprint of articles and pictures is possible only with editor's permission and source quotation. The articles have been reviewed.*

Izdano z denarno pomočjo Mestne občine Maribor in Agencije za raziskovalno dejavnost RS.
Published with financial help of the Maribor Municipality and the Slovenian Research Agency.

Kazalo – Contents

RAZPRAVE – STUDIES

- Mojca Jančar, Mateja Ravnik, *Ulrich II. Mariborski. Pečatnik in keramični ovoj z arheološkega najdišča Piramida nad Mariborom. Arheološki doprinos k interdisciplinarnemu vpogledu in analizi teh dveh najdb* (Ulrich II of Maribor. Seal Matrix and Ceramic Case from the Piramida Archaeologic Site in Maribor. Archaeological Contributions to Interdisciplinary Insight and Analysis of these two Finds) 5
- Filip Čuček, *Slovenski poslanci v Gradcu med prelomom stoletja in razpadom dvojne monarhije* (Slovene Members of the Provincial Assembly in Graz between the Turn of the Century and the Dissolution of the Dual Monarchy) 24
- Lovro Rizmal, *Janko Kač – pisatelj Spodnje Savinjske doline* (Janko Kač – a Writer from the Lower Savinja Valley) 42
- Nina Horvat, *Analiza jezikovnih značilnosti v prekmurskem koledarju Dober Pajdás kalendárium* (Analysis of Language Characteristics in the Prekmurje Calendar *Dober Pajdás kalendárium*) 59
- Mirjana Koren, *Razvoj oblikovanja serijskega kuhinjskega pohištva v Mariboru v obdobju med letoma 1946 in 1990* (The Design Development of Mass-produced Kitchen Furniture in Maribor between 1946 and 1990) 84

ZAPISI – NOTES

- Marjan Toš, *Mrtvi so le tisti, ki se jih ne spominjamo. Ob 75-letnici osvoboditve Auschwitza in ob mednarodnem dnevu spomina na žrtve holokavsta* 108

OCENE IN POROČILA – REVIEWS AND REPORTS

- Jerneja Ferlež, *Mojca Ramšak: Zdravje in bolezen na Pohorju* 118
- Rostislav Polchaninov, *Radovan Pulko: Rusko zamejstvo v slovenskih deželah* 121
- Marjan Toš, *Milena Kokol – Aleksander Purgaj: Ivan Roškar, narodni politik iz Slovenskih goric* 123
- Oskar Habjanič, *Museoeurope. Tekstil, Oblačilna kultura in moda* 126

R A Z P R A V E — S T U D I E S

Ulrich II. Mariborski

Pečatnik in keramični ovoj z arheološkega najdišča Piramida nad Mariborom

Arheološki doprinos k interdisciplinarnemu vpogledu in analizi teh dveh najdb

Mojca Jančar,* Mateja Ravnik**

1.01 Izvirni znanstveni članek
UDK 902.2(497.4Maribor), 929.52Mariborski:929.651

Mojca Jančar, Mateja Ravnik: Ulrich II. Mariborski. Pečatnik in keramični ovoj z arheološkega najdišča Piramida nad Mariborom. Arheološki doprinos k interdisciplinarnemu vpogledu in analizi teh dveh najdb. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 91=56(2020), 1–2, str. 5–23

Prispevek interdisciplinarno pristopi k obravnavi in analizi redkega lastniškega pečatnika iz 13. stoletja odkritega med arheološkimi izkopavanji na Piramidi nad Mariborom. Povzet je zgodovinski oris gradu Gornji Maribor (*castro Marchburch*) in njegovih ministerialov Mariborskih gospodov ter najdiščne okoliščine pečatnika in razlomljenega keramičnega ovoja z odtisom taistega pečatnika. Ob uporabi novih zgodovinskih virov in razprav je bilo lastništvo pečatnika korigirano in pripisano Ulriku II. Mariborskemu, ki je v virih omenjen med leti 1229 do 1252.

Ključne besede: Piramida, grad Gornji Maribor, Maribor, Marchburch, mariborski ministeriali, Ulrik II., pečatnik, pečaten keramični ovoj, srednji vek

* Mojca Jančar, univ. dipl. arheol., ZVKDS, CPA, Poljanska cesta 40, 1000 Ljubljana, mojca.jancar@zvkds.si

** Mateja Ravnik, univ. dipl. arheol., ZVKDS, OE Celje, Glavni trg 1, 3000 Celje, mateja.ravnik@zvkds.si

1.01 Original Scientific Article

UDC 902.2(497.4Maribor), 929.52Mariborski:929.651

Mojca Jančar, Mateja Ravnik: Ulrich II of Maribor. Seal Matrix and Ceramic Case from the Piramida Archaeologic Site in Maribor. Archaeological Contributions to Interdisciplinary Insight and Analysis of these two Finds. Review for History and Ethnography, Maribor 91=56(2020), 1–2, pp. 5–23

The treatise presents an interdisciplinary approach to the analysis ownership of seal matrix from the 13th century, which was found during archaeological excavations on the Piramida Hill in Maribor. It summarises a historical outline of the castle Upper Maribor (*castro Marchburch*) and its ministeriales, the Lords of Maribor, as well as the circumstances of finding the seal matrix and the broken ceramic case with the imprint of the same seal matrix. Based on researching new historical sources and treatises, the seal matrix's ownership was corrected and attributed to Ulrich II of Maribor, who was mentioned in the sources between 1229 and 1252.

Keywords: Piramida, Upper Maribor Castle, Maribor, Marchburch, Maribor ministeriales, Ulrich II., seal matrix, ceramic case, Middle Ages

Lega mesta Maribora je izjemno zanimiva tako z geomorfološkega kot geografskega vidika, saj je nastalo na stičišču vzhodnih obronkov Centralnih Alp in subpanonskega sveta. Tukaj Kozjak prehaja v Slovenske gorice, obronki Pohorja se spuščajo v nižinski svet rodovitnega Dravskega polja, vanj pa iz ozke Dravske doline priteče gorska reka Drava, ki svojo pot nadaljuje v Panonsko nižino. Takšna lega pogojuje tudi pomen mesta kot križišča poti iz vseh nebesnih smeri, ki jim je pogosto začetke iskati že globoko v prazgodovinskih obdobjih; na eni strani tistih, ki potekajo vzdolž Drave od vzhoda proti zahodu, in na drugi strani tistih, ki vodijo preko dobro prehodnih gričev in nato nižav vzdolž Pohorja od severa proti jugu ali obratno.

Piramida je 386 m visok grič, ki se dviguje nad Mariborom. Njena lega je s strateškega stališča dominantna, saj omogoča pregled nad prostorom Dravskega polja, prehodom čez reko Dravo in potjo proti Koroški na zahodu in Štajersko proti severu in je zato tudi botrovala širokopotezni izgradnji gradu na Piramidi. Kopasta oblika griča je bila verjetno delno umetno prirejena za potrebe izgradnje gradu, ki je s svojo lijakasto obliko zasedel celoten plato griča. Na severni strani, kjer je bil verjetno obrambni jarek, je z manjšo poglobitvijo ločen od drugega, nižjega in manjšega platoja. Tam je Jože Curk¹ predvideval propugnakul, prostostoječi stolp kot dodatno obrambo na najbolj ranljivi in dostopni strani grajskega poslopja (slika 1, 2).

¹ Curk, Grad Gornji Maribor: 247; Curk, Gornji Maribor kulturnozgodovinsko: 100–101; Curk, Gornji Maribor gradbenozgodovinsko: 185–186.

Slika 1: Shematiziran prikaz območja mesta Maribora v srednjem veku
(1: grad Gornji Maribor/današnja Piramida; 2: osrednji trg mesta Maribor; 3: območje srednjeveškega Maribora; 4: trško jedro ob Dravi).
Podlaga: DOF 2014, vir: spletno mesto eVRD; izris: M. Ravnik.

Slika 2: Pogled na grič Piramida z ostanki gradu Gornji Maribor, pogled z na zahodu ležečega Mestnega vrha proti vzhodu. Fotografija: M. Ravnik.

V času 11. in 12. stoletja je bilo širše območje Maribora del Nemškega cesarstva. Potem ko so bili leta 955 Madžari premagani pri Augsburgu, je cesar Oton II leta 976 ustanovil Koroško vojvodino in ob njej venec mejnih grofij (na področju vzhodne Slovenije sta bili to Karantanska in Savinjska marka).² Koroški grof Bernard Spanheimski je skupaj s svojimi brati pridobil del svojih posesti na Koroškem in v širši okolici Maribora in Radgone še pred koncem 11. stoletja iz dediščine po umrlem očetu, posesti v dolini reke Drave med Dravogradom in Mariborom, Slovenj Gradec z okolico, spodnji tok Savinje z Laškim gospostvom in verjetno tudi Kostanjevico na dolenski Krki pa po spopadih z Askvinci, ki jih je leta 1106 uničujoče porazil. Soskrbištvo nad Otokarjem III. pa mu je prineslo tudi odvetništvo nad samostanom St. Lambrecht. V večini virov, ki vsebujejo desetine omemb Bernharda, se razen dveh izjem (trušenjski grof, koroški grof) nikoli ne imenuje po Mariboru, ampak skoraj vedno samo kot grof, *comes*, brez krajevne opredelitve.³ Bernhard se v Podravju tudi nikoli ne pojavlja v vlogi nosilca javne oblasti, ampak ga v ohranjenem gradivu srečujemo zgolj kot pravno osebo.⁴

V prvi polovici 12. stoletja Podravje obvladujeta spanheimsko veleposestvo (okrog Maribora in v severnem delu Slovenskih goric do Radgone) ter salzburški Ptuj (južni del Slovenskih goric do Pesnice na vzhodu), tako da ni bilo veliko prostora za ostale zemljiške posestnike, pa tudi ni bilo potrebe po mejnem grofu kot nosilcu javne oblasti.⁵ Poimenovanje Podravja v prvi polovici 12. stoletja, ki ga šentpavelski pisarji v svojih listinah in noticah običajno imenujejo kar marka (*in marchia*) ali Krajina onkraj gozda (*marchia trans silvam* oz. *marchia Transsilvana*), enkrat Krajina onkraj Drave (*marchia trans fluvium Drawam*) in enkrat pa so zapisali, da gre za posest v Ptujski krajini (*marchia Pitouensis*), kaže na neko zelo ohlapno organizacijo, ki je ni mogoče enačiti z organizacijo mejnih pokrajin, kot jih poznamo v avstrijskem Podonavju, ob srednji Muri pa tudi ob Savi. Marka tako ne pomeni mejne krajine v državnopravnem smislu, ampak ozemlje izven Koroške in hkrati ozemlje na meji.⁶

Ko Bernhard v Mali Aziji leta 1147 umre na križarskem pohodu brez potomstva, njegove posesti deduje Otokar III. Traungavec, nečak po ženini strani.⁷

Vzpon Maribora se je tako očitno začel šele pod Štajerskimi mejnimi grofi, ko so se umirile razmere v Podravju, po katerem so pustošili Madžari še večino prve polovice stoletja. Moč Otokarjev se je z dedovanjem po Bernharžu tako razširila daleč proti jugu in novo pridobljeno področje je bilo treba

² Curk, Grad Gornji Maribor: 241–246.

³ Štih, K predzgodovini Maribora: 249–250.

⁴ Štih, K predzgodovini Maribora: 255.

⁵ Štih, K predzgodovini Maribora: 255.

⁶ Štih, K predzgodovini Maribora: 251, 255.

⁷ Štih, K predzgodovini Maribora: 253–254.

povezati z mejno grofijo ob srednji Muri ter ga vključiti v nastajajočo otokarsko Štajersko. Grad na Piramidi je tako kontroliral najkrajšo in najudobnejšo pot med starimi in novimi posestvi. »Grad v marki« je tako postal središče otokarske uprave v Podravju, ki so jo vodili njihovi ministeriali, pripeljeni iz Traungaua.⁸ Leta 1183 se kot deželnoknežji ministeriali pojavijo tako imenovani Mariborski gospodje, ki grad upravljajo vse do leta 1376. Na to območje jih pripelje Otokar IV. Traungavec in ostanejo dedni grajski upravniki tudi pod Babenberžani, ki grad prevzamejo leta 1192. Babenberžani okoli leta 1200 tudi reorganizirajo gospostvo in ga razdelijo na Spodnji in Zgornji Maribor. Po izumrtju Mariborskih gospodov si lastništvo predajajo številne družine,⁹ njegova vloga pa se je zmanjšala na raven upravnega središča gospostva. Ko so leta 1382 grad prenehali upravljati mariborski gospodje, imamo zanj izpričane tudi prevzeme zaradi neporavnanih dolgov, v zapisih v urbarjih in cenitvah pa vrednost gradu in obseg njegovega gospostva vztrajno padata. Leta 1469 ga zavzame Andreas Baumkircher v fajdi štajerskega plemstva proti cesarju,¹⁰ leta 1481 so ga zavzeli Madžari, leta 1528 je po udaru strele pogorel, 1532 so ga zavzeli Turki in med letoma 1605 do 1611 je bil tu sedež mestne vojaške posadke, ki gradu ni prizanesla. Leta 1784 je bil grad opuščen, gradbene elemente pa so sekundarno uporabili pri gradnji v Mariboru in okolici, grofje Brandisi pa so iz ruševin gradu postavili tudi kamnito piramido, po kateri je hrib, ki je bil nekoč znan kot Grajski hrib (Hausberg, Schlossberg), dobil novo ime. Potem ko je vanjo leta 1821 udarila strela, so na njenem mestu postavili Marijino kapelico.

Izpričana popravila in obnove gradu v letih 1434, 1570, 1612 in 1642 kažejo, da je bil grad kljub zavzetjem in propadanju večkrat renoviran in prezidan¹¹ in ne le občasno vzdrževan, kot to domneva Jože Curk.¹²

Po opustitvi je bilo območje gradu očitno izravnano, saj se na platoju ni ohranilo nič, kar bi kazalo na to, da bi tu stal grad. Viden je bil le vrh vodnjaka/cisterne, na obstoj gradu pa so nakazovali le skopi arhivski viri in upodobitve na grafikah.

Podobo gradu v 17. stoletju nam izpričujejo ohranjene upodobitve, najbolj izpovedne so oljna slika iz leta 1630, risba neznanega avtorja iz 1657 in

⁸ Štih, K predzgodovini Maribora: 253–254.

⁹ Grad je prehajal skozi roke Svibenjskih, Hauga Devinskega, Walseejev, Grabenskih, Zwickcklov, Stadlerjev, Welzerjev, zasedla ga je vojaška oz. mestna posadka, nato Racknitzerji, Stübichi, Khissli so ga združili s spodnjim gospodstvom, zadnji lastnik pa je bila družina Brandis.

¹⁰ Nem. die Fehde; spopad/privatna vojna kot srednjeveški pravni inštitut.

¹¹ Arheološka izkopavanja v letih 2010 in 2011 so dokumentirala 8 gradbenih posegov (Ravnik, Jančar, Strmčnik Gulič, Marchburch: 329–332).

¹² Curk, Grad Gornji Maribor: 247; Curk, Gornji Maribor gradbeno zgodovinsko: 184.

Vischerjeve grafike iz 1681. Upodobitve so podobne, vse prikazujejo dvonadstropno/trietažno poslopje z oporniki in dvoriščem na južni strani. Grajsko poslopje je sestavljeno iz višjega zahodnega trakta in pravokotno nanj postavljenega južnega trakta, ki sta prekrita z zatrepno streho s frčadami (slika 3).¹³

Slika 3: Vedutna upodobitev gradu Gornji Maribor (Obermarhburg), avtor: G. M. Visser, 1681. Vir: sl.wikipedia.org

Nekateri zgodovinarji¹⁴ izgradnjo gradu na Piramidi postavljajo v začetek 12. stoletja (1106), medtem ko Jože Mlinarič v starejši literaturi¹⁵ njegov začetek postavlja že v 11. stoletje glede na tedanjo politično situacijo, saj je bila po njegovem trdnjava »v Marki« pomembna za gospodarje Dravskega polja in Slovenskih goric ter za prehod preko Drave. Opira se na prvo omembo mariborskega gradu v Deželni knjigi okoli 1147, kjer je Bernard Spanheimski zapustil svojemu dediču in bratrancu, mejnemu grofu Otakarju Traungavcu poleg drugega tudi grad v Mariboru (*hus ze Marpurch*), s tamkajšnjim trgom (*marcht*) in pertinencami (*unt daz dar zugehort*) ter mariborske ministeriale (*die von Marpurch*). Zato Mlinarič ne dvomi, da je takrat mariborska trdnjava že stala, in tudi ne, da so na njej prebivali spanheimski ministeriali Mariborski.¹⁶ Mlinarič ima v svojih kasnejših objavah¹⁷ za graditelja in prvega prebi-

¹³ Curk, Grad Gornji Maribor: 247 – 250; Curk in Premzl, Mariborske vedute: 28, s. 2

¹⁴ Curk, Grad Gornji Maribor: 242; Kos, Vitez in grad: 326; Stopar, Grajske stavbe: 75.

¹⁵ Mlinarič, Maribor do začetka 17. stoletja: 127.

¹⁶ Mlinarič, Maribor do začetka 17. stoletja: 126.

¹⁷ Mlinarič, Oris srednjeveškega Maribora: 344.

valca gradu Gornji Maribor Bernarda Spanheimskega, kar postavi izgradnjo gradu v začetek 12. stoletja.

Zgodovinar Peter Štih se ne strinja tako z datumom kot z ustanoviteljem gradu.¹⁸ Pri svojem mnenju se opira predvsem na dejstvo, da je Deželna knjiga Avstrije in Štajerske (*Landbuch von Österreich und Steier*) nastala na Dunaju med letoma 1276 in 1281 (najverjetneje okrog 1277) in je spadala med ukrepe, s katerimi je Rudolf I. pripravljajal prevzem nekdanjih babenberških dežel, ki so s porazom Otokarja II. Přemysla postale proste. Tako si je že konec leta 1276 uspel pridobiti soglasje državnih knezov in deželnega plemstva Avstrije, da naj bodočemu deželnemu knezu Avstrije pripade vsa nekdanja babenberška posest. Ker pa je ta predlog vseboval tudi klavzulo, da velja to le za tisto posest, ki so si jo Babenberžani pridobili na zakonit in neizpodbiten način, je bilo potrebno dokazati, da so si Babenberžani številna gospodstva, mesta in gradove, ki so se poprej nahajali v plemiški posesti, pridobili zakonito (z nakupom, dedovanjem ali kako drugače). Z Deželno knjigo, ki jo je sestavila posebna »ekspertna« skupina, je Rudolf pridobil »dokaz« o zakonitem izvoru babenberške posesti, ki so ga zahtevali državni knezi in deželno plemstvo. Deželna knjiga tako prinaša celo vrsto netočnih informacij, na podlagi katerih so v zgodovinopisju dolgo časa ponavljale in se ohranjale povsem napačne predstave. Opozarja, da je potrebna velika previdnost pri uporabi njenih podatkov, saj ima zaradi izkrivljanja in ponarejanja podatkov na številnih mestih zelo majhno vrednost kot samostojen zgodovinski vir. Tako je tudi lažje razumeti ozadje, ki je privedlo do zapisa o Mariboru v Deželni kroniki, saj naj bi skupaj z ostalo dediščino po Bernhardu Spaheimskemu prešel na štajerske Otokarje, katerih univerzalni dediči so leta 1192 postali Babenberžani. Deželna knjiga tako s časovno distanco več kot stotridesetih let poroča o dediščini, ki jo je grof Bernhard iz Maribora (*der grave Pernhard von Marpurch*) zapustil svojemu dediču, mejnemu grofu Otokarju III. iz Steyerja.

Da grad ni obstajal pred letom 1150, je mnenje zgodovinarja Toneta Ravnikarja, saj v času predotokarske dobe (pred 1147) ni niti enega viteza, ki bi ga lahko povezali z gradom Maribor oz. sploh ni nobenega indica o obstoju gradu kot takega. Glede na domnevo, da so bili Gundakarji prvi upravljavci gradu, in ker le-ti izhajajo iz štajerske mejnogrofovske ministerialitete, je ta datacija bolj smiselna.¹⁹

Prva zanesljiva omemba gradu kot *castrum Marchburch* je listina štajerskega mejnega grofa Otokarja III. Traungavca iz leta 1164, v kateri na svojem gradu (*in castro Marchburch*) obdaruje šentpavelski samostan, ta pa grofu kot jamstvo izroči v trajno last dve kmetiji pod mariborsko trdnjavo (*sub Castrum*

¹⁸ Štih, K predzgodovini Maribora: 244–260.

¹⁹ Ravnikar, Maribor v 12. stoletju: 11.

Marchburch).²⁰ Ob izdaji te listine naj bi se Otokar v teh krajih nahajal verjetno po nalogu cesarja Friderika I. Barbarosse na diplomatski misiji z nalogo posredovati v notranje madžarskem sporu med Štefanom III. in Štefanom IV.²¹

Vendar ta listina najverjetneje ni najstarejša listina, v kateri se omenja Maribor oziroma plemič, imenovan po Mariboru. Obstajata še dve listini, v katerih so imenovani Mariborčani, toda v obeh manjka točna datacija. Prva listina je bila okvirno datirana med letoma 1159 in 1173, vendar je bolj verjetna datacija med letoma 1164 oz. 1165 in 1173. Druga listina je bila datirana okoli leta 1160, v njej pa je kot priča Hezman iz Maribora, ki pa po imenu sodeč ni pripadnik ministerialne družine, ampak le nekdo iz oboroženega spremstva. Najbrž družina okoli leta 1160 še ni bila razdeljena na wildonsko-riegersburški in mariborski del. Ravnikar meni, da to še ne pomeni nujno, da grad v tem času ni stal, temveč le, da še ni uspelo najti prepričljivega dokaza o njegovem obstoju in da vsi do sedaj predstavljeni podatki kažejo na nastanek gradu okoli leta 1160.²² Tezo, ki nastanek gradu umešča po letu 1147, pa krepi tudi lega gradu in ugotovitev, da je bila njegova glavna vojaško-strateška naloga na eni strani braniti prehod iz Podravja v srednje Pomurje, po drugi strani pa tudi »kraljevo cesto«²³ proti Koroški, ko so v Podravju po tem letu začeli prevladovati štajerski interesi.²³ Ravnikar v Bernhardu Spanheimskem ne prepozna »očeta«²⁴ Maribora, je pa mnenja, da sta za nastanek gradu in kraja zaslužna dva Otokarja, zadnja predstavnika družine Traungavcev: Otokar III., štajerski mejni grof, ki je dal postaviti grad na Piramidi, in njegov sin, prvi štajerski vojvoda Otokar IV. (I.), ki je spodbudil nastanek nove tržne naselbine ob pomembnem prehodu preko reke Drave.²⁴

Kljub vsemu pa je treba upoštevati, da arheološke najdbe kažejo na poselitev prostora gradu na Piramidi že v prvi polovici 12. stoletja. Moramo pa poudariti, da se datiranje po materialu opira na najdbe, pridobljene med sondiranjem leta 1985²⁵ in na zgolj preliminarne analize najdb, pridobljenih med izkopavanji v letih 2010 in 2011.

Na tem mestu velja omeniti tudi širši kontekst poselitve mariborskega prostora, in sicer, da nekatere najdbe z lokacije Minoritskega samostana datirajo celo v 10. in 11. stoletje, kjer naj bi bila lokacija trškega jedra ob najugodnejšem prehodu čez Dravo.²⁶

²⁰ Mlinarič, *Gradivo I*: 3; Mlinarič, *Maribor do začetka 17. stoletja*: 126–127.

²¹ Ravnikar, *Maribor v 12. stoletju*: 7.

²² Ravnikar, *Maribor v 12. stoletju*: 9–13.

²³ Ravnikar, *Maribor v 12. stoletju*: 27.

²⁴ Ravnikar, *Maribor v 12. stoletju*: 29.

²⁵ Strmčnik Gulič, *Gornji Maribor*: 212.

²⁶ Ustna informacija Miha Murko, univ. dipl. arheol.

Leta 2010 smo v plasti na notranjem dvorišču odkrili verjetno bronast pečatnik, naslednje leto pa nedaleč v stran, v odpadni jami, še keramični ovoj z odtisom najdenega pečatnika. Pečatnik smo takrat z analizo pripisali Ulriku III.²⁷ Mariborskemu.²⁸ Danes zaradi najnovejših genealoških izsledkov in poglobljenih zgodovinskih znanstvenih analiz²⁹ vemo, da je dejansko šlo za Ulrika II. Mariborskega.³⁰

Plemiški ministeriali Otakarjev oz. Traungavcev so bili Gundakarji, ki pa niso bili »enotna« družina, niti niso imeli skupnega prednika. Šlo je preprosto za zlitje različnih ministerialnih družin, ki so preko porok med seboj stopile v sorodstveno zvezo. Preko svojih gospodarjev so si pridobili ozemlja in na novih področjih tvorili nove stranske veje. Tako so bile glavne veje: Starhemberg, Dunkelstein, Stuttern, Strechau, Winklern in Wildon. Pomembna družina na Štajerskem so bili gospodje Wildonski, ki so se povzpeli do dednih štajerskih maršalov in postali celo vodilna družina v osrednjem delu Štajerske. S to vejo Gundakarjev je povezano tudi snovanje nove ministerialne družine gospodov Mariborskih. Prva dva, Riher in Konrad, sta omenjena šele leta 1175. V listini, s katero je Hartnid Riegersburški podaril svoji hčerki, nuni v samostanu Admont, tri hube pri Wildonu, se prvič omeni Riher III. Kot mariborski se prav tako prvič omeni tudi Konrad Mariborski, pri čemer je Konrad omenjen pred Riherjem III. Medtem ko Riherja III. Mariborskega zasledimo v dokumentih zelo pogosto, se Konrad pojavlja le redko. Poudariti pa je treba, da se oba skoraj vedno pojavljata v dokumentih, ki jih je potrjeval Otokar. Za Gundakarje je bilo značilno, da sta se vedno vsaj dva člana družine istočasno imenovala po isti gosposčini, kot je razvidno že pri Riherju in Konradu. Riherjevo mesto je prevzel njegov sin Riher IV, kaže pa, da Konrad Mariborski ni imel moških potomcev, zato je njegovo mesto zavzel Ulrik, sin Henrika Svetomarjetskega, ki ga lahko zasledimo že leta 1185 kot Ulrika Mariborskega.³¹

Tako Henrik predstavlja začetnika gospodov Mariborskih, saj so zaradi izumrtja rodbine drugih dveh »kandidatov«, Maribor popolnoma prevzeli v svoje roke potomci Henrika. Ti so še vedno bili deželno knežji ministeriali, nastavljeni na deželno knežji posesti. Henrik je bil poročen s Kunigundo, ki se kot Mariborska v virih prvič omenja leta 1210, ko je opravila daritev Šentpavlu. Zapis kaže, da je bil takrat njen mož Henrik že pokojen (nazadnje

²⁷ Kos, Vitez in grad: 330, genealoška preglednica 60.

²⁸ Pečatnik je analiziral dr. Ludwig Freidinger iz Gradca po posredovanju Štajerskega deželnega arhiva v Gradcu.

²⁹ Na tem mestu bi se radi zahvalili doc. dr. Antonu Ravnikarju za posredovanje in pomoč ter doc. dr. Martinu Beletu, ki nama je dovolil vpogled v njegovo takrat še neobjavljeno razpravo.

³⁰ Bele, Viltuška veja: 15.

³¹ Lamprecht, Izvor Mariborskih: 11–15.

omenjen 1196). Potrjeno sta imela tri sinove³² in sicer Ulrika Mariborskega, Gotfrieda Mariborskega in Konrada, ki je bil hoško-mariborski župnik. Kot drugi fevdalci tistega časa so gospodje Mariborski ropali in si prisvajali posesti v okolici. Na ta način sta Ulrik in Gotfried med letoma 1193 in 1220 pridobila od šentpavelskega samostana, kot je zapisal njegov opat, vas Prošek, grad Viltuš in novine na hribu poleg gradu. Glede na to, da se Henrik že leta 1190 omenja kot Viltuški, bi lahko predvidevali, da so si Viltuš prisvojili že pred tem letom, verjetno pa ne pred letom 1185. Gospodov Mariborskih, ki so imeli v posesti tudi Viltuš in so se tako imenovali po obeh gosposčinah, na tej točki še ni bilo mogoče ločiti od Viltuških.³³ Verjetno se je rodbina na mariborski in viltuški del razdelila šele v naslednji generaciji. Leta 1209 je Leopold VI. v Mariboru izdajal obnovitveno listino za jurkloštrski samostan. V njegovem spremstvu najdemo Ulrika I. in Gotfrida I., ki pa se ne imenujeta po Mariboru, ampak se nazivata kot Viltuška. Med Leopoldovimi pričami leta 1213 najdemo tudi Ulrika I., vendar spet s pridevkom »Mariborski«.³⁴ Bele meni, da je bila rodbina razdeljena na mariborski in viltuški del že leta 1240, ko se je vojvoda Friderik II. Prepirljivec zadrževal v Mariboru.³⁵ Za Lamprehta pa je ločnica, po kateri lahko začnemo ločevati gospode Mariborske od gospodov Viltuških in voditi le-te kot samostojno družino oz. stransko vejo, listina o ustanovitvi studeniškega ženskega samostana iz leta 1249, kjer so pri pečate-nju nastopili tudi Viltuški.³⁶

Številne listine, ki se nanašajo na Maribor in njegovo okolico, in v katerih so Mariborski nastopali bodisi kot priče bodisi kot zaščitniki, kažejo na njihov velik vpliv. Z geografskega vidika je ta vpliv segal od Dravograda do Ptuja in od Lipnice do Slovenskih Konjic, s tem pa je bil povezan tudi velik ugled družine.³⁷

Mariborski so uporabljali tradicionalna družinska imena, kot so Konrad, Gotfried, Rajker (variacija Riher) in Ulrik. Grb Mariborskih srečamo v dveh oblikah in sicer kot vzpenjajočega se leva ter razcepljen in desno 4-krat deljen ščit. Sodeč po grbu, variacije na motiv vzpenjajočega se leva ali panterja, so se Mariborski razcepili na štiri veje: mariborsko, limbuško, viltuško in lušperško vejo.

³² Starejša mnenja (Pirchegger in Kos) so, da je bil oče Ulrika, Gotfrida in Konrada ter mož Kunigunde Konrad I. in ne Henrik. Bele, Viltuška veja: 8, op. 24.

³³ Lampreht, Izvor Mariborskih: 16–19.

³⁴ Bele, Viltuška veja: 9.

³⁵ Bele, Viltuška veja: 9.

³⁶ Lampreht, Izvor Mariborskih: 19–20.

³⁷ Lampreht, Izvor Mariborskih: 19.

V začetku 14. stoletja so začele izumirati stranske veje in njihovo posest je združeval Gotfried IV., ki ga listine omenjajo med letoma 1301 in 1339.³⁸ Ko je leta 1376 kot zadnji moški član mariborske veje Gotfrid V. umrl, sta grad in gospostvo pripadla deželnemu knezu, vojvodi Leopoldu III. Ta ga je že leta 1379 prepustil predzadnjemu kranjskemu Svibenčanu (Viljemu V.), ki je zaradi zadolženosti izgubil grad Svibno. Toda pravno in formalno je bilo mogoče gospostvo Maribor podeliti Svibenskemu šele leta 1382, po smrti Gotfridove hčere Margarete, ki je bila legalna dedinja in je do tedaj živela na domačem gradu.³⁹

Ulrik II. se prvič omenja kot sin Kunigunde in brat Gotfrida leta 1229.⁴⁰ V tej listini Kunigunda s sinovi Konradom, Ulrikom in Gotfridom podeli žički kartuziji kot povračilo škode dve kmetiji pri Starih konjicah (*Antiquum Conowitz*).⁴¹ Leta 1240, ko je bil vojvoda Friderik Babenberški v Mariboru in je obljubil varstvo samostanu v Garstnu, je bil med zbrano množico plemičev tudi Ulrik II. Mariborski.⁴² Poleti leta 1252 so nekateri štajerski plemiči pomagali Filipu Spanheimskemu (oziroma njegovemu očetu Bernhardu) v boju proti grofom Goriškim. Filip, pripadnik spanheimske dinastije kakor tudi poglavar salzburške nadškofije, je goriško-tirolsko stran presenetil in uničujoče porazil. Za pomoč pri obrambi dežele svojega očeta Bernharda Spanheima in trdnjave Sachsenburg je Filip denarno nagradil Alberta I. Viltuškega in Ulrika II. Mariborskega (*Vlrico filio domini Vlrici de Marchpurch*) s 44 markami srebra dunajske teže. Za denar je jamčil Friderik V. Ptujski, kateremu je Filip zastavil za jamstvo vas Zrkovci v bližini Maribora.⁴³ Kasneje Ulrik II. ni nikjer več omenjen. Brat Gotfrid II. je v 50. letih 13. stoletja celo štajerski deželni sodnik in omenjen v listini, v kateri je Maribor prvič omenjen kot mesto. Njegov brat Ditrik pa je 1253 postal krški škof.⁴⁴

Kot priča je Ulrik II. pečatil le eno znano listino iz leta 1249 skupaj z Gotfridom in Konradom. V njej je Ulrik imenovan *dominus Ulricus*. Ohranil se je le eden pečat od treh.⁴⁵ Kot priča nastopa v dvanajstih do sedaj znanih listinah, dve listini pa se nanašata nanj.

³⁸ Kos, Vitez in grad: 327, 330.

³⁹ Kos, Vitez in grad: 327, 328.

⁴⁰ V tem primeru verjetno gre za Ulrika I. očeta ali strica Ulrika II., saj se njegova mati omenja kot Kunigunda Mariborska. Ime žene Gotfrida I. ali Ulrika I. je neznanka, vendar je ob pogostosti imena Kunigunda možno, da sta imeli mati in žena isto ime.

⁴¹ Mlinarič, Gradivo I: 63.

⁴² Bele, Viltuška veja: 9.

⁴³ Mlinarič, Gradivo I: 81; Bele, Viltuška veja: 10–11.

⁴⁴ Bele, Viltuška veja: 11.

⁴⁵ Mlinarič, Gradivo I: 78.

Pečatnik oz. pečatna matrica je v kovinsko maso reliefno konkavno vrezana oz. vgravirana oblika neke podobe: splošnega znaka, grba in/ali napisa ter ima na drugi strani običajno nekakšno držalo, kot celota pa tvori orodje za odtis pečata. To orodje so v srednjem veku imenovali »tipar«. Z odtisom pečatnika v mehkejšo snov (v mehko kovino, vosek, pečatni vosek in drugo) nastane v njej konveksno-reliefna podoba – pečat. Slovenski izraz za pečat verjetno izhaja iz nemške besede *das Petschaft*.⁴⁶

Katoliški papeži in vzhodnorimski cesarji so svoje dokumente pečatili že vsaj od začetka 6. stoletja naprej. Svoje dokumente so pečatili tudi Langobardi ter zahodnogotski in frankovski kralji. Od 10. do 11. stoletja se je pečenje širilo tudi na prebivalstvo nižjega stanu. V 12. in 13. stoletju pa je bilo pečenje dokumentov razširjeno že na vse stanove tedanje srednjeevropske družbe. Najstarejši pečati v Sloveniji pripadajo srednjeveškim cerkvenim ustanovam in mestom ter so iz prve polovice 12. stoletja (Gornji grad, Žiče in Ptuj). Pri nas se je pečenje bolj uveljavilo šele v 13. stoletju.⁴⁷

V srednjem veku je bila prvotno pravica pečenja svobodna. Če oseba pečata ni premogla ali ji ni bil na voljo, so lahko pečatili tudi s tujimi pečati, s čimer so zagotavljali istovetnost potrdila. Pomembnost pečata kot dokazila istovetnosti s piscem nekega pogosto pravnega dokumenta oz. njegovo pričo, je narekovala, da se pečatna matrica oz. pečatnik po smrti njegovega lastnika uniči, da ne bi prišlo do zlorab, kar je bilo v veljavi predvsem v 13. in 14. stoletju. Že od 13. stoletja naprej pa so imeli v boljših uradih pečatnike različnih velikosti in s tem tudi različnih pomembnosti. Za pomembne dokumente so uporabljali veliki pečat (*sigillum majus*), katerega verodostojnost so pogosto potrdili z manjšim »kontrapečatom«, ki so ga pritisnili na hrbtno stran velikega pečata. Kot potrditev velikih pečatov so dodajali tudi majhne osebne pečate (*signete*), ki so označevale osebno potrditev. Za splošne dokumente, običajne korespondence komercialnega značaja, pa so uporabljali male pečate (*parvum*). Sami pečati so bili predvsem narejeni iz čebeljega voska in barvil. Na Slovenskem so bili do 14. stoletja predvsem v uporabi naravni in nebarvani, pozneje pa zeleno, rdeče ali črno barvani. Ker otrdeli pečati zaradi svoje krhkosti niso bili odporni na poškodbe in deformacije, so jih odtiskovali preko čez vosek položen papir, kasneje pa na čez pergament prepeljane vrvice (volnene, usnjene, konopljne ...). Tako nastali pečati so viseli na dokumentu. Ohranilo se je mnogo dokumentov, ki so pečateni s celo vrsto različnih pečatov, razvrščenih po hierarhični pomembnosti njihovih lastnikov.⁴⁸

⁴⁶ Jurečič, Pečatoslovje: 6, 7.

⁴⁷ Otorepec, Srednjeveški pečati: 7.

⁴⁸ Otorepec, Srednjeveški pečati: 8, 9.

Ločimo lahko 20 različnih pečatnih oblik, med katerimi so bile največkrat uporabljene okrogla, ovalna, vokalno ovalna, ki je bila uporabljena za ženske pečate, ščitna trikotna in oblika polkrožnega ščita. Redkejši so bili pečati drugih oblik, kot so peterokotnik, šesterokotnik, cvetlica. Sfragistika uporablja tudi razne klasifikacije za pečatne podobe. Od 13. stoletja dalje so v vseh stanovih prisotni pečati z grbovno vsebino. Pečatni napisi ali tako imenovane legende so običajno izpisani po obodih pečata, medtem ko so bile pečatne podobe nameščene na sredino pečata. V različnih obdobjih so uporabljali različne stile pisav v legendah, kar nam danes omogoča prepoznavanje časa, v katerega sodi, bodisi matrica bodisi njen pečat. Po 12. stoletju prepoznavamo pisave pečatov za kapitalne in uncialne, po koncu 14. stoletja pa prevladujejo težje berljive minuskulne črke. Z renesanso se pojavijo spet napisi v antičnih majuskulah.⁴⁹

Grb pa ni bil le prepoznaven znak imetnika, pač pa tudi vidno sredstvo za njegovo statusno potrjevanje. Grbi so kot nujni znaki razpoznavanja s šlemom zakritih vitezov, mode in posledično plemiške posebnosti nastajali od druge tretjine 12. stoletja, množično in kot skoraj nespremenljivi dedni znaki pa od konca 12. in v začetku 13. stoletja.⁵⁰

Pečatnik Ulrika II. Mariborskega, ki je bil najden med izkopavanji grajskega dvorišča na Piramidi leta 2010, je bil razlomljen, kar je pričakovano, saj gre za osebni pečatnik iz 13. stoletja. Gre za okrogel pečatnik, ki je v premeru velik 4 cm in ni v celoti ohranjen. Na sprednji strani ima grb in napisno polje, na zadnji pa držalo v obliki predrte ploščice/trna, ki je služil za obešanje pečatnika na verižico in kot držalo za lažje odtiskovanje v vosek. V legendi, ki poteka ob robu pečatnika in obkroža grb, je napis v majuskuli. Napis, ki se začne s simbolom v obliki križca na sredini zgoraj, je speljan med dvema tankima črtama, ki tečeta vzporedno z robom pečata, in se glasi: UL(richi d' Ma)RCHPURCH S(igillum). V pečatnem polju je grb, ki je značilen za rodbino Mariborskih gospodov. Osrednji del pečatne ploskve zajema trikotni ščit, na katerem je upodobljen vzpenjajoči se lev, ki gleda frontalno⁵¹ (slika 4, 5).

⁴⁹ Otorepec, Srednjeveški pečati: 8.

⁵⁰ Kos, Grb in mit: 287–288.

⁵¹ Heraldika takšnega leva pogosto imenuje tudi leopard ali levji leopard (*gelöwten Leopard* ali *lion-léopardé*). Leopard bi se naj od heraldičnega leva po francoski heraldični interpretaciji razlikoval zgolj po poziciji glave, saj ima lev glavo vedno slikano v profilu z vidnim enim ušesom in očesom, medtem ko jo ima leopard obrnjeno k opazovalcu frontalno in sta vidni obe ušesi in očesi.

Keramičen polkrožen predmet, ki je verjetno odlomek nekega večjega ovalnega predmeta, morda tulca oz. ovoja, velikosti 7×10 cm, debeline 1,1 cm, ima na zunanji strani delno ohranjen odtis omenjenega pečatnika. Na odtisu oz. pečatu je delno viden tudi tisti del, ki je manjkal na pečatniku, kar je omogočilo lažjo rekonstrukcijo pečata. Notranja stran keramičnega predmeta je grobo izdelana in vidni so odtisi prstov pod odtisom pečatnika. Menimo, da je ena od možnih interpretacij ohranjenega predmeta, da je del okroglega keramičnega tula/etuija/ovoja, v katerega so spravljali listine. Do sedaj nismo našli nobene primerne analogije za predmet (sl. 6, 7, 8).

Slika 6: Keramični ovoj z dvema pečatoma na zunanji strani. Fotografija: N. Grum.

Slika 7: Detajl bolj ohranjenega pečata na keramičnem ovoju. Fotografija: N. Grum.

Slika 8: Notranja stran keramičnega ovoja s prstnim odtisom pod enim od obeh pečatov. Fotografija: N. Grum.

Pečatnik (in posredno keramičen ovoj) predstavlja prvi materialni vir s pisno omembo imena Marchpurch. Vendar je to omemba gradu (grad v marki / March burg/ Purch) in ne mesta pod njim, ki se prvič v pisnih virih kot *civitate Marpurg* omeni leta 1254, torej malo po tistem, ko se za Ulrikom II. Mariborskim izgubi vsaka sled in je njegov osebni pečat že bil uničen.

Obsežna arheološka izkopavanja in raziskave, ki so na Piramidi potekale zadnjih 35 let, skupaj s pridobljenim materialnim gradivom, dokumentirano stoječo arhitekturo in arheološkimi konteksti, nudijo možnost interdisciplinarnega proučevanja dela zgodovine Maribora, v kateri je dolga stoletja nad mestom kljuboval grad Gornji Maribor. Najdbi, ki sta bili izpostavljeni v pričujočem prispevku, sta primer, kako nam lahko tudi zgolj dva odkrita predmeta pomagata razumeti zgodovino gradu, nam omogočita pridobiti vpogled v življenje na gradu in življenje ljudi na njem in nenazadnje njegovo/njihovo umestitev v širše zgodovinsko okolje in dogodke v njem. Hkrati pa njuna opredelitev, ki se je med raziskavo spremenila oz. popravila, jasno kaže nujnost interdisciplinarnega pristopa in vključevanja najnovejših rezultatov pri opredeljevanju najdb iz tovrstnih kontekstov.

VIRI IN LITERATURA

Viri

[https://en.wikipedia.org/wiki/Lion_\(heraldry\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Lion_(heraldry)) (18. 8. 2019)

<https://gisportal.gov.si/portal/apps/webappviewer/index.html?id=403a54629867466e940983d70a16ad9e> (22. 8. 2019)

https://sl.wikipedia.org/wiki/Slika:Vischer_-_Topographia_Ducatus_Stiria_-_250_Marburg_-_Obermarburg_-_Gornji.jpg (18. 6. 2014)

<http://www.grboslovje.si/grb.php> (18. 8. 2019)

[https://www.heraldik-wiki.de/wiki/L%C3%B6we_\(Wappentier\)#cite_note-2](https://www.heraldik-wiki.de/wiki/L%C3%B6we_(Wappentier)#cite_note-2) (18. 8. 2019)

<http://www.internationalheraldry.com/#shield> (18. 8. 2019)

Literatura

Martin Bele, Viltuška veja gospodov Mariborskih pred letom 1311. *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 68, 2020, str. 5–17.

Jože Curk, Grad Gornji Maribor. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 58, n.v. 23/2, 1987, str. 241–251.

Jože Curk, Grad Gornji Maribor in njegovo kulturnozgodovinsko sporočilo. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 60, n.v. 25/1, 1989, str. 99–108;

Jože Curk, Grad Gornji Maribor in njegovo gradbeno zgodovinsko sporočilo. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 63, n.v. 28/1, 1992, str. 182–187.

Jože Curk in Primož Premzl, *Mariborske vedute*, Maribor 2004.

Mira Strmčnik Gulič, Gornji Maribor v luči arheoloških raziskovanj. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 63, n.v. 28/1, 1992, str. 200–231.

Valt F. Jurečič, *Pečatoslovje. Sigilografija*. 2007. https://sloveniana.si/wp-content/uploads/2018/11/SIGILOGRAFIJA_040210a-1-1.pdf (30. 6. 2019)

Dušan Kos, Grb in mit, *Zgodovinski časopis* 56/3–4, 2002, 287–326.

Dušan Kos, *Vitez in grad – vloga gradov v življenju plemstva na Kranjskem, slovenskem Štajerskem in slovenskem Koroškem do začetka 15. stoletja*. Založba ZRC, Ljubljana 2005.

Rajmund Lamprecht, Izvor in razvoj gospodov Mariborskih, *Časopis za zgodovino in narodopisje* 86, n.v. 51/2–3, 2015, str. 9–33.

Rajmund Lamprecht, Rajnhold Vavra, Danica Perše, Saša Baranašič In Jožef Urbanič, *Viltuški grad: po poteh plemstva in gospode na Viltušu: pripoved o lastnikih – ustanoviteljih, delu in življenju v gradu in dvorcu Viltuš po znanstvenih in zgodovinskih zapisih ter ustnem izročilu*. Turistično društvo, Selnica ob Dravi, 2017.

Jože Mlinarič, *Gradivo za zgodovino Maribora, zv. I: listine do 1259*. Pokrajinski arhiv Maribor, Maribor 1975.

Jože Mlinarič, Maribor do začetka 17. stoletja, *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 31, 1983, str. 126–137.

Jože Mlinarič, Historično-topografski oris neposredne okolice srednjeveškega Maribora I., *Časopis za zgodovino in narodopisje* 71, n.v. 36/3, 2000, str. 343–372.

Božo Otorepec, *Srednjeveški pečati in grbi mest in trgov na Slovenskem*. Slovenska matica in ZRC SAZU, Ljubljana 1988.

Mateja Ravnik, Mojca Jančar In Mira Strmčnik Gulič, Marchburch – Upper Maribor castle – Preliminary results of archaeological excavations in 2010 and 2011. *Castrum Bene* 12, 2014, str. 325–337.

Tone Ravnikar, *Maribor v 12. stoletju: 850 let prve omembe Maribora*. Pokrajinski arhiv Maribor, Maribor 2014.

Ivan Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji, Območje Maribora in Ptuja*. Ljubljana 1990.

Peter Štih, K predzgodovini mesta Maribor. *Studia Historica Slovenica*, 6/2–3, 2006, str. 243–260.

ULRICH II OF MARIBOR. SEAL MATRIX AND CERAMIC CASE FROM THE PIRAMIDA ARCHAEOLOGIC SITE IN MARIBOR. ARCHAEOLOGICAL CONTRIBUTIONS TO INTERDISCIPLINARY INSIGHT AND ANALYSIS OF THESE TWO FINDS.

Summary

The Upper Maribor Castle (*castro Marchburch*) was first mentioned in written sources in 1164, and it was probably designed as the administrative centre of the then region. Due to the turn of events, it started losing its importance and became just one of the numerous properties, managed by ministeriales. Lords of Maribor managed the Upper Maribor Castle from the second half of the 12th century until the middle of the 14th century. After that, the castle had a lot of owners, until it was abandoned in 1786.

The excavations on Piramida, which lasted from 2010 to 2011, resulted in numerous new findings and answers, but also questions and materials for future discussions. The findings of the seal matrix and broken ceramic case with the imprint of the same seal matrix that was found close by were, at the time of research, significant findings. The broken seal matrix, a rare ownership seal matrix from 13th century, found in Slovenia, was attributed to Ulrich II of Maribor. Ulrich II of Maribor was a ministerialis of the Upper Maribor castle and was mentioned in written sources between 1229 and 1252. The inscription around the coat-of-arms in capital letters reads S(igillum) UL(rischi d' Ma)RCHBURCH, and it is the first written source mentioning the name Marchburch – but in this case, this is the name of the castle and not the city under it. The ceramic case with two imprints of the same seal matrix was probably used for preserving documents.

ULRICH II. VON MARIBOR/MARBURG. DER SIEGELSTEMPEL UND KERAMISCHER BEHÄLTER, GEFUNDEN AUF DER ARCHÄOLOGISCHEN FUNDSTELLE PIRAMIDA IN MARIBOR/MARBURG. ARCHÄOLOGISCHER BEITRAG ZUM INTERDISZIPLINÄREN EINBLICK IN DIESE FUNDE UND DEREN ANALYSE

Zusammenfassung

Das Schloss Ober Marburg (*castro Marchburch*) wurde im Jahr 1164 zum ersten Mal in schriftlichen Quellen niedergeschrieben und war wahrscheinlich als das Verwaltungszentrum der damaligen Region gebaut, verlor aber bald an seiner Macht und wurde schnell

zu einem der Besitzen, die von den Ministerialen verwaltet wurden. Das Obere Marburg wurde von der zweiten Hälfte des 12. Jahrhunderts bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts von den Herrschaften von Maribor/Marburg verwaltet. Danach hatte das Schloss viele Eigentümer, bis es 1786 endgültig verlassen blieb.

Die Ausgrabungen auf Piramida in den Jahren 2010 bis 2011 brachten zahlreiche neue Funde und Antworten, aber auch Fragen und Materialien für weitere Diskussionen. Der gefundene Siegelstempel und zerbrochener keramischer Behälter mit dem Abdruck desselben Siegelstempels – der Behälter wurde in der unmittelbaren Nähe des Siegelstempels gefunden – sind die bedeutendsten Funde aus der Zeit der Ausgrabungen. Der zerbrochene Siegelstempel, der Ulrich II. von Maribor/Marburg, einem Ministerial des Schlosses Ober Marburg zugeschrieben wurde, ist ein seltener Siegelstempel aus dem 13. Jahrhundert, der in Slowenien gefunden wurde. Ulrich II. von Maribor/Marburg wurde in den schriftlichen Quellen in der Periode zwischen 1229 und 1252 erwähnt. Die Innschrift rund um den Wappen ist in Blockschrift und lautet S(igillum) UL(rischi d' Ma)RCHBURCH. Sie ist gleichzeitig auch die erste materielle Quelle mit der schriftlichen Erwähnung des Namens Marchburch – wobei es sich hier um die Erwähnung des Schlosses und nicht der Stadt unter dem Schloss handelt. Der keramische Behälter mit zwei Abdrücken desselben Siegelstempels diente wahrscheinlich zur Aufbewahrung wichtiger Dokumente.

Slovenski poslanci v Gradcu med prelomom stoletja in razpadom dvojne monarhije

Filip Čuček*

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 94(497.4-18)"1896/1918", 328(436.4=163.6)"1896/1918"

Filip Čuček: Slovenski poslanci v Gradcu med prelomom stoletja in razpadom dvojne monarhije. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 91=56(2020), 1, str. 24–41

Avtor v članku analizira slovenske poslance v štajerskem deželnem zboru med letoma 1896–1918. V teh letih je bila (tudi) na Spodnjem Štajerskem nacionalna komponenta stalnica v političnem življenju, v letih 1906–07 pa je prišlo do dokončnega razpada sloge in oblikovanja dveh ločenih političnih taborov. Tabora sta kljub vsemu ostala enotna vsaj glede »narodnih« zadev, medtem ko sta na volitvah nastopala ločeno.

Ključne besede: deželnozborski poslanci, Štajerska, Gradec, ustavna doba, nacionalizem, prelom stoletja

1.01 Original Scientific Article

UDC 94(497.4-18)"1896/1918", 328(436.4=163.6)"1896/1918"

Slovene Members of the Provincial Assembly in Graz between the Turn of the Century and the Dissolution of the Dual Monarchy. Review for History and Ethnography, Maribor 91=56(2020), 1, pp. 24–41

The author analyses Slovene members of the Styria Provincial Assembly between 1896 and 1918. The national component was always present (also) in the Lower Styria political life. In 1906-07, the unity was over, and two separated political groups were established. They remained on the same side when it came to "national" issues, but ran separated political election campaigns.

Keywords: members of the provincial assembly, Styria, Graz, nationalism, turn of the century

* Dr. Filip Čuček, Inštitut za novejšo zgodovino, Privoz 11, 1000 Ljubljana, Slovenija, filipc@inz.si

Nacionalizem je na prelomu stoletja tudi na Slovenskem prebivalstvo dokončno opredelil po nacionalnem ključu, nacionalni odnosi pa so se popolnoma zaostri. Slovenska stran je beležila številne uspehe pri uveljavljanju slovenskega jezika v šolah in uradih, pri gospodarski emancipaciji, na volitvah v občinske in okrajne zastope, v deželni in državni zbor. Slovenska mobilizacija prebivalstva je bila tako več kot uspešna, medtem ko je nemška stran, tudi sama nacionalno opredeljena, ostala »ujeta« za mestne oziroma nekatere trške »zidove« (leta 1895 je ostre reakcije celotnega avstrijskega nemštva sprožila ustanovitev slovenskih vzporednic na celjski gimnaziji, svojo politiko pa je razumljivo najbolj radikaliziralo celjsko nemštvo).¹

Glede na navedeno je bila edina slovenska »trdnjava« v Gradcu kmečka kurija. Leta 1896 so od »starih« poslancev zmagali Ivan Dečko in Josip Sernec v celjski, Franc Robič v mariborski in Fran Jurtela v ptujski kmečki kuriji.² Novi poslanci so postali Mihael Lendovšek v mariborski, Ivan Vošnjak v slovenjegraški, Fran Rosina v ljutomerski, Fran Jurtela v ptujski ter Josip Žičkar v brežiški kuriji³ (tam se je že nakazal prvi resni slogaški razcep, ko je proti Žičkarju, uradnemu kandidatu, kandidiral tudi predstavnik liberalcev Ivan Balon).⁴ A kljub zmagi v vseh volilnih okrajih (med poslanci so bili štirje pravniki, dva bogoslovca, profesor in tovarnar) se je nezadovoljstvo z deželnozborsko politiko med slovenskimi poslanci stopnjevalo do te mere, da so z geslom »proč od Gradca« ostro radikalizirali svoj politični nastop. Sprva je geslo pomenilo, da od Gradca ne morejo ničesar pričakovati, v nadaljevanju pa se je okrog njega osredinila politika, ki je za Spodnjo Štajersko zahtevala posebno politično in gospodarsko osamosvojitvev.⁵

Edini novi poslanec – pravnik je bil Fran Rosina (1863 Leskovec, Šmartno pri Litiji, 1924 Dunaj). Sprva se je zaposlil kot odvetniški koncipient pri Karlu Slancu v Novem mestu, nato pa pri Josipu Sernecu v Celju. Leta 1895 je odprl svojo odvetniško pisarno v Ljutomeru (tam je bil odbornik Posojilnice, leta 1896 je bil izvoljen za poslanca v štajerski deželni zbor, v slovenski delegaciji

¹ Prim. Janez Cvirn, »Celjsko gimnazijsko vprašanje (1893–1895),« *Kronika* 45, št. 1–2 (1997): 102–11. Julia Schmid, *Kampf um das Deutschtum. Radikaler Nationalismus in Österreich und dem Deutschen Reich 1890–1914* (Frankfurt, New York: Campus Verlag, 2009), 224–34. Janez Cvirn, *Trdnjavski trikotnik. Politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem (1861–1914)* (Maribor: Obzorja, 1997), 170–241. Za mariborske Nemce glej Franc Rozman, »Politično življenje Nemcev v Mariboru,« v: *Od Maribora do Trsta*, ur. Darko Friš, Franc Rozman (Maribor: Pedagoška fakulteta, 1998), 52.

² O njih glej več Filip Čuček, »Spodnještajerski deželnozborski slovenski poslanci za časa Taaffejeve vlade,« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 90, št. 3–4 (2019): 17–19.

³ Vasilij Melik, *Volitve na Slovenskem* (Ljubljana: Slovenska matica, 1965), 388–92.

⁴ Branko Goropevšek, *Štajerski Slovenci, kaj hočemo!* (Celje: Zgodovinsko društvo, 2005), 12.

⁵ Filip Čuček, *Svoji k svojim* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2016), 96, 97.

pa je odločno zastopal radikalno stališče »proč od Gradca«; na naslednjih volitvah leta 1902 ni več kandidiral). Leta 1901 se je preselil v Maribor, kjer je ostal do smrti. Medtem je nadaljeval z zavzetim pravniškim delom za uveljavljanje slovenskega jezika v mestu ob Dravi (in širše). Postal je predsednik mariborske Čitalnice, leta 1904 član Zveze slovenskih odvetnikov (izstopil leta 1914), aktiven je bil v mariborski Posojilnici (od leta 1905 njen predsednik; kasneje tudi predsednik nove Zadrुžne zveze v Celju) in v Sokolu (ustanovljenem leta 1906). Po razpadu sloge leta 1906/07 je bil med ustanovitelji Stranke zjedinjenih Slovencev (oziroma Konservativne stranke), ki pa je na deželnozborskih volitvah leta 1909 doživela popoln neuspeh. Po vojni je ostal aktiven v javnem življenju. Kot načelnik mariborske Posojilnice je odobril dva milijona kron za potrebe Maistrovih borcev, brez česar bi Maister najbrž težko zmogel svojo vojaško akcijo. Po drugi strani pa se je treba zavedati, da bi v primeru drugačnega rezultata pogajanj na mirovni konferenci (če bi vzhodna Štajerska npr. končala v okviru nemške Avstrije) Rosinovo dejanje lahko hitro postalo kaznivo dejanje zlorabe položaja.⁶

Bratranec Josipa in Mihaela Vošnjaka Ivan Vošnjak (1851 Šoštanj, 1933 Ptuj) se je izučil usnjarske obrti v Laškem. Kot usnjarski pomočnik je delal v Gradcu, Budimpešti, na Dunaju in končno leta 1874 prevzel domačo usnjarsko obrt in ponovno obudil njeno delovanje. Vošnjak je bil v letih 1886–89, 1892–95 in 1899–1903 načelnik šoštanjskega okrajnega zastopa ter v letih 1898–1900 šoštanjski župan. Leta 1896 je bil izvoljen v štajerski deželni zbor. Po propadu njegove tovarne usnja v Šoštanju leta 1908 se je z družino preselil na Ptuj.⁷

Med spodnještajerskimi poslanci je bil tudi Mihael Lendovšek (1844 Rogatec, 1920 Makole), ki je po študiju bogoslovja v Mariboru (1866–70) deloval v več krajih, nazadnje (od leta 1883) v Makolah. Dejaven je bil v slovenskem nacionalnem gibanju in tam leta 1884 ustanovil posojilnico ter 1900 kmetijsko zadrugo. Med leti 1896–1902 je bil poslanec štajerskega deželnega zbora v mariborski kmečki kuriji.⁸

Iz vrst duhovščine je bil za poslanca izvoljen še Josip Žičkar (1846 Raztez pri Rajhenburgu, 1905 Dunaj). Po študiju teologije v Mariboru (1867–71) je deloval v več krajih, nazadnje v Vidmu. V brežiškem kmečkem okraju je bil

⁶ Rosina, Fran (1863–1924) – Slovenska biografija, pridobljeno 1. 4. 2019, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi517203/>. Filip Čuček, »Oris življenja, dela in obdobja Frana Rosine, očeta Igorja Rosine,« v: Odvetnik in oblast: dr. Igor Rosina (1900–1969), ur. Jure Gašparič in Katja Škrubej (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2017), 21–38.

⁷ Šaleški Biografski Leksikon | Ivan Vošnjak, pridobljeno 1. 4. 2019, www.saleskibiografski-leksikon.si/index.php?action=view&tag=320.

⁸ Lendovšek, Mihael (1844–1920) – Slovenska biografija, pridobljeno 1. 4. 2019, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi323948/>.

leta 1896 izvoljen za deželnega poslanca (poslanec je ostal do smrti). V slovenskem nacionalnem gibanju je bil precej aktiven, v deželnem zboru pa je sodeloval pri gospodarskih in političnih razpravah. Leta 1897 je bil izvoljen tudi v državni zbor.⁹

Po Badenijevih jezikovnih naredbah leta 1897, ki so sprožile silovite nemške reakcije v monarhiji, je tudi spodnještajersko nemštvo (dokončno in brez izjeme) »bučno« odgovorilo na vsako slovensko »akcijo«. ¹⁰ Slovenski poslanci so zaradi nemogočih razmer odgovorili (kot že večkrat poprej) z deželnozborsko abstinenco,¹¹ kar pa ni veliko zaleglo. Kljub temu so s takšno politiko nadaljevali tudi poslanci, izvoljeni na naslednjih volitvah (leta 1902 so bili izvoljeni Ivan Dečko (leta 1907 je izgubil mandat, namesto njega pa je bil izvoljen Alojz Terglav) in Juro Hrašovec v Celju, Franc Robič in Ivan Roškar v Mariboru, Ivan Kočevar v Ljutomeru, Fran Jurtela na Ptuj, Ivan Vošnjak v Slovenj Gradcu ter Josip Žičkar v Brežicah (leta 1905 je umrl, namesto njega je bil izvoljen Franc Jankovič); leta 1904 so bile volitve še v splošni kuriji, kjer sta zmagala Ferdinand Roš (Celje) in Miroslav Ploj (Ptuj)).¹²

Medtem pa je delež pravnikov začel upadati. Med desetimi poslanci kmečke in splošne kurije so bili leta 1904 le še štirje pravniki, med ostalimi šestimi pa trije posestniki ter po en živinozdravnik, bogoslovec in profesor. Med novimi poslanci sta bila pravnik Juro Hrašovec (1858 Sisek, 1957 Celje) in Miroslav Ploj (1862 Ptuj, 1944 Maribor). Hrašovec se je leta 1889 kot odvetnik preselil v Celje in se v sodelovanju z najbolj znanimi slovensko usmerjenimi posamezniki (Josip Sernec, Mihael Vošnjak, Ivan Dečko itd.) dokončno izoblikoval in vključil v nacionalno razgredo politično življenje v mestu. Hrašovec je kmalu postal eden vidnejših celjskih Slovencev. Hitro je postal odbornik in nato predsednik Narodne čitalnice, odbornik in predsednik Celjske posojilnice, bil pa je tudi med ustanovitelji Južnoštajerske hranilnice in en mandat (1902–08) deželni poslanec celjske kmečke kurije. V času njegovega poslanškega mandata je na Spodnjem Štajerskem prišlo do konca slovenske slogaške politike, k čemur so ključno prispevali nemški uspehi. Kljub svarilom Jura Hrašovca (»bog živi naš slovenski narod in črna zemlja naj pogrezne onega, kdor bi hotel rušiti našo edinost in slogo na Spodnjem Štajerskem«), sta se na nadomestnih državnozborskih volitvah leta 1906 v splošni kuriji spopadla liberalec Ivan Rebek in katoliški kandidat Anton Korošec, s čimer je bilo slogaške politike konec. Po vojni (maja 1921) je bil Hrašovec na listi Jugoslovanske

⁹ Žičkar, *Josip (1846–1905) – Slovenska biografija*, pridobljeno 1. 4. 2019, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi900890/>.

¹⁰ Cvirn, *Trdnjavski trikotnik*, 203–30.

¹¹ Goropevšek, *Štajerski Slovenci*, 160–68.

¹² Melik, *Volitve*, 388–92, 395.

demokratske stranke izvoljen za prvega slovenskega župana v Celju. Na tem mestu je ostal do leta 1927 in se v zgodovino zapisal kot nosilec vsesplošne slovenizacije mesta na kulturnem, prosvetnem in gospodarskem področju.¹³

V splošni kuriji izvoljeni Ploj je po študiju prava v Gradcu in na Dunaju vstopil v očetovo pisarno (Jakob Ploj), od novembra 1885 pa je služboval na Dunaju kot koncipient pri finančni prokuraturi in leta 1889 opravil odvetniški izpit. V letih 1889–99 je delal na finančnem ministrstvu. Leta 1899 je postal dvorni svetnik pri vrhovnem upravnem sodišču. Leta 1901 je bil izvoljen v državni zbor v ptujski kmečki kuriji (tam je sledil taktiki mladočehov in stremel za enotnim nastopanjem južnoslovanskih poslancev), med letoma 1904–09 pa je bil tudi poslanec splošne kurije (Ptuj) v štajerskem deželnem zboru. Leta 1907 je bil v ptujsko-ormoškem volilnem okraju izvoljen na listi Slovenske kmečke zveze, vstopil je v Zvezo južnih Slovanov (to mu je katoliška stran močno zamerila, saj so bili v njej slovenski liberalci) in ji od leta 1909 tudi predsedoval. Ploj je bil tudi pristaš slogaške »stranke« (eden od ustanoviteljev Stranke zjedinjenih Slovencev (oziroma Konservativne stranke)). Na državnozborskih volitvah leta 1911 ni bil več uspešen. Po vojni je postal načelnik jugoslovanske likvidacijske komisije na Dunaju, leta 1920 jugoslovanski delegat pri dunajski sekciji reparacijske konference v Parizu, po razpustu te sekcije pa finančni strokovnjak jugoslovanske delegacije pri reparacijski komisiji (v letih 1922–24 je bil veliki župan mariborske oblasti; kot izvedenec v delegaciji pa županskih poslov ni mogel opravljati, zato je bil razrešen dolžnosti velikega župana in imenovan za pomočnika delegata Jugoslavije v komisiji za reparacije in to ostal do likvidacije komisije leta 1931). V letih 1932–38 je bil izvoljen za senatorja.¹⁴

Ostali poslanci se niso ukvarjali s pravnimi posli. Alojz Terglav (1868 Sv. Peter v Savinjski dolini, 1928 Sv. Peter v Savinjski dolini) je bil posestnik iz Sv. Petra v Savinjski dolini, več let šempetrski župan, od leta 1908 štajerski konservativni deželnozborski poslanec v celjski kmečki kuriji.¹⁵ Ivan Roškar (1860 Malna, 1933 Jurovski Dol v Slov. goricah) je kmalu prevzel domačo kmetijo, se vključil v slovensko politiko in leta 1885 postal župan v Malni.

¹³ Hrašovec, Juro (1858–1957) – Slovenska biografija, pridobljeno 3. 4. 2019, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi238360/>. Filip Čuček, »Juro Hrašovec,« v: *Slavni slovenski pravdarji* (Maribor: Umetniški kabinet Primož Premzl, 2018), 158.

¹⁴ Franz Adlgasser, *Die Mitglieder der österreichischen Zentralparlamente 1848–1918*. Teilband 2: M–Z (Wien: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2014), 936, 937. Ploj, Miroslav (1862–1944), Slovenska biografija, pridobljeno 3. 4. 2019, <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi435921/>. Filip Čuček, »Ptujski državnozborski poslanci 1848–1918,« v: *Ptuj v 20. stoletju*, ur. Martin Šteiner (Ptuj: Pokrajinski muzej Ptuj – Ormož, 2018), 102, 104, 105.

¹⁵ Slovenski gospodar, 19. 4. 1928, 9.

Dejaven je bil v okrajnem zastopu, okrajni hranilnici, krajevni posojilnici in ostalih društvih. Leta 1902 (in 1909) je bil izvoljen v štajerski deželni zbor v mariborskem kmečkem okraju, leta 1907 pa v dunajski državni zbor (podeželski okraj Maribor levi breg). Kot poslanec se je zanimal za strokovna kmečka vprašanja in bil ustanovitelj (1907) in prvi predsednik Slovenske kmečke zveze. Po vojni je leta 1919 postal minister za kmetijstvo v Protičevi vladi. Leta 1922 se je umaknil iz parlamentarnega življenja in se omejil na lokalno politiko.¹⁶

Nečak Štefana Kočevarja Ivan Kočevar (1858 Središče ob Dravi, 1913 Središče ob Dravi) je bil več let središki župan, načelnik ormoškega okrajnega zastopa in v letih 1902–08 deželnozborski (liberalni) poslanec v ljutomerski kmečki kuriji. Tam se je oglašal predvsem v rečnih regulacijskih zadevah.¹⁷ Poleg Ploja je bil v splošni kuriji izvoljen še trboveljski župan (1892–1907) Ferdinand Roš (1847 Hrastnik, 1923 Hrastnik). V Gradcu se je izšolal za živinozdravnika in podkovskega kovača. Najprej se je ukvarjal z gostilničarstvom. Leta 1885 je prevzel očetovo kmetijo in gostilno. Bil je odličen gospodar, ki je kmetom večkrat tudi sam predaval. Leta 1887 je bilo na njegovo pobudo ustanovljeno Gasilsko društvo Trbovlje – Hrastnik, pozneje pa je ustanovil dve posojilnici: dolsko (1893) in trboveljsko (1895). Kot župan je moderniziral občino in ji dal slovensko podobo. Po razpadu sloge se je priključil liberalcem, a leta 1907 ni uspel na volitvah v državni zbor. Leta 1909 se je umaknil iz političnega življenja.¹⁸

Kot zadnji je bil v tem mandatu izvoljen bogoslovec Anton Korošec (1872 Biserjane pri Sv. Juriju ob Ščavnici, 1940 Beograd), ki je po študiju v Mariboru (1892–96) služboval v raznih krajih. Leta 1905 je bil v Gradcu promoviran za doktorja bogoslovja. Že kot gimnazijec je objavljala v slovenskem časopisju. Od maja 1898 je bil urednik Slovenskega gospodarja, od ustanovitve leta 1901 tudi štirinajstdnevnik Naš dom, glasila katoliškega mladinskega gibanja na Štajerskem. Korošec, eden »treh risov«, je nastopal vedno odločneje na političnih shodih, obsojal slovensko politiko na Štajerskem in zahteval ustanovitev katoliške slovenske kmetske stranke. Do dokončne ločitve duhov je prišlo na nadomestnih državnozborskih volitvah leta 1906 v splošni kuriji, ko se je Korošec spopadel z liberalcem Rebekom in zmagal. Korošec, ki je ostal državnozborski poslanec do propada monarhije, je bil leta 1907 med ustanovitelji Slovenske kmečke zveze, ki je na deželnozborskih volitvah leta 1909

¹⁶ Roškar, Ivan (1860–1933) – *Slovenska biografija*, pridobljeno 29. 3. 2019, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi519764/>.

¹⁷ Kočevar, Ivan (1858–1913) – *Slovenska biografija*, pridobljeno 29. 3. 2019, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi283268/>.

¹⁸ Rodbina Roš – *Slovenska biografija*, pridobljeno 29. 3. 2019, <https://www.slovenska-biografija.si/rodbina/sbi519039/>.

»pometla« z Narodno stranko (sam je bil izvoljen v splošni kuriji). V Gradcu je postal predsednik Slovenskega kluba in zahteval, da se slovenski del Štajerske in Koroške združi z ostalimi slovenskimi deželami v eno upravno enoto. Ob Šusteršičevem odstopu z mesta predsednika Slovensko-hrvatskega kluba leta 1914 je bil izvoljen za predsednika. Leta 1917 je postal predsednik novoustanovljenega Jugoslovanskega kluba in 30. maja v državnem zboru prebral majniško deklaracijo. Avgusta 1918 je postal predsednik slovenskega Narodnega sveta, nekaj tednov kasneje pa še predsednik zagrebškega Narodnega sveta. Novembra 1918 je v Ženevi s Pašičem sklenil ženevski pakt, s katerim sta postavila temelje za ureditev jugoslovanske države. Decembra se je formirala prva jugoslovanska vlada, v kateri je zasedel mesto podpredsednika. Julija 1928 je postal ministrski predsednik. V obdobju 1933–34 je bil zaradi slovenskih punktacij interniran. Po vrnitvi iz konfinacije je postal notranji minister Kraljevine Jugoslavije (1935–38), leta 1940 minister za prosveto.¹⁹

Čeprav so slovenski poslanci v začetku 20. stoletja v deželnem zboru vložili več interpelacij proti kršitvi jezikovnih pravic, je bil njihov prispevek precej skromen. Na drugi strani je nemška stran na vse pretege »branila« nemško posestno stanje, svojo dejavnost pa je usmerila v štajersko Podravje in se postopoma umikala iz celjskega območja, ki je bilo za njih praktično izgubljeno.²⁰ V slovenski politiki je medtem prišlo do menjave generacij; mlajši politiki s slogaštvom več niso bili zadovoljni, saj je postalo zaviralec napredka. Razpad sloge slovenske politike kljub temu ni oslabil, saj je bil glede skupnih »narodnih« zadev aprila 1907 ustanovljen Spodnještajerski narodni svet (na državno in deželnozborskih volitvah sta obe stranki vseeno nastopali ločeno).²¹ Ta je bil tako rekoč nujen, saj so nemška obrambna društva svoje delovanje popolnoma radikalizirala (ekstremno nemško nacionalni Schultverein je svojo dejavnost vse bolj osredotočal na mariborsko okolico, Südmark pa se je povsem skoncentriral na kolonizacijo obmejnega pasu v Slovenskih goricah (še posebej Šentilj) in deloma v Dravski dolini.²² Zaradi nevdržnih razmer (»sponzoriranje« nemških nacionalnih društev iz deželnega proračuna, zavračanje slovenskih predlogov) so slovenski poslanci večkrat odgovorili

¹⁹ Korošec, Anton (1872–1940) – Slovenska biografija, pridobljeno 29. 3. 2019, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi290163/>. O Korošču glej več Feliks Bister, *Anton Korošec, državnozborski poslanec na Dunaju: življenje in delo: 1872–1918* (Ljubljana: Slovenska matica, 1992). Feliks Bister, »Majestät, es ist zu spät.« *Anton Korošec und die slovenische Politik im Wiener Reichsrat bis 1918* (Wien, Köln, 1995). Jure Gašparič, »Korošec kot simbol SLS,« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 77, št. 2–3 (2006): 138–52. Prim. Goropevšek, *Štajerski Slovenci*, 19–23. Glej tudi *Slovenski gospodar*, 10., 26., 31. 5. 1906.

²⁰ Čuček, *Svoji k svojim*, 114–16, 129–32.

²¹ Goropevšek, *Štajerski Slovenci*, 14, 15, 36–46, 60–66, 118–34.

²² Prim. Cvirn, *Trdnjavski trikotnik*, 295–314.

z deželnozborsko abstinenco in s številnimi interpelacijami, od februarja 1910 do jeseni 1913 pa z obstrukcijo, ki je (z izjemo kratkih presledkov) popolnoma ohromila delovanje deželnega zbora.²³ Nemško-slovenski »spopad« je po septembrskih dogodkih leta 1908 tako rekoč povsem ušel z »vajeti«. Toda spodnještajersko nemštvo je kljub temu znova poseglo po štajercijanstvu in poskušalo mobilizirati slovensko prebivalstvo za nemštvo.²⁴ A njihovi napori niso obrodili sadov, saj je bil nacionalni proces več ali manj zaključen, prebivalstvo pa opredeljeno po nacionalnem ključu.²⁵

Medtem so se pred deželnozborskimi volitvami leta 1909 ideološki »delitvi« spodnještajerskih Slovencev skušali zoperstaviti nekateri politiki starejše generacije, ki so vztrajali pri slogaški usmeritvi. Toda nazorsko diferenciacijo, ki je med tem postala realnost, so glavni akterji (Miroslav Ploj, Fran Rosina in Fran Jurtela) precej podcenjevali. Tako liberalci kot konservativci so novo stranko (Stranka združenih Slovencev oziroma Konservativna stranka), ki so jo (med pogajanji o morebitnem skupnem nastopu na deželnozborskih volitvah) ustanovili marca 1909, sprejeli kot nekakšen politični tujek. Nova stranka se je sicer priključila pogajanjem glede volilnega kompromisa (zaradi česar je bila dejansko tudi ustanovljena), ki ga je slovenska politika (še posebej zaradi nedavnih septembrskih dogodkov) poskusila ponovno doseči. Toda ta manever se je popolnoma izjalovil, slogaši pa so na volitvah doživeli popoln fiasko, s čimer se je politika sloge dokončno poslovila.²⁶

Volitve leta 1909 (z volilno reformo sta bila dodana dva kmečka okraja, kjer so Slovenci lahko računali na dva nova poslance, in mestni okraj, kjer so imeli zagotovljen še en mandat)²⁷ so tako potekale v znamenju Slovenske kmečke zveze, ki je premočno zmagala v vseh sedmih kmečkih volilnih okrajih, medtem ko so liberalci zmagali zgolj v mestnem volilnem okraju »slovenskih« trgov (zanimivo je, da je istočasno drastično upadlo tudi število pravnikov med poslanci; med vsemi slovenskimi poslanci sta bila leta 1909 v Gradcu le še dva pravnik, med ostalimi pa je bilo pet posestnikov, po dva bogoslovca in profesorja ter po en zdravnik in gostilničar). V Celju sta zmagala Alojz Terglav in Ivan Benkovič, v Mariboru Ivan Roškar in Franc Robič, v Slovenj Gradcu Karel Verstovšek, na Ptujju Anton Meško in Josip Ozmec, v Brežicah Franc Jankovič, v Šmarju Jakob Vrečko ter v Konjicah Peter Novak

²³ O štajerskem deželnem zboru glej več Edith Marko-Stöckl, »Der steiermärkische Landtag,« v: *Die Habsburgermonarchie*, Band VII/2 (Wien: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2000), 1683–1718. Prim. Goropevšek, *Štajerski Slovenci*, 160–68.

²⁴ Prim. Cvirn, *Trdnjavski trikotnik*, 255–57.

²⁵ Čuček, *Svoji k svojim*, 135, 136.

²⁶ Goropevšek, *Štajerski Slovenci*, 111–17.

²⁷ *Ibid.*, 103, 104.

(vse kmečka kurija). V splošni kuriji sta zmagala Anton Korošec v Ljutomeru in Franc Pišek v Celju. V mestni kuriji (edina slovenska zмага) je bil za poslanca izvoljen Vekoslav Kukovec.²⁸ Kljub temu da je slovenska politika skušala dobiti nekaj veljave tudi v Gradcu, je bil njihov trud povsem zaman. Ostrina nacionalnih odnosov je bila od preloma stoletja naprej izredna, zato je nemška večina vsak slovenski korak že v kali zatrla. Spodnja Štajerska je pač morala priznati »premoč« ostali Štajerski, a tudi v »spodnji deželi« je nemška stran imela več ali manj vse pod »nadzorom«.

Edini poslanec – pravnik je bil literat in prevajalec Ivan Benkovič (1875 Kamnik, 1943 Ljubljana), ki se je po študiju prava na Dunaju leta 1905 zaposlil kot odvetnik v Brežicah, leta 1910 pa v Celju. V zadnjih letih dvojne monarhije je bil državno in deželnozborski poslanec Slovenske kmečke zveze in je zastopal katoliške interese (v državnem zboru od leta 1907 in v deželnem zboru od leta 1909). V času razpada štajerske sloge je bil kot vidni član katoliške stranke dejaven tudi Benkovič. Njegova politična aktivnost je jeseni 1907 pripeljala do spora s celjskim zdravnikom in članom štajerske liberalne stranke Jankom Sernecem. Ker je Benkovič liberalni strani očital sodelovanje s socialdemokrati in štajercijanci, ga je Sernec po obojestranskem zmerjanju pozval na dvoboj. Do tega sicer ni prišlo, pač pa je Sernec 13. oktobra zvečer Benkoviča »presenetil« v hotelu Grič v Čatežu, kjer se je zadrževal s svojo družbo, in proti njemu večkrat udaril s pasjim bičem (Benkovič se je sicer uspel ubraniti s stolom). Častno sodišče splošne avstrijske zveze zoper dvoboj je konec oktobra razsodilo v korist Benkoviča, okrajno sodišče v Kostanjevici pa je Sernecu po členu »496, ki kaznuje klofute«, decembra 1907 »salomonsko« prisodilo 40 kron denarne kazni. V letih 1906–08 je Benkovič v Brežicah izdajal politično in gospodarsko glasilo Posavska straža. Po vojni se je preselil v Ljubljano, odprl odvetniško pisarno in bil aktiven tudi sicer.²⁹

Profesor klasične filologije (1893–97, doktorat 1903) Karel Verstovšek (1871 Velenje, 1923 Maribor) je bil leta 1897 suplent na celjski gimnaziji, med letoma 1898–1911 in 1921–23 pa profesor na klasični gimnaziji v Mariboru. Kot član Kmečke zveze je bil leta 1909 izvoljen za deželnozborskega poslanca v slovenjegraški kmečki kuriji in leta 1913 v deželni odbor (leta 1910 je postal tudi državnozborski poslanec). Med vojno je ostro nasprotoval preganjanju Slovencev na Štajerskem. Udeležil se je več sestankov Jugoslovanskega kluba, maja 1917 pa je na Dunaju predlagal odbor, ki je sestavil majniško deklaracijo. Leta 1918 je predsedoval Narodnemu svetu za Štajersko, 1. novembra je

²⁸ Melik, *Volitve*, 386, 388–392, 397, 398. Goropevšek, *Štajerski Slovenci*, 149–51, 155–58.

²⁹ Benkovič, *Ivo (1875–1943) – Slovenska biografija*, pridobljeno 3. 4. 2019, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi138216/>. Filip Čuček, »Ivan Benkovič,« v: *Slavni slovenski pravdarji*, 186.

Rudolfa Maistra imenoval za generala, dosegel pa je tudi imenovanje slovenskih okrajnih glavarjev in županov. Po vojni se je posebej izkazal pri ustanovitvi slovenske univerze, ko je v Beogradu izposloval milijon kron.³⁰

V Mariboru je teologijo doštudiral Josip Ozmec (1866 Obrež pri Središču, 1923 Ljutomer), nato pa je služboval v več krajih, nazadnje od leta 1916 do smrti kot župnik in dekan v Ljutomeru. Ozmec je na Dravskem polju v začetku 20. stoletja skušal zavirati napredujoče štajercijanstvo. V Sv. Lovrencu je leta 1902 ustanovil zadrugo in leta 1908 mlekarno, ki ju je tudi vodil. Sodeloval je tudi pri ustanovitvi več društev (oziroma jim je načeloval). Bil je med ustanovitelji Slovenske socialno krščanske zveze za Štajersko. Leta 1909 je bil izvoljen v ptujskem kmečkem volilnem okraju (na listi Slovenske kmečke zveze) za deželnega poslanca. Ob izbruhu svetovne vojne ga je golo naključje rešilo aretacije. V Ljutomeru je organiziral podpisovanje majniške deklaracije, skrbel za goriške begunce v okraju, bil predsednik nadzorstva v posojilnici, ob prevratu pa podpredsednik Narodnega sveta. Po vojni se je zaradi bolezni umaknil.³¹

Eden redkih zdravnikov med poslanci, Franc Jankovič (1871 Vitanje, 1934 Maribor), je bil narodno aktiven že kot srednješolec, po študiju medicine na Dunaju pa je bil najprej sekundarij v deželni bolnici v Ljubljani, pozneje v umobolnici na Studencu ter v vojaški bolnici na Dunaju. Leta 1899 je odprl zdravniško prakso v Konjicah, leta 1900 pa je dobil mesto okrožnega zdravnika v Kozjem. Kot kandidat Slovenske kmetske zveze je bil leta 1909 izvoljen za štajerskega deželnega poslanca v brežiški kmečki kuriji, kjer je postal namestnik deželnega glavarja (leta 1911 je bil izvoljen tudi za državnozbornskega poslanca). Leta 1913 je bil predsednik 4. katoliškega shoda v Ljubljani. Po vojni se je preselil v Maribor in sprejel službo zdravnika v moški kaznilnici. V vladi Stojana Protića je leta 1920 postal minister za vero, toda zaradi bolezni se je umaknil iz javnega življenja in se posvetil zdravniški praksi.³²

Leta 1859 se je na Štajersko preselil Peter Novak (1854 Podbrdo pri Tarčetu (Benečija), 1922 Slov. Bistrica) in se leta 1869 naselil v Slov. Bistrici. Novak se je ob zidarskem delu sam izobraževal in začel leta 1879 v Bistrici gostilničarsko obrt. V njegovi gostilni se je kljub nasprotovanju slovenjebistriške občine odvijalo skoraj vse trško »narodno« življenje. Novak je bil tudi med ustanovitelji več društev, šolski nadzornik, član okrajnega in krajevnega šolskega sveta. Po razpadu sloge je zastopal »barve« Slovenske kmečke zveze in bil leta

³⁰ *Verstovšek, Karel (1871–1923) – Slovenska biografija*, pridobljeno 29. 3. 2019, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi776856/>.

³¹ *Ozmec, Jožef (1866–1923) – Slovenska biografija*, pridobljeno 29. 3. 2019, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi399718/>.

³² *Franc Jankovič – Wikipedija, prosta enciklopedija*, pridobljeno 29. 3. 2019, https://sl.wikipedia.org/wiki/Franc_Jankovič.

1909 izvoljen za deželnozborskega poslanca v konjiški kmečki kuriji. Med vojno je agitiral za majniško deklaracijo in bil ob prevratu član Narodnega sveta v Slov. Bistrici. V letih 1919–22 je bil vladni komisar v okrajnem zastopu in v okrajni posojilnici.³³

Tudi posestnik Franc Pišek (1856 Hotinja vas, 1922 Orehova vas) se je izobraževal sam in začel sprva nastopati v kmetijskih organizacijah, pri gasilcih in posojilnicah, nato pa tudi v občinski politiki (med leti 1884–1908 župan v Orehovi vasi). Leta 1882 je postal zaupnik Posojilnice v Mariboru in Slovenskega političnega društva. Bil je med prvimi, ki so se borili za poslovenjenje občinskih svetov v mariborski okolici, v domači občini pa je vzorno uredil ceste in leta 1912 dosegel postajališče južne železnice. Leta 1907 je bil med ustanovitelji Slovenske kmečke zveze in istega leta izvoljen v državni zbor. Leta 1909 je bil v splošni kuriji izvoljen v štajerski deželni zbor. Pred prevratom je v mariborskem okraju agitiral za majniško deklaracijo, ob prevratu pa je bil član mariborskega Narodnega sveta. Po vojni je kot član Slovenske ljudske stranke zastopal kmečke interese in slovensko avtonomijo.³⁴

Med poslance, ki so se večinoma izobrazili sami, je sodil še Anton Meško (1871 Ključarovci pri Sv. Tomažu nad Ormožem, 1949 Lahonci), posestnik v Lahoncih. Po razpadu sloge je bil kandidat na listi Slovenske kmečke zveze, v Jugoslaviji pa na programu Slovenske ljudske stranke. Od leta 1899 je bil načelnik krajevnega šolskega sveta v Runeču in od leta 1901 v načelstvu posojilnice in kletarskega društva v Ormožu. Med leti 1902–13 je bil župan občine Lahonci, med 1904–31 član okrajnega zastopa Ormož, med 1909–14 deželni poslanec v Gradcu za ptujsko-ormoški okraj, med 1911–24 član okrajnega šolskega sveta v Ormožu, v času deklaracijskega gibanja organizator podpisov v domačem okraju in v prevratni dobi član Narodnega sveta v Ormožu.³⁵

Leta 1909 je bil v rogaško-šmarskem okraju (na listi Slovenske kmečke zveze) izvoljen ponkovški posestnik Jakob Vrečko (1871 Ponikva, 1938 Ponikva). V domačem kraju je bil več let župan in občinski odbornik, vnet zadružnik in ustanovitelj hranilnice in posojilnice. Po vojni je bil član uprave Južnoštajerske hranilnice v Celju (po letu 1928 Oblastna hranilnica mariborske oblasti).³⁶

³³ Novak, Peter (1854–1922) – *Slovenska biografija*, pridobljeno 29. 3. 2019, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi390206/>.

³⁴ Pišek, Franc (1856–1922) – *Slovenska biografija*, pridobljeno 29. 3. 2019, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi430932/>.

³⁵ Meško, Anton (1871–1949) – *Slovenska biografija*, pridobljeno 29. 3. 2019, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi362618/>.

³⁶ Mateja Ratej, »Mestna hranilnica v Mariboru v dvajsetih letih 20. stoletja – predmet sporov občinske politike,« *Zgodovinski časopis* 57, št. 3–4 (2003): 367.

V letih 1923 in 1927 je bil izvoljen za poslanca Slovenske ljudske stranke v beograjsko skupščino.³⁷

Kot edini slovenski mestni poslanec v Gradcu je bil leta 1909 izvoljen pravnik Vekoslav Kukovec (1876 Koračice, 1951 Celje), ki je po študiju leta 1902 začel kot odvetniški kandidat v Celju (leta 1909 je postal samostojen odvetnik). Bil je med najpomembnejšimi spodnještajerskimi liberalci »avstrijskega« 20. stoletja in vodja štajerske Narodne stranke. Ob koncu vojne je sodeloval pri ustanovitvi Narodnega sveta v Ljubljani in v Zagrebu. V narodni vladi za Slovenijo je bil poverjenik za finance, februarja 1919 pa je postal »šef« likvidacijske komisije za Štajersko. Dejaven je bil tudi v novi jugoslovanski državi (leta 1920 je bil izvoljen v ustavodajno skupščino, od maja do decembra 1920 je bil minister za socialno politiko, kasneje za trgovino in industrijo. Politično aktiven in član raznih strank je ostal do leta 1939, ko se je umaknil.³⁸

Kakorkoli, deželnozborske volitve leta 1909 se od prejšnjih (glede slovenskega uspeha) niso bistveno razlikovale, so pa pokazale, na kakšno podporo lahko Slovenci računajo v spodnještajerskih mestih in trgih. Čeprav so bili volilni okraji tako v mestni kot v splošni kuriji oblikovani v slovensko škodo, so se preko njih dokaj dobro izrisovale narodnostne razmere v urbanih središčih in moč slovenskega meščanstva v njih.³⁹

* * *

V tem obdobju je bila med poslanci tretjina pravnikov (8 od 24), šest posestnikov, štirje bogoslovci, dva profesorja ter po en tovarnar, gostilničar, zdravnik in živinozdravnik (na začetku 20. stoletja je delež pravnikov med slovenskimi poslanci sicer drastično padel in po zadnjih volitvah (1909) znašal le še šestino vseh poslancev). Med njimi je bilo tudi enajst županov.

³⁷ Jure Gašparič, »Slovenska ljudska stranka in njena organizacija (1890–1941),« *Prispevki za novejšo zgodovino* 57, št. 1 (2017): 42. *Slovenec*, 7. 12. 1938, 7. *Slovenski gospodar*, 14. 12. 1938, 8.

³⁸ *Kukovec, Vekoslav (1876–1951) – Slovenska biografija*, pridobljeno 15. 4. 2019, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi309167/>. Vlasta Stavbar, *Politik Vekoslav Kukovec* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2014). Jure Gašparič, »Vekoslav Kukovec,« v: *Slavni slovenski pravdarji*, 189, 190.

³⁹ Goropevšek, *Štajerski Slovenci*, 159.

SLOVENSKI POSLANCI V ŠTAJERSKEM DEŽELNEM ZBORU 1896–1918**Kmečka kurija**

1896

Ivan Dečko in Josip Sernek (Ce)
Franc Robič in Mihael Lendovšek (Mb)
Ivan Vošnjak (Sg.)
Fran Rosina (Ljut.)
Fran Jurtela (Pt.)
Josip Žičkar (Brež.)

1902

Ivan Dečko⁴⁰ in Juro Hrašovec (Ce.)
Franc Robič in Ivan Roškar (Mb.)
Ivan Kočevar (Ljut.)
Fran Jurtela (Pt.)
Ivan Vošnjak (Sg.)
Josip Žičkar⁴¹ (Brež.)

1906

Franc Jankovič (Brežice)

1908

Alojz Terglav (Ce)

1909

Alojz Terglav in Ivan Benkovič (Ce.)
Ivan Roškar in Franc Robič (Mb.)
Karel Verstovšek (Sg.)
Anton Meško in Josip Ozmec (Pt.)
Franc Jankovič (Brež.)
Jakob Vrečko (Šmar.)
Peter Novak (Konj.)

Splošna kurija

1904

Ferdinand Roš (Ce.)
Miroslav Ploj (Pt.)

⁴⁰ Leta 1907 izgubil mandat, namesto njega Terglav.

⁴¹ Umrl leta 1905, namesto njega Jankovič.

1909

Anton Korošec (Ljut.)

Franc Pišek (Ce.)

Mestna kurija

1909

Vekoslav Kukovec (Moz.)

Poimenski seznam 1896–1918 (in poklicna struktura)

Benkovič Ivan – pravnik

Dečko Ivan – pravnik

Hrašovec Juro – pravnik/župan

Jankovič Franc – zdravnik

Jurtela Fran – pravnik/župan

Kočevar Ivan – posestnik/župan

Korošec Anton – bogoslovec

Kukovec Vekoslav – pravnik

Lendovšek Mihael – bogoslovec

Meško Anton – posestnik/župan

Novak Peter – gostilničar

Ozmec Josip – bogoslovec

Pišek Franc – posestnik/župan

Ploj Miroslav – pravnik/župan

Robič Franc – profesor

Rosina Fran – pravnik

Roš Ferdinand – živinozdravnik/župan

Roškar Ivan – posestnik/župan

Sernec Josip – pravnik

Terglav Alojz – posestnik/župan

Verstovšek Karel – profesor

Vošnjak Ivan – tovarnar/župan

Vrečko Jakob – posestnik/župan

Žičkar Josip – bogoslovec

VIRI IN LITERATURA

Časopisje

Slovenec, 1938.

Slovenski gospodar, 1906, 1908, 1928, 1938.

Literatura

Franz Adlgasser, *Die Mitglieder der österreichischen Zentralparlamente 1848–1918*. Teilband 1: A–L; Teilband 2: M–Z. Wien: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2014.

Benkovič, Ivo (1875–1943) – *Slovenska biografija*. Pridobljeno 3. 4. 2019, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi138216/>.

Feliks Bister, »Majestät, es ist zu spät.« *Anton Korošec und die slovenische Politik im Wiener Reichsrat bis 1918*. Wien, Köln, 1995.

Feliks Bister, *Anton Korošec, državnozborni poslanec na Dunaju: življenje in delo: 1872–1918*. Ljubljana: Slovenska matica, 1992.

Janez Cvirn, »Celjsko gimnazijsko vprašanje (1893–1895).« *Kronika* 45, št. 1, (1997): 102–11

Janez Cvirn, *Trdnjavski trikotnik. Politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem (1861–1914)*. Maribor: Obzorja, 1997.

Filip Čuček, »Fran Jurtela.« V: *Slavni slovenski pravdarji* (ur. Andrej Razdrih in Primož Premzl). Maribor: Umetniški kabinet Primož Premzl, 155, 156.

Filip Čuček, »Ivan Dečko – ‘učitelj’ slovenskih županov in ‘duša’ spodnještajerske politike na prelomu stoletja.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 54, št. 1 (2014): 23–34.

Filip Čuček, »Ivan Dečko.« V: *Slavni slovenski pravdarji* (ur. Andrej Razdrih in Primož Premzl). Maribor: Umetniški kabinet Primož Premzl, 159, 160.

Filip Čuček, »Juro Hrašovec.« V: *Slavni slovenski pravdarji* (ur. Andrej Razdrih in Primož Premzl). Maribor: Umetniški kabinet Primož Premzl, 158.

Filip Čuček, »Oris življenja, dela in obdobja Frana Rosine, očeta Igorja Rosine.« V: *Odvetnik in oblast: dr. Igor Rosina (1900–1969)* (ur. Gašparič in Katja Škrubej). Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2017, 21–38.

Filip Čuček, »Politična dejavnost Ivana Dečka do začetka devetdesetih let 19. stoletja.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 52, št. 1 (2012): 21–38.

Filip Čuček, »Ptujski državnozborni poslanci 1848–1918.« V: *Ptuj v 20. stoletju* (ur. Martin Šteiner). Ptuj: Pokrajinski muzej Ptuj – Ormož, 2018, 93–110.

Filip Čuček, »Spodnještajerski deželnozborni slovenski poslanci za časa Taaffejeve vlad.« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 90, št. 3–4 (2019): 11–23.

Filip Čuček, *Svoji k svojim*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2016.

Filip Čuček, »Ivan Benkovič.« V: *Slavni slovenski pravdarji* (ur. Andrej Razdrih in Primož Premzl). Maribor: Umetniški kabinet Primož Premzl, 186.

Dečko, Ivan (1859–1908) – *Slovenska biografija*. Pridobljeno 3. 4. 2019, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi170839/>.

Franc Jankovič – *Wikipedija, prosta biografija*. Pridobljeno 29. 3. 2019, https://sl.wikipedia.org/wiki/Franc_Jankovič.

Jure Gašparič, »Ivan Šusteršič.« V: *Slavni slovenski pravdarji*. Maribor: Umetniški kabinet Primož Premzl, 2018, 166.

Jure Gašparič, »Vekoslav Kukovec.« V: *Slavni slovenski pravdarji*. Maribor: Umetniški kabinet Primož Premzl, 2018, 189, 190.

Jure Gašparič, »Korošec kot simbol SLS.« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 77, št. 2–3 (2006): 138–52.

Jure Gašparič, »Slovenska ljudska stranka in njena organizacija (1890–1941).« *Prispevki za novejšo zgodovino* 57, št. 1 (2017): 25–48.

Hrašovec, Juro (1858–1957) – Slovenska biografija. Pridobljeno 3. 4. 2019, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi238360/>.

Mateja Jeraj, »Josip Sernec.« V: *Slavni slovenski pravdarji* (ur. Andrej Razdrih in Primož Premzl). Maribor: Umetniški kabinet Primož Premzl, 151, 152.

Jurtela, Franc (1853–1926) – Slovenska biografija. Pridobljeno 3. 4. 2019, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi261453/>.

Kočvar, Ivan (1858–1913) – Slovenska biografija. Pridobljeno 29. 3. 2019, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi283268/>.

Korošec, Anton (1872–1940) – Slovenska biografija. Pridobljeno 29. 3. 2019, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi290163/>.

Kosar, Franc, prelat (1823–1894) – Slovenska biografija. Pridobljeno 28. 3. 2019, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi292572/>.

Kukovec, Vekoslav (1876–1951) – Slovenska biografija. Pridobljeno 15. 4. 2019, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi309167/>.

Lendovšek, Mihael (1844–1920) – Slovenska biografija. Pridobljeno 1. 4. 2019, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi323948/>.

Edith Marko-Stöckl, »Der steiermärkische Landtag.« V: *Die Habsburger-monarchie*, Band VII/2. Wien: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2000, 1683–1718.

Meško, Anton (1871–1949) – Slovenska biografija. Pridobljeno 29. 3. 2019, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi362618/>.

Novak, Peter (1854–1922) – Slovenska biografija. Pridobljeno 29. 3. 2019, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi390206/>.

Ozmeč, Jožef (1866–1923) – Slovenska biografija. Pridobljeno 29. 3. 2019, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi399718/>.

Pišek, Franc (1856–1922) – Slovenska biografija. Pridobljeno 29. 3. 2019, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi430932/>.

Ploj, Miroslav (1862–1944) – Slovenska biografija. Pridobljeno 3. 4. 2019, <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi435921/>.

Mateja Ratej, »Mestna hranilnica v Mariboru v dvajsetih letih 20. stoletja – predmet sporov občinske politike.« *Zgodovinski časopis* 57, št. 3–4 (2003): 363–77.

Robič, Franc (1841–1913) – Slovenska biografija. Pridobljeno 1. 4. 2019, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi510378/>.

Rodbina Roš – Slovenska biografija. Pridobljeno 29. 3. 2019, <https://www.slovenska-biografija.si/rodbina/sbi519039/>.

Rosina, Fran (1863–1924) – *Slovenska biografija*. Pridobljeno 1. 4. 2019, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi517203/>.

Roškar, Ivan (1860–1933) – *Slovenska biografija*. Pridobljeno 29. 3. 2019, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi519764/>.

Franc Rozman, »Politično življenje Nemcev v Mariboru.« V: *Od Maribora do Trsta* (ur. Darko Friš in Franc Rozman). Maribor: Pedagoška fakulteta, 1998.

Julia Schmid, *Kampf um das Deutschtum. Radikaler Nationalismus in Österreich und dem Deutschen Reich 1890–1914*. Frankfurt, New York: Campus Verlag, 2009.

Sernec, Josip (1844–1925) – *Slovenska biografija*. Pridobljeno 1. 4. 2019, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi563524/>.

Vlasta Stavbar, *Politik Vekoslav Kukovec*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2014.

Andrej Studen, »Žalosten konec slovenskega rodoljuba.« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 81, št. 1 (2010): 29–37.

Šaleški Biografski Leksikon | Ivan Vošnjak. Pridobljeno 1. 4. 2019, www.saleskibiografski-leksikon.si/index.php?action=view&tag=320.

Vekoslav Špindler, *Dr. Ivan Dečko in njegova doba*. Maribor 1938.

Verstovšek, Karel (1871–1923) – *Slovenska biografija*. Pridobljeno 29. 3. 2019, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi776856/>.

Žičkar, Josip (1846–1905) – *Slovenska biografija*. Pridobljeno 1. 4. 2019, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi900890/>.

SLOVENE MEMBERS OF THE PROVINCIAL ASSEMBLY IN GRAZ BETWEEN THE TURN OF THE CENTURY AND THE DISSOLUTION OF THE DUAL MONARCHY

Summary

At the turn of the century, nationalism defined population according to nationality, and national relations became strained. The Slovene side was successful in introducing the Slovene language in schools and offices, in economic emancipation, and elections for provincial assembly and parliament. The Slovene mobilisation was more than successful, whereas the German side, which was also nationally defined, was “trapped” within city or market “walls” (in 1895, the establishment of Slovene parallel classes on the Celje high school caused sharp reactions of the Austrian Germans. Celje Germans understandingly had the most radicalised politics).

According to the above stated, the only Slovene “fortress” in Graz was the provincial curia. In 1896, Ivan Dečko and Josip Sernec won the election in Celje provincial curia, Franc Robič and Mihael Lendovšek in Maribor provincial curia, in Slovenj Gradec Ivan Vošnjak, in Ljutomer Fran Rosina, in Ptuj Fran Jurtela, and in Brežice provincial curia Josip Žičkar

In 1902, Ivan Dečko (in 1907 he lost his mandate and Alojz Terglav was elected instead) and Juro Hrašovec won the elections in Celje, Franc Robič and Ivan Roškar in Maribor, Ivan Kočevar in Ljutomer, Fran Jurtela in Ptuj, Ivan Vošnjak in Slovenj Gradecum and Josip Žičkar in Brežice (he died in 1905 and Franc Jankovič took his place). In 1904, there

were elections in general curia, and Ferdinand Roš (Celje) and Miroslav Ploj (Ptuj) were elected.

The last elections in 1909 ended with the victory of Alojz Terglav and Ivan Benkovič in Celje, Ivan Roškar and Franc Robič in Maribor, Karel Verstovšek in Slovenj Gradec, Anton Meško and Josip Ozmec in Ptuj, Franc Jankovič in Brežice, Jakob Vrečko in Šmarje, and Peter Novak in Konjice (provincial curia). Anton Korošec in Ljutomer and Franc Pišek in Celje won the elections in general curia.

SLOWENISCHE ABGEORDNETE IN GRAZ VON DER JAHRHUNDERTWENDE BIS ZUM ZERFALL DER DOPPELMONARCHIE

Zusammenfassung

Um die Jahrhundertwende wurde die Bevölkerung im nationalen Sinne endgültig durch den Nationalismus definiert und die nationalen Verhältnisse spitzten sich zu. Die slowenische Seite war erfolgreich bei der Einführung slowenischer Sprache in den Schulen und Ämtern und bei wirtschaftlicher Emanzipation, bei den Wahlen in Gemeinde- und Bezirksvertretungen sowie in den Land- und Nationaltag. Slowenische Bevölkerungsmobilisierung war mehr als erfolgreich, deutsche dagegen, auch national bestimmt, blieb innerhalb der „Stadt- bzw. Marktmauern“ „gefangen“ (im Jahr 1895 lösten die slowenischen Parallelklassen am Gymnasium in Celje/Cilli scharfe Reaktionen der österreichischen Deutschtümler und die Deutschtümler in Celje/Cilli hatten die meist radikalisierten Politik).

Bezüglich des oben genannten, war die Grazer Landeskurie die einzige slowenische „Festung“. Im Jahr 1896 gewannen die Wahlen in der Landeskurie Ivan Dečko und Josip Sernec, in der Mariborer/Marburger Kurie Franc Robič und Mihael Lendovšek, in Slovenj Gradec/Windischgratz Ivan Vošnjak, in Ljutomer/ Lutzenberger Fran Rosina, in Ptuj/Pettau Fran Jurtela und in Brežice/Ranner Josip Žičkar.

Im Jahr 1902 wurden gewählt Ivan Dečko (im Jahr 1907 verlor er sein Mandat, an seiner Stelle wurde Alojz Terglav gewählt) und Juro Hrašovec in Celje/Cilli, Franc Robič und Ivan Roškar in Maribor/Marburg, Ivan Kočevar in Ljutomer/Lutzenberg, Fran Jurtela in Ptuj/Pettau, Ivan Vošnjak in Slovenj Gradec/Windischgratz und Josip Žičkar in Brežice/Ranner (er starb in 1905 und an seiner Stelle wurde Franc Jankovič gewählt); im Jahr 1904 waren noch Wahlen in der allgemeinen Kurie und die Wahlen gewannen Ferdinand Roš (Celje/Cilli) und Miroslav Ploj (Ptuj/Pettau).

Die letzten Wahlen im Jahr 1909 gewannen in Celje/Cilli Alojz Terglav und Ivan Benkovič, in Maribor/Marburg Ivan Roškar und Franc Robič, in Slovenj Gradec/Windischgratz Karel Verstovšek, in Ptuj/Pettau Anton Meško und Josip Ozmec, in Brežice/Ranner Franc Jankovič, in Šmarje/St. Marein bei Erlachstein Jakob Vrečko und in Slovenske Konjice/Gonobitz Peter Novak (alles in der Landeskurie). In der allgemeinen Kurie gewannen Anton Korošec in Ljutomer/Lutzenberg und Franc Pišek in Celje/Cilli die Wahlen.

Janko Kač – pisatelj Spodnje Savinjske doline¹

Lovro Rizmal*

1.02 Pregledni znanstveni članek

UDK 821.163.6.09Kač J.

Lovro Rizmal: Janko Kač – pisatelj Spodnje Savinjske doline. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 91=56(2020), 1, str. 42–58

Članek obravnava pisateljsko dejavnost Janka Kača. V svojih pripovednih delih večinoma tematizira življenje kmečkega prebivalstva v Spodnji Savinjski dolini od 19. stoletja do let po koncu I. svetovne vojne. Prispevek v prvem delu poleg biografskih podatkov predstavi njegova pripovedna dela, ki so v slovenski literaturi predstavila novo pokrajino, in njihovo recepcijo. V drugem delu analizira pokrajino v pisateljevem najbolj uspešnem romanu *Grunt*. Pokrajina je opredeljena kot znak. V njej prepoznavamo naravne, gospodarske, kulturne in ideološke prvine.

Ključne besede: Janko Kač, pokrajinska književnost, roman *Grunt*, pokrajina ob Savinji

1.02 Review Article

UDC 821.163.6.09Kač J.

Lovro Rizmal: Janko Kač – a Writer from the Lower Savinja Valley. Review for History and Ethnography, Maribor 91=56(2020), 1, pp. 42–58

The treatise presents Janko Kač as a writer. Country life in the Lower Savinja Valley from the 19th century to the first years after World War I is the main topic of his narratives. The first part of the articles brings his biographic data and introduces his stories, which present new Slovene literary landscape, and their reception. The second part of the treatise analyses the countryside in his best novel, *Grunt*. The landscape is defined as a sign. It is a sign of natural, economic, cultural, and ideological elements.

Keywords: Janko Kač, regional literature, novel *Grunt*, Savinja river landscape

¹ Prispevek je nastal v okviru doktorskega študija Slovenistične študije na Filozofski fakulteti UM pri red. prof. dr. Jožici Čeh Steger.

* Lovro Rizmal, univ. dipl. rusist in hispanist, študent študijskega programa 3. stopnje Slovenistične študije na FF UM, Savinjska cesta 83, 3310 Žalec, lrizmal@gmail.com

Uvod²

Janko Kač (1891–1952) sodi med manj znane slovenske pisatelje. Rodil se je v Latkovi vasi pri Preboldu na majhni kmetiji, kjer je njegova mati skrbela za obdelovanje zemlje in družino, njegov oče pa je bil tesar in mizar, ki je delal pri kmetih. Obiskoval je gimnazijo v Ljubljani in nato v Celju, med prvo svetovno vojno in po njej je študiral medicino v Gradcu, na Dunaju in v Zagrebu. Ko je med študijem in po njem prihajal domov, je deloval kot zdravilec. Kasneje je študiral biologijo na Univerzi v Ljubljani in se v praksi ukvarjal z uporabno botaniko, predvsem z rastnimi hormoni in križanci. Okoli leta 1930 se je kot urednik in novinar zaposlil pri časniku *Jutro* v Ljubljani, a je pred začetkom druge svetovne vojne ostal brez zaposlitve, po njej pa je nastopil službo kot sodelavec hmeljarske zadruge Hmezad v Žalcu in hkrati kot urednik njenega strokovnega glasila *Hmeljar*. Zaradi kritičnega uvodnika iz l. 1950 o stanju hmeljarstva je bil l. 1951 obtožen spodkopavanja oblasti in bil v preiskavi, sodnem postopku ter obsojen, a nato oproščen kazni. Umrli je v Ljubljani, pokopan pa je v Preboldu (Kač 2017: 5–13; Orožen 1958: 108; Orožen 2017: 201–202; Dolinar 2004: 122–124).

V nadaljevanju želim Janka Kača predstaviti kot pisatelja, ki je v svojih literarnih delih tematiziral kmečko življenje Spodnje Savinjske doline. Čeprav dogodki v njegovih literarnih delih niso omejeni izključno na ta prostor, je še posebej v njegovih daljših delih jedro dogajanja v okolici današnjega Prebolda. V knjižni obliki je izdal dve zbirki kratke proze (*Med padarji in zdravniki, Pisane zgodbe*), dva romana (*Grunt, Moloh*) in povest (*Na novinah*). Posamezne kratke pripovedi ter romana *Grunt* in *Moloh* so bili med letoma 1930 in 1936 po delih objavljeni kot podlistki v časniku *Jutro* (samo ena kratka pripoved v časniku *Slovenec*), nato pa pred drugo svetovno vojno in med njo³ tudi v knjižni obliki. Kačevo leposlovno ustvarjanje je po koncu druge svetovne vojne v širšem krogu bralcev sčasoma šlo v pozabo. Po mnenju pesnika in Kačevega rojaka Ervina Fritza so temu botrovali politični vzroki (tj. kritičen odnos do oblasti) in družbene razmere (Naraglav 2016: 26), podobno se je izrazila tudi Božena Orožen (Naraglav 1991: 12).⁴ Spomin na Janka Kača se je kljub temu v Preboldu in njegovi okolici, deloma tudi po drugih krajih Spodnje Savinjske doline, ohranil. Pri tem je bila pomembna tradicija uprizarjanja dramatizacije

² Prispevek je nastal v okviru doktorskega študija *Slovenistične študije* na Filozofski fakulteti UM pri red. prof. dr. Jožici Čeh Steger.

³ Povest *Na novinah* je bila sicer napisana še pred začetkom druge svetovne vojne, a izdana z letnico 1942 (Orožen 2017: 232).

⁴ V navedenih virih zasledimo tudi, da sta Božena Orožen in Ervin Fritz opozorila na potrebo po ponatisu Kačevih del.

Moloha, za kar je skrbela KUD Svoboda Prebold,⁵ pa tudi dogodki, kot so bili postavitve spominske plošče na Kačevi rojstni hiši, slovesnost ob stoletnici pisateljevega rojstva (Naraglav 1991: 12), spominska večera ob njegovi 110-letnici (Tavčar 2001: 17) in 125-letnici (Naraglav 2016: 26), v devetdesetih letih 20. stoletja ponovni natisi nekaterih kratkih pripovedi v *Savinjčanu*, v istem času in v novem tisočletju še šolske raziskovalne naloge in diplomski nalogi. Kot organizator obeležitev Kačevih obletnic deluje Zgodovinsko in narodopisno društvo Prebold. Zanimanje za Janka Kača se v zadnjih letih povečuje, kar je privedlo do prvega ponatisa njegovih pripovednih del, ki jih je med letoma 2017 in 2019 izdala Občina Prebold. Ob izvedenem ponatisu vseh knjig je bil decembra 2019 v Občinski knjižnici Prebold Kačev spominski večer.

Kačeva prva objavljena knjiga je zbirka 24 črtic in novel *Med padarji in zdravniki* (1932, ponatis 2019). V njej iz svojih izkušenj študenta medicine in padarja, pa tudi pripovedovanj drugih tematizira primere različnih bolezni in njihovega zdravljenja. Poudarjena je etična tema nasploh, še posebej v odnosu med zdravnikom in pacientom. Kot meni Božena Orožen (1958: 109) v svojem članku Savinjski pisatelj Janko Kač, objavljenem v *Celjskem zborniku*, je prvi slovenski književnik, ki se je odločil za obdelavo tega odnosa. V črtici *Nehvaležnost* se je denimo lotil psihološke teme o tem, kako je biti prejemnik dobrodelne pomoči lahko tudi neprijetno.

Naslednja knjiga, roman *Grunt* (1933, ponatis 2019), tematizira življenje kmetov v Spodnji Savinjski dolini, odnose v kmečki družini, posebno še odnos do nezakonskih otrok, kmetovo dojemanje zemlje in vpletenost v sočasne zgodovinske dogodke (prva svetovna vojna). Zgodba je življenje treh generacij na bogati kmetiji Kolenc. Prvotna tema dela naj bi bila zgolj socialna in etična ter je izhajala iz snovi, ki jo je, po lastnih besedah, črpal iz neposrednega opazovanja: odnosa med polbratoma, fizično krepkejšim nezakonskim in slabotnejšim zakonskim sinom, ki oba živita na isti kmetiji (Kač 2017: 13). Iz tega je med ustvarjalnim procesom ustvaril samostojno idejo romana, ki je zapisana kot moto in pravi, da je zemlja v resnici pravi gospodar nad človekom, ki jo obdeluje. To idejo pisatelj razlaga v svojem romanu, meni denimo, da zemlja ne omogoča življenja zgolj kmetu in njegovi družini, temveč da daje stabilnost in podlago celotni družbi, saj izmed vseh človeških dejavnosti le pri kmetijstvu glavne vloge ne igrata denar in zaslužek.

⁵ Avtor prve dramatizacije *Moloha* (1960) je Ervin Fritz (Naraglav 2016: 26). Zanimivo je, da so uprizoritve sprva potekale na prostem pred stavbo preboldske graščine. V omenjenih uprizoritvah je tako pri organizaciji kot pri umetniški izvedbi sodelovalo veliko ljudi, vendar njihovega delovanja v okviru pričujočega članka podrobneje žal ne morem obravnavati. Prim. Anica Trivan, *Preboldska kultura v ogledalu časa*, samozaložba, 2014.

Roman je sestavljen iz treh delov, v vsakem izmed njih gospodari nova generacija. Dogajanje je zamejeno z letnicama 1892 in 1932, navedbe o davnem izvoru Kolenčevega rodu segajo v 15. stoletje. Odnosi med mladoporočencema Mico in Tonatom se zapletajo zaradi Tonatovega nezakonskega otroka Tončeta, ki ga še majhnega po dogovoru vzamejo v rejo na kmetijo. Ta in njegov polbrat Anzek se zaljubita v isto dekle, Metelanovo Nežiko. Ta sicer ljubi Tončeta, a se omoži z Anzekom (takrat že Janezom). Kmalu po vrnitvi s fronte Janez umre, po koncu vojne se vrne še Tonče. Mica zastrupi Nežo, saj ne želi, da bi kmetija prišla v roke njej in Tončetu, ki ju ima za tujca. Na sodišču se brani z omenjenimi nenapisanimi zakoni grunta, a znori, ko izve, da je pri Neži zastrupitev povzročila splav Janezovega otroka. Neža preživi in se omoži s Tončetom.

V zbirki *Pisane zgodbe* (1934, ponatis 2019) je 18 črtic in novel, izmed katerih so nekatere avtobiografsko in spominsko zasnovane, pri drugih bi izvor snovi lahko iskali spet v pripovedovanjih prijateljev ali morda v določeni publicistiki, predvsem snov tistih dveh pripovedi, katerih dogajalni prostor sta Moskva in Praga. Teme so različne, npr. etična in bivanjska, saj se pisatelj tudi tu, kot že v zbirki *Med padarji in zdravniki*, izkaže za zelo občutljivega za razne krivice (*Šolnina*) in prevare (*Lemež*), pojavi se tema umetnosti in umetnika, npr. v pripovedi *Zaobljuba*, v nekaterih pa pripoveduje o smešnih in nenavadnih dogodkih iz življenja, npr. o podtaknjenem kozlu namesto koze (*Nerodna zgodba*). Ponekod se etična tema spremeni v nekakšen črni humor, kakor v pripovedi *Umetna sepsa*. Bolj čustvena je zdomska tema, ki je obdelana v zadnji črtici *Klic domače grude*.

Roman *Moloh*⁶ (1936, ponatis 2018) pripoveduje o izgradnji tekstilne tovarne v takratnem Sv. Pavlu pri Preboldu (danes samo Prebold) in epizodnih dogodkih med letoma 1838 in 1865. Industrija in tuji kapital povzročita nasprotja med ljudmi v kmečkem okolju ter moralni in nato ekonomski propad gospodarja kmetije.⁷

Kmet Dobravec, kartam vdan človek, ki zanemarja delo na kmetiji, proda svoj mlin ob rečici Bolski tovarnarju Uhlichu iz Trsta. Ravnatelj novozgrajene tovarne Julius Sūsstrunk ima navodilo, da spravi Dobravca v dolgove, da bi se lahko tovarna polastila tudi preostale njegove zemlje. Mali kmetje opuščajo kmetovanje in se zaposlujejo v »fabriki«, s tem pa zapadajo v vsestransko moralno oporečno vedenje. Ob Dobravčevi pijanosti zlorabi Sūsstrunk njegovo

⁶ Moloh je semitsko božanstvo, ki so mu žrtvovali otroke, SSKJ pa navaja pomen »kar je človeku sovražno, ga uničuje«.

⁷ Pisatelj ga v avtobiografiji označi kot socialnozgodovinski roman, ki ga po njegovem mnenju bralci niso razumeli, vsekakor pa pri njih ni bil tako uspešen kot *Grunt* (Kač 2017: 13).

hčer Marjetico, vendar pozneje začuti do nje naklonjenost in razmišlja, da bi se z njo poročil. Juliusov oče Nathan takšne poroke med Judom in kristjanko ne dovoli in sina odpelje. Dobravec umre, kmetija se proda za poplačilo dolgov, Marjetica pa živi s sinom Julčetom v zidnici. Julče vedno bolj želi na delo v tovarno, kar mater ob dejanski realizaciji te njegove želje spodbudi k požigu tovarne in samomoru. Glede na dogajalno okolje romana je izstopajoč motiv ljubezni bogatega Juda do kmečkega dekleta, nepričakovana sta tudi njegova želja in kasneje celo resen namen, da bi se z njo poročil.

Povest *Na novinah* (1942, bibliofilska izdaja v samozaložbi 1943, ponatis 2017) snovno prav tako izhaja iz pisateljevega mladostnega domačega okolja, tematizira vsakodnevno kmečko življenje, ki ga razburkajo nekateri izjemni dogodki – ljubezenski zapleti, duševna bolezen enega izmed protagonistov, sodni proces, regulacija Savinje, prva svetovna vojna in poplave. Kot *Grunt* ima tudi ta povest moto, Aristotelovo misel o tem, da je človek družabna žival. S tem nakazuje socialno temo povesti. Dogaja se med letoma 1891 in 1921.

Lojz in Julka sta mlada zaljubljenca. Julkina starša pri odločitvi za snubca kolebata med Lojzom, ki ne bo nasledil kmetije svojih staršev, in Cenom, ki izhaja z bogate kmetije, boleha pa za epilepsijo. Lojz dobi pri regulaciji Savinje položaj preddelavca, kar mu v perspektivi omogoča osamosvojitve. Cena se zaradi alkohola in nekakšne duševne zmedenosti skuša s silo polastiti Julčke, a mu Lojz to prepreči in ga zasleduje do Savinje, kamor se Cena zateče. Domov pride Cena podhlajen in težko zboli. V vročici prizna, da je požigalec. Obsodijo ga na krajšo zaporno kazen in obvezno psihiatrično zdravljenje. Lojz in Julčka se poročita in si v gmajni osujeta kmetijo, Cena pa, ki sebe vedno bolj dojema kot izigrano žrtev duševne bolezni, po vrnitvi z zdravljenja na nasipu iz maščevanja razdeja vreče s peskom, ki komajda še preprečujejo, da se narasla Savinja ne bi prebila prek njega. Ob tem sam postane njena žrtev. Opazno je pisateljevo zanimanje, ki ga posveča Cenovi bolezni, s katero se zgodba, ki jo na začetku povesti vidimo umeščeno v nevznemirljivo kmečko okolje, nekoliko nepričakovano razgiba. Pomemben del zgodbe je regulacija Savinje, ki omogoči koristnejšo izrabo gmajne, zato si le-to vaščani želijo razdeliti. Ob tem se pisatelj loti odnosov med različnimi vaškimi sloji. Vprašanje delitve gmajne se zastruje, le proti koncu povesti vaščani pokažejo solidarnost in ustanovijo prostovoljno zadrugo za varstvo nasipov, s čimer se povest optimistično zaključí.

RECEPCIJA JANKA KAČA IN NJEGOVIH PRIPOVEDNIH DEL

Janko Kač se pojavlja le v nekaterih slovenskih publikacijah leksikonskega in enciklopedičnega tipa. V *Slovenskem biografskem leksikonu* (1925–1932)

članka o njem ni, prav tako ga ne zasledimo v internetni različici na naslovu www.slovenska-biografija.si. *Album slovenskih književnikov* (2006) ga ne navaja. Frančiška Buttolo ga v *Enciklopediji Slovenije* predstavi kot pisatelja in hmeljarja, ki je deloval kot urednik *Jutra* in *Hmeljarja* ter od leta 1930 dalje objavljala pripovedno prozo o kmečkem življenju v Savinjski dolini, ki zajema čas na prelomu iz 19. v 20. stoletja (Buttolo 1990: 367). Kot pisatelj, ki je v domačijem stilu pisal o spopadu savinjske patriarhalnosti z novo dobo, je označen v leksikonu *Osebnosti* (Stanonik in Brenk 2008: 436).

V slovenski literarni zgodovini mu ni bilo dodeljeno prav veliko prostora, a tudi ni bil zamolčan. Po dostopnih zapisih in objavah se je z ustvarjanjem Janka Kača najpodrobneje ukvarjala Božena Orožen.⁸ V članku Savinjski pisatelj Janko Kač Božena Orožen predstavi pisatelja kot socialnega realista, ki piše o življenju v Spodnji Savinjski dolini in ga postavi ob bok Francetu Bevku, Antonu Ingoliču, Prežihovemu Vorancu in Miško Kranjcu. Navaja, da je pisal v enem zamahu in da je bila pisateljska dejavnost le del njegovih življenjskih nalog. Pisateljevo ustvarjanje je bilo pogojeno z njegovim značajem, ki se je izražal v širokem krogu zanimanj, ni pa bil pripravljen povsod iti v globino (Orožen 1958: 107–108). Božena Orožen prišteva med kvalitete njegovega pisanja realistično in živo slikanje vaškega življenja, pristno čustvanje s kmetom, prepričljiv poskus, najti najgloblji vzrok kmetove povezanosti z zemljo, in vsaj v nekaterih njegovih delih – življenjski optimizem. Opozori tudi na pomanjkljivosti, kot so nezmožnost vživljanja v psihična stanja likov in nasploh manjšo sposobnost izraziti ali nakazati psihološko motivacijo za njihova dejanja, neprepričljivost čustvenih prizorov, pomanjkanje smisla za fabuliranje, nedodelanost stila, tudi odsotnost modernejših jezikovnostilnih sredstev in vključevanje dogodkov ali opisov, ki za zgodbo nimajo posebne teže (Prav tam, 118–121).

Anton Slodnjak v svoji monografiji *Slovensko slovstvo* Kača omenja v sklopu pripovednikov za ljudstvo v obdobju 1918–1930, kot so denimo Janez Jalen, Ivan Zorec in Ivan Maticič. Kača navede kot »glasnika« kmečkega življenja Savinjske doline in meni, da je bil pri svojem leposlovnem delu manj uspešen kot prej omenjeni pisatelji (Slodnjak 1968: 409). Lino Legiša v *Zgodovini slovenskega slovstva* 6 navede vsa Kačeva knjižna izdana dela razen *Na novinah* in mu prizna, da je z *Gruntom* vnesel v slovensko književnost novo pokrajino, folklorne običaje in narečne besede. Zanimiv se mu zdi moto v *Gruntu*, ki obvelja tudi za domačega sina (Tončeta Kolenca), čeprav je ta kot vojni ujetnik v Rusiji izkusil oktobrsko revolucijo. Legiša obenem meni, da pisatelj

⁸ O njem je napisala diplomsko delo na FF UL (*Janko Kač*, 1954), članek Savinjski pisatelj Janko Kač v *Celjskem zborniku* (1958: 107–121) in spremno besedo k ponatisom Kačevih del v petih knjigah (2017–2019).

marsikje »ne seže čez listkarsko poročanje in modrovanje« (Legiša 1969: 381). Miran Hladnik v monografiji *Slovenska kmečka povest* Janka Kača omenja med drugimi avtorji žanra slovenske kmečke povesti. Po njegovem mnenju spadajo Kačeva dela v tip kmečke povesti, ki se po temah, jeziku, folklornih opisih in pokrajinskih pejsažih jasno veže na določeno pokrajino, zato sodi med avtorje pokrajinske povesti. Med drugim ugotavlja, da se Kačev *Grunt* idejno približuje literaturi krvi in zemlje (nem. Blut- und Boden-Literatur), kar pa ne pomeni, da je bil Kač s tem zagovornik ideologije, ki je takšno literaturo razglasila za svojo (Hladnik 1990: 99). Franca Buttolo je ob stoletnici pisateljevega rojstva v članku Kontrapunkt vrednot v povesti *Moloh* Janka Kača s tem glasbenim izrazom označila to, da pisatelj dopušča izraz različnih duhovnih vrednot tako na strani akterjev industrijskega razvoja kot akterjev tradicionalnega kmečkega gospodarjenja (Buttolo 1991: 710). Franc Zadravec piše v *Slovenski književnosti 2*, da sta v romanu *Grunt* opisa Savinjske doline in obreda obiranja hmelja, podrobneje pa označi *Moloh* kot socialnozgodovinski roman, v katerem je želel pisatelj ubesediti temo spopada med industrijo in kmečko družbo. Opazi njegovo socialno tendenco, a pisateljev slog označi za skromnega. Omeni, da lahko v *Pisanih zgodbah* najdemo socialne in folklorne motive, a jih ne našteva (Zadravec 1999: 289). Drugi zapisi o Kaču so precej redki in o literarnih delih k že napisanemu ne dodajajo bistveno novih spoznanj, prinašajo pa nekatere biografske podatke.⁹ Janko Kač je na zemljevid slovenske literature vnesel Savinjsko dolino. V nadaljevanju bom predstavil model za analizo pokrajine in po tem modelu analiziral pokrajino v Kačevem romanu *Grunt*.

POKRAJINA KOT BESEDILO

SSKJ v prvem pomenu označuje pokrajino kot »manjše ali večje ozemlje glede na oblikovanost, obraslost, urejenost« (SSKJ, na spletu). Ker je človek vzgojen in živi v določeni kulturi, sprejema tudi t. i. fizični ali zunanji svet, v našem primeru pokrajino, skozi prizmo kulture. Thomas Kirchhoff in Ludwig Trepl razlagata pokrajino kot »estetski pojem narave«. Značilno je, da je izraz za pokrajino v različnih jezikih najprej pomenil slikarsko upodobljeno okolje in nato prešel na področje literarne teorije »kot oznaka za ubeseditev opazovanega realnega okolja« (Kirchhoff in Trepl, cit. po Čeh Steger 2015: 34).

⁹ Prim. diplomski deli, ki sta nastali na FF UL (Lucija Jakop, *Pripovedna proza Janka Kača*, 2000; Anita Govc (Brglez?), *Janko Kač kot pripovednik*, 1990). Članek o Kaču s kratko biografijo je objavljen tudi na spletni strani, ki je dostopna na povezavi www.celjskozasavski.si, ogled: 30. 1. 2020.

V pokrajini smo z določenim razpoloženjem, zaznavamo jo z vidom, lahko tudi z drugimi čutili, in je »vedno določena s pogledom okvira. Pokrajina je torej del narave, vidimo jo v pogledu okvira, ima določeno razpoloženje in se razteza vse do horizonta« (Trepl, cit. po Čeh Steger 2015: 35).

Literarni ustvarjalec v besedilo ne vpisuje le tega, kar vidi s svojimi očmi, temveč v skladu s svojim umetniškim prepričanjem dodaja še občutke, misli, ideje, ki jih prepozna v pokrajini. Pokrajina je razumljena kot znak in je torej svojevrstno besedilo (Urbanc in Juvan 2012: 300). V literarnih reprezentacijah pokrajine opazujemo: naravne prvine pokrajine (relief, prst, vegetacija, vodovje, podnebje), gospodarske prvine (raba tal, industrija, prometne poti) in kulturne prvine, ki jih delimo še na a) naselja, domove in gospodarska poslopja, b) artefakte, simbolna znamenja, verska znamenja, c) prebivalstvo in njegovo jezikovno podobo, prvine etnične kulture, oblačila, nošo, folklorno pesem, šege.¹⁰ Opazujemo še: človekov odnos do pokrajine; občutja, refleksije in razpoloženja v pokrajini; ideološko obarvanost pokrajine.

POKRAJINA V KAČEVEM ROMANU *GRUNT*

V romanu *Grunt* je tematizirano življenje literarnih oseb na Kolenčevi kmetiji v Latkovi vasi v Spodnji Savinjski dolini, njihovi stiki, opravki in to, kar imenujemo prosti čas, pa jih vodijo po tej dolini do Celja, kamor odhajajo npr. na sodišče, v bolnišnico, gostilne, trgovine in po obiralke hmelja. V romanu sicer posamezne literarne osebe tudi zapustijo svoj domači, pokrajinsko zamejeni prostor. Nezakonska mati Pepca Kozinc je ekonomska migrantka in odide v Egipt. Med prvo svetovno vojno sta Janez in Tonče Kolenc poslana na različna bojišča, Tonče je pozneje ujetnik v Rusiji. Ne glede na to pa je osrednje dogajanje v romanu umeščeno v pokrajino Spodnje Savinjske doline.

Spodnjo Savinjsko dolino geografi označujejo kot široko ravnino med Sotesko pri Letušu in Celjem, po kateri teče Savinja s svojimi pritoki. Na zahodu jo omejuje Dobroveljska planota, na severu nižja Ponikovska planota, na jugu severni vrhovi Posavskega hribovja, na vzhodu pa prehaja v nizko gričevje. Gozdov je v nižinah zelo malo zaradi njiv in pašnikov, deli doline pa so lahko tudi ilovnati in mokrotni. Na prehodnih vzpetinah so kmetije z izkrčeno zemljo, više pa gozdovi. Savinja je bila nekoč pomembna splavarska reka. Zgornja Savinjska dolina in dolina Savinje med Celjem in Zidanim Mostom, ki predstavljata ostala dela celotne Savinjske doline, imata drugačne geografske značilnosti (Meze 1996: 411–412).

¹⁰ Pri tej delitvi deloma izhajam iz delitve na naravne in družbene prvine kulturne pokrajine v monografiji *Kulturne pokrajine v Sloveniji* Mimi Urbanc (2002: 30–53).

NARAVNE PRVINE POKRAJINE

V tem članku razumem naravo kot neokrnjeno naravo in okolje, v katerega človek ni bistveno posegel. Že v času, ko se roman *Grunt* dogaja (1892–1932), je bila narava Spodnje Savinjske doline obdelana, deloma neokrnjeni so bili morda le še gozdovi in zaraščeni koti gmajn. V romanu se na teh mestih zadržujejo pastirčki. Reka Savinja je vedno vplivala na življenje prebivalcev: »Voda je hujša kot ogenj, še mogočnega cesarja je ustavila« (Kač 2019: 5). Prebivalstvo prizadene jeseni 1917. leta tudi izjemna suša, kot so ga nekoč na začetku 19. stoletja prekomerne padavine. V opisih srečamo večinoma ravninski del doline, medtem ko so njeni hriboviti obronki omenjeni le v opisu nekdanje mogočnosti rodu Kolencev, ko so bili še lastniki rudnikov, in na redkih drugih mestih v romanu (npr. hribovske kmetije nad sotesko Velike Reke). Za Kača je ena najbolj cenjenih prvin narave zemlja, ki je pri njem, razumljivo, pomembna kot obdelovalna zemlja, zato jo v tem smislu obravnavam med gospodarskimi prvini. Narava se kaže tudi v živo opisanih menjavah letnih časov in spremembah vremena, kar pisatelj dostikrat poveže z godovi svetnikov:

Komaj odleze zima, že čakajo polja na delavne roke. Bolj ko le-té spešijo, več se jim dela odpira. Naglo bežijo dnevi in si podajajo roke vižarji dela: sveti Jožef, prvi sevec krompirja, fižolar Florijan, sveti Anton, kosec in prvi žanjec ječmena. Ajdo seje molčeči Aleš, sveta Marjeta pa žanje zlato pšenico. (Prav tam, 69–70)

GOSPODARSKE PRVINE POKRAJINE

Glede na kmečko temo romana je pričakovano poudarjena raba tal, tj. zemlje. Zemlja je sicer podlaga vsega kmetovega delovanja, vendar Kač hkrati poudarja: »grunt ni le zemlja« (Kač 2019: 22). Zemlja šele skupaj z vanjo vloženi trdom in ljubeznijo svojih lastnikov pridobi poseben pomen ter tako predstavlja »čudežni kapital, ki mu kmet pravi – grunt«. Zanimiv je Kačev poudarek, da izraz grunt ni »domača beseda«, da se ga drži »čudovita skrivnost« in da je razumevanje te skrivnosti bistveno za kmetov uspeh (Kač 2019: 22). Opisana so polja, na katerih rastejo koruza, krompir, repa, ajda, ječmen, pšenica, hmelj idr., sadno drevje in pašniki. Ti opisi obdelane, kulturne pokrajine se največkrat pojavijo kot kratek uvod v posamezna poglavja:

Ajda je že odcvetala in so se povešale težke zelene češulje med rdečimi cvetovi jeruzalemsčice, ki je tu in tam pocvitala med zrnato ajdo. Čebele so brale na nji zadelovino, da okovarijo svoj letni pridelek za zimo. (Kač 2019: 20–21)

Hmelj je od zadnje četrtine 19. stoletja pomembna kulturna rastlina v dolini. Pisatelj opiše delovni obred obiranja hmelja. Tona Kolenc denimo preverja zrelost hmeljevih storžkov ali kobul, po delovnem dnevu pa se loti še sušenja nabranih plodov. Polega tega srečamo opise kmečkih opravil, kot so košnja in spravilo sena, grabljenje listja za steljo, oranje, setev, podiranje drevja in čebelarjenje. Druge gospodarske dejavnosti so zastopane v manjši meri. Ob pogrebu Kolenčevega Matije, denimo, obuja njegov tovariš spomine na nekdanje splavarjenje po Savinji. Industrija v Preboldu, ki je ob poteku dogodkov v romanu že obstajala, v tem romanu ne igra vidnejše vloge.

KULTURNE PRVINE POKRAJINE

a) Naselja, domovi in gospodarska poslopja

Dogajanje v romanu je umeščeno v zemljepisno preverljiv prostor, tj. v Spodnjo Savinjsko dolino. Posamezne vasi in trgi so poimenovani z lastnimi zemljepisnimi imeni, kot so npr. Vransko, Groblja, Sv. Pavel pri Preboldu ali Šempeter. Bralcu, ki izhaja iz omenjene pokrajine, je zato dogajanje prostorsko domače, za druge je prostorska predstava lahko nekoliko težja, saj pisatelj večinoma ne opisuje, kje se posamezni kraji nahajajo, kaj je v njihovi soseščini ali koliko so oddaljeni drug od drugega. Med kmečkimi domačijami v splošnem orisu spoznamo le Kolenčevo, ki ima v prvem nadstropju t. i. Napoleonovo sobo, med drugimi stavbami pa različne krčme, občinsko hišo in vojašnico. Nekatere stavbe srečamo v liričnih opisih pokrajine:

Mirno je sopla vsa dolina ob Savinji v žgoči pripeki pasjih dni. /.../ Bahato razkoračeni kozolci so bili nabiti rumenega ječmena, blede rži in rdeče pšenice. Raz svisli je dišalo po senu. / Pred šumečim čebelnjakom je sedel v senci košate črnice gospodar ponosne kmetije, Matija Kolenc. (Kač 2019: 5)

b) Simbolna in verska znamenja

Kačevi Savinjšani izpolnjujejo verske dolžnosti, čeprav pisatelj v motu boga postavi na zadnje mesto, in se udeležujejo pomembnih cerkvenih praznikov. Nekoliko dlje se dogajanje zadrži pri Marijini baziliki v Petrovčah, pomembna je še cerkev sv. Pavla v Preboldu (poroka, obredi in razglasi v času vojne), omenjen pa je tudi Veliki križ, s čimer je najverjetneje mišljena nekdanj znamenita romarska cerkev sv. Križa na Gori Oljki, ki je z ravnine vidna že od daleč.

c) Prebivalstvo, njegova jezikovna podoba in prvine etnične kulture

Poleg družin premožnih kmetov, ki predstavljajo jedro romana, srečamo osebe iz različnih slojev: najete delavce in delavke, župnika, ruskega vojnega ujetnika, avstrijske oficirje in predstavnike oblasti, Nemce in nemškutarje,

pa tudi znane zgodovinske osebnosti. Od oblačilne kulture tistega časa srečamo v romanu omenjene posamezne dele oblačil: pri moških zajček (klobuk), hodno (vsakodnevno) srjaco, hlače in suknjič, pri ženskah pa svilen ali vsakodnevno ruto, srjaco (kot spodnje perilo), spodnjice, krilo, bel predpasnik in jopo. Kot velja za pisatelje socialnega realizma (Pogačnik 1987: 297), tudi Kač v svojo prozo vključuje folklorne in etnografske motive, ki jih v veliki meri naveže prav na izpostavljeno temo svojega romana, torej ljubezen med fantom in dekletom ter poroko. Srečamo opise vasovanja, dekliškega poslavljanja od neveste in fantovskega od ženina. Izvemo za pravilo prikupa, tj., da se mora fant ob primerni starosti s posebnim obredom in pogostitvijo šele vključiti v družbo vasovalcev. Pomemben je tudi motiv šopka, ki ga dekle naredi svojemu fantu – vojaškemu naborniku. Podrobno je opisana svatba, ki je za pisatelja najpomembnejši dogodek na kmetiji. Na cvetno nedeljo nesejo otroci v cerkev butaro, na isti dan pa zatikajo vaščani križce iz vejic takšne blagoslovljene butare na njive, da bi jih obvarovali pred ujmami. S tem se prepleta nekrščansko ljudsko verovanje, ki se kaže denimo v risbi (»morska taca«) na otroški zibelki, ki štiti otroka pred moro. Ob takšnih in drugačnih dogodkih pisatelj rad navaja po nekaj verzov slovenskih ljudskih, pa tudi srbskih vojaških pesmi. Pisatelj uporablja pokrajinsko zaznamovane besede in besedne zveze, kot so a) posebne oblike lastnih imen (Fronc, Micika, Anzek), b) poimenovanja za predmete (mlačina, požinjavka, fovčk, cvancgarca), rastline in živali (črešnja, jeruzalemščica, murbodenka), c) glagoli (pozencavati, strkniti, zdelati se, lejte), č) klici in ukazi za živali (Vee-ha!, Ti-hot obrnit!, Bijst-bijsta-bijstahor!), d) členki (blez, jelite).¹¹ Vojaška povelja navaja v nemščini. V času vojne se med prebivalstvom pojavijo nove besede (rekvizicija, ofenziva, španski jezdec), ki s svojim neprijetnim pomenom ljudem ne dajo mirno spati, kot poudari pisatelj.

ČLOVEKOV ODNOS DO POKRAJINE

Cvetoča in predvsem rodovitna polja so kmetovo in obenem pisateljevo globoko zadovoljstvo. Kačev kmet naravo sodi seveda tudi po koristnosti zase, a v njej ne vidi le dobička:

¹¹ Blěz (menda, SSKJ), fovčk → fôvček (nož z zakrivljenim rezilom, SSKJ), mlačina (die Pfütze, der Sumpf, Pleteršnik / slov. luža, močvirje, PONS), pozencavati → pocencávati (auf- und niederschwanken oder wackeln, Pleteršnik / slov. zibati se, opotekati se, majati se, PONS), strkniti (stoßen, Pleteršnik / slov. stresti, otresti, PONS), murbodenka (določena pasma goveda, Wikipedia).

Čudovit je kmetijski obraz, ko gleda sad svoje zemlje in svojega potu. Vse skrbi izginejo, gube na obrazu se poravnajo in na oči leže blesk kakor na oči deteta, ki vidi prvič pisano jabolko na veji. Trгоvec, obrtnik in gospod zrejo v vsakem blagu najprej denar, kmetu je pa prvo rast in lepota blaga. (Kač 2019: 22)

Značilni so čustveni opisi pokrajine, kakor je je opis vožnje Tonata Kolenca, med katero nam pisatelj ponuja pogled na polno sadno drevje ob cesti in s tem lirski občutek ljubezni do domačega kraja (topofilijo), po drugi strani pa se literarni lik ne utaplja v sanjarjenju, temveč razmišlja o hmeljski letini:

Kolesa Kolenčevega parizarja so prijetno pritrkavala na mastnih oseh med košatimi jablanami in vitkimi hruškami, ki so stale kakor straže ob veliki cesti. Njihove veje so bile tako obložene zorečega sadja, da so se kar šibile na glave voznikov. Vajen je bil Tona tega čudeža najlepše ceste v deželi in je gledal le po polju, kako kaj hmelj obeta. (Prav tam, 27)

Tone Kolenc razmišlja, da bi lahko industrija zaradi zaslužka pritegnila kmete in povzročila spremembe v pokrajini. Kmet bi takrat pozabil na svoj ponos in nujnost svojega služenja zemlji.

OBČUTJA, REFLEKSIJE IN RAZPOLOŽENJA V POKRAJINI

Čeprav zahteva zemlja od ljudi žrtve (prizadevajo jih delovne nesreče, smrti, odpovedati se morajo svoji ljubezni), je vzdušje v mirnodobnem času pozitivno: kmečko delo kljub vsemu prinaša zadovoljstvo. Že omenjeni kratki lirski opisi pokrajine bralca uvajajo v razpoloženje, kot naj bi ga čutil kmet. Le-ta vidi seveda tudi svoje delo:

Pomlad 1913. leta je bila prav posebno zgodna. Že o Matijevem je odlezel sneg in so se naglo vrstila pomladanska dela. Žita so bila o Šentjurjevem že za dve pedi visoka, črešnje in hruške so že odcvitale, jablane pa so bile vse obložene z rožnatim cvetjem. (Kač 2019: 93)

Konec avgusta se petje obiralk hmelja zvečer iz njihove sobe razlega po vasi in se prepleta s petjem vasovalcev. Pokrajina v mirnem času izžareva pozitivnost in preskrbljenost, nenaden vihar poleti 2014. leta, ki podira kozolce, pa nezmotljivo, kot se izrazi pisatelj, napove začetek vojne. Občutje narave v pokrajini se zaradi odhoda mož na vojno spremeni:

Vse dopoldne so odhajali vozovi. Popoldne pa je bilo tiho, kakor da praznuje vsa dolina sedmino. Tudi polja so bila prazna, ko so grunti žalovali za svojimi lastniki. (Prav tam, 108)

IDEOLOŠKA OBARVANOST POKRAJINE

Kač je v romanu *Grunt* ubesedil pozitivno podobo savinjskega kmeta in s svojimi idejami v pokrajino vtisnil ideološko obarvanost. Savinjski kmetje so samozavestni. Udeležujejo se cerkvenih obredov, kot je npr. romanje k petrovski Mariji, vendar ne tožijo in ne prosijo za pomoč:

Ponosna so njihova srca, da še meni ne potožijo z besedo svojih težav. Sama veš, česa nam je treba, si mislijo. Če smo vredni, nam daj brez sitnarjenja po zasluženju, kar si nam namenila. (Kač 2019: 35).

Ne glede na svojo samozavest ostajajo kmetje in ne želijo biti gosposki, saj pisatelj izpostavi misel, da je kmetom sv. Pavel, zavetnik njihove župnije, »pregosposki in prebahaški« (Prav tam, 101). Pokoravajo se zakonom zemlje oz. grunta: »Prvo je grunt, za njim denar. Potem pridejo postave, Bog pa je zadnji« (Prav tam, 3). Zaradi njih Matija Kolenc kot bogat kmet poudari, da ne more sprejeti za snaho nezakonske matere brez zemlje in dote, kljub temu pa Kačeve savinjske kmete odlikuje občutek za nekakšno poštenost znotraj začrtanih meja. Tona zato po očetovem nasvetu nameni materi svojega nezakonskega sina pošteno nadomestilo v denarju. Mica Kolenc razume te zakone tako, da ne sme dopustiti, da bi kmetija prešla v roke nezakonskega sina njenega pokojnega moža in snahe, ki je takrat že vdova po svojem prvem možu. Vendar še pred Micinim poskusom umora snahe pisatelj nekajkrat izpostavi tudi njeno psihološko motivacijo: dekliško prizadetost zaradi nezvestobe bodočega moža in s tem hladen odnos do pastorka Tončeta ter skrajno sumničavost do snahe, ki je vedno ljubila le Tončeta, ne pa Micinega sina Janeza. Na vse vpliva tudi razpad družbenih vrednot, ki sta ga povzročili vojna in samovolja oblastnikov (npr. rekvizicije), kar je v romanu večkrat poudarjeno. Pisatelj povsem na koncu romana tudi zapiše, da se zemlja ne meni za ime rodu, saj Kolenčeva kmetija oz. grunt pod drugim imenom obstaja dalje.

SKLEP

Janko Kač je v svojih pripovednih delih tematiziral življenje ljudi v pokrajini ob Savinji, njihove značajske lastnosti in navezanost na domačo zemljo kakor tudi naravne, gospodarske in kulturne značilnosti omenjene pokrajine. Bil je prvi pisatelj, ki je najizraziteje zarisal podobo Savinjčanov in Spodnje Savinjske doline na slovenski literarni zemljevid. Ob izidu so njegova dela vzbudila pozornost pri bralcih in pri nekaterih kritikih dosegla lep sprejem, po drugi svetovni vojni pa sčasoma postala neznana širši bralski publiki.

Življenje savinjskega kmeta, ki ga je pisatelj v romanu *Grunt* tematiziral kot kroniko treh generacij na bogati kmetiji, poteka v geografsko določljivem okolju vasi in naravnih značilnosti. To življenje poteka ob menjavi letnih časov, ki so lirsko opisani. Analiza se je posvetila pokrajini kot znaku, ki je sestavljen iz različnih prvin. Pokazala je, da so te prvine v romanu zastopane z različno intenzivnostjo in pomembnostjo. Naravne prvine so sicer pomembne, vendar so veliko obširneje in podrobneje opisane gospodarske prvine, med katere v tej analizi uvrščamo obdelano, tj. zaradi človekovih potreb spremenjeno naravo. Po svoji prepoznavnosti tu izstopa gojenje hmelja. Človekovi posegi v pokrajino, ki sta jih prinesla industrializacija in gospodarski razvoj, so v *Gruntu* prisotni, še izraziteje pa so tematizirani v Kačevih pripovedih, kot so *Moloh* in *Na novinah*. Kulturne prvine so zajele tri podskupine. Pisateljev namen ni podroben opis kmečkih domov in naselij, ustavi se le ob njihovih določenih značilnostih (Napoleonova soba pri Kolenčevih, figurica sv. Duha nad mizo). Z opisi večkrat poudari pomembnost in slikovitost cerkvenih praznikov (čeprav v motu postavi boga na zadnje mesto), ki se prepletajo z ljudskimi verovanji. Njegova živahna pozornost velja prebivalstvu, saj v romanu nastopa množica oseb iz različnih družbenih slojev, obilno uporablja narečne besede ter zavzeto opisuje etnografske prvine. Opisi oblačilne kulture so bolj zadržani, pogosto in z očitno pozornostjo pa v povezavi z etnografskimi običaji navaja ljudske pesmi.

Pisatelj v povezavi z idejo v motu izpostavi ljubeč odnos prebivalcev do svoje pokrajine, polj in pridelkov, vendar ta odnos ni motiviran z mislijo na zaslužek, kar poudari kot eno bistvenih značilnosti svojega kmeta. Z opazno naklonjenostjo skozi ves roman postopoma sestavlja podobo savinjskih kmetov. Ob že omenjeni odsotnosti pridobitništva sta, seveda znotraj meja, ki jih določa zakon grunta, opazna njihova poštenost in ponos. Kačeve literarne osebe so podobno kot Prežihove ali Potrčeve vpete v svojo pokrajino, niso pa tako prepirljive, nasilne in zavistne kot pri omenjenih pisateljih. Zdi se, da pokrajino ob Savinji in njene ljudi še najbolj prizadene vojna. Njeni prebivalci se tedaj obrnejo k zemlji in v njej iščejo tolažbe.

VIRI IN LITERATURA

Viri

Janko Kač, 1932: *Med padarji in zdravniki*. Ljubljana: Založba Zemlja.

Janko Kač, 1934: *Pisane zgodbe*. Ljubljana: Založba Zemlja.

Janko Kač, 1942: *Na novinah*. Ljubljana: Vodnikova družba.

Janko Kač, 2017: Iz mojega življenja. V: *Na novinah*. Prebold: Občina Prebold. 5–13.

Janko Kač, 2018: *Moloh*. Prebold: Občina Prebold.

Janko Kač, 2019: *Grunt*. Prebold: Občina Prebold.

Literatura

Franca Buttolo, 1991: Kontrapunkt vrednot v povesti Moloh Janka Kača. *Naši razgledi*. 40/24. 710.

Frančiška Buttolo, 1990: Kač, Janko. *Enciklopedija Slovenije*. Zv. 4. Ljubljana: Mladinska knjiga. 367.

Jožica Čeh Steger, 2015: *Ekokritika in literarne upodobitve narave*. Maribor: Založba Litera.

Ivan Dolinar, 2004: *Zgodovina Latkove vasi v Savinjski dolini*. Prebold: Občina Prebold.

Miran Hladnik, 1990: *Slovenska kmečka povest*. Ljubljana: Prešernova družba.

Lino Legiša, 1969: *Zgodovina slovenskega slovstva*, 6. Ljubljana: Slovenska matica.

Drago Meze, 1996: Savinjska dolina. *Enciklopedija Slovenije*. Zv. 10. Ljubljana: Mladinska knjiga. 411–412.

Darko Naraglav, 1991: Kdo je bil Janko Kač? *Savinjčan* 13/11. 12.

Darko Naraglav, 2016: Ob 125-letnici rojstva Janka Kača. *Utrip Savinjske doline* 18/10. 26.

Božena Orožen, 1958: Savinjski pisatelj Janko Kač. *Celjski zbornik*. Celje: Kulturna skupnost občine. 107–121.

Božena Orožen, 2017: Zapis Božene Orožen o pisatelju Janku Kaču. V: Janko Kač: *Na novinah*. Prebold: Občina Prebold. 227–234.

Maks Pleteršnik, *Slovensko-nemški slovar*, www.fran.si, dostop 8. 5. 2020.

Jože Pogačnik, 1987: Model pripovedne proze v obdobju socialnega realizma. *Obdobja* 7. Ljubljana: Filozofska fakulteta. 289–298.

PONS Šolski slovar, nemščina, 2008. Ljubljana: Rokus Klett.

Anton Slodnjak, 1968: *Slovensko slovstvo*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Slovar slovenskega knjižnega jezika, druga, dopolnjena in deloma prenovljena izdaja, www.fran.si, dostop 8. 5. 2020.

Tončka Stanonik in Lan Brenk (ur.), 2008: *Osebnosti. Veliki slovenski biografski leksikon. A–L*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Anton Tavčar, 2001: Žalec – ob 110-letnici rojstva Janka Kača. *Večer* 57/216. 17.

Mimi Urbanc, 2002: *Kulturne pokrajine v Sloveniji*. Ljubljana: Založba ZRC.

Mimi Urbanc in Marko Juvan, 2012: Na stičišču literature in geografije: literatura kot predmet geografskega preučevanja na primeru slovenske Istre. *Slavistična revija* 60/3. 297–316.

Wikipedia, Murbodner Rind, https://de.wikipedia.org/wiki/Murbodner_Rind, dostop 8. 5. 2020.

Franč Zadavec, 1999: *Slovenska književnost 2*. Ljubljana: DZS.

JANKO KAČ – A WRITER FROM THE LOWER SAVINJA VALLEY

Summary

Slovene writer Janko Kač (1891–1952) published short stories collections *Med padarji in zdravniki* and *Pisane zgodbe*, novels *Grunt* and *Moloh*, as well as the story *Na novinah*, and got recognition from readers and some literary critics. His short stories collections discuss moral principles of medical doctors (*Med padarji in zdravniki*) and describe different events with moral or social points (*Pisane zgodbe*). The author's greatest achievement was his novel *Grunt*. The motto "Prvo je grunt, za njim denar. Potem pridejo postave, Bog pa je zadnji," ("First of all there is the estate, then the money. Authorities follow, and God comes the last"), tries to explain the differences between social classes in the country, which was a typical feature of social realists. He presents the land and the farm (described with the loanword "grunt") as the most important values and explains this thought in the way that even though working on the land brings a lot of sacrifice, this is the only law on which the existence of mankind can be build upon. This idea is also present in *Moloh*, where the industry and some psychological predispositions cause a wealthy farmer's ruin and his alienation of land. The novel *Na novinah* describes a love triangle in a village. One of the protagonists has epilepsy, and this was the motif he (Kač), as a known healer and medicine student, was very interested in. Besides the important event of division of the village common, the novel also describes the dispute among the villagers. Literary history did not overlook Kač and primarily appreciated him for introducing a new region, the Lower Savinja Valley, to the Slovene literature. His three longer narratives are set (apart from episodes on the court in Celje, the battle at Krasnik/Krašnik etc.) in Latkova vas, Prebold and surroundings. The novel *Grunt* analyses the region. Natural elements of the landscape that were important to the author and were also included in the novel are the Savinja river, the almost untouched pieces of the common and changing of the seasons, while the cultivated land already presents economic elements. While describing these elements – fields, meadows, and growing field crops, among which hops are the most characteristic for this region, the author expresses a positive attitude of his farmers to land and uses the descriptions as lyrical introductions of each chapter. Cultural aspects of the region are diverse. The author does not pay a lot of attention to describing homesteads and other buildings, but to essential church holidays and popular beliefs. He presents traditions like *vasovanje* (when a young man visits his girl at night), farewell to girlhood and boyhood or wedding in detail and combines them with fragments of folk poems. The use of dialect stands out and can cause difficulties in understanding the texts, which also include German quotations (military commands). His motto thought and his way of thinking, presented in the novel, build an ideological image of the region. His farmers must obey the laws of the land, but they stay satisfied with the work done and proud. The extreme understanding of these laws can, to keep the farm, lead to the attempted poisoning of one's daughter-in-law. The atmosphere in the region is not always positive: a storm predicts the beginning of World War I and the fields mourn men leaving for the war, but the novel still ends optimistically with determining the eternity of the land.

JANKO KAČ – EIN SCHRIFTSTELLER AUS DEM UNTEREN SAVINJA TAL

Zusammenfassung

Der slowenische Schriftsteller Janko Kač (1891–1952) erweckte mit seinen Sammlungen von Kurzgeschichten *Med padarji in zdravniki* und *Pisane zgodbe*, mit den Romanen *Grunt*

und *Moloh*, sowie mit der Erzählung *Na novinah* bei ihrem Erscheinen Aufmerksamkeit der Leser und einiger Kritiker. In seinen Kurzgeschichtensammlungen behandelte er das Thema der ärztlichen Moral (*Med padarji in zdravniki*) und beschrieb verschiedene Ereignisse mit starker Moral und sozialer Konnotation (*Pisane zgodbe*). Sein größter schriftstellerischer Erfolg war der Roman *Grunt*, in dem er unter dem Motto „Zuerst der Hof und dann das Geld. Danach die Gesetze, Gott kommt zuletzt“ die Gegensätze zwischen verschiedenen Schichten auf dem Lande zu erklären versuchte, die für die Sozialrealisten vom großen Interesse waren. Das Land und den Hof (mit dem Lehnwort „grunt“) stellt er unter den Werten an die erste Stelle. Diesen Gedanken erklärte er im Roman im Sinne, dass das Dienen dem Land trotz aller Aufopferung das einzige Gesetz im Leben ist, auf dem die Existenz der Menschheit aufzubauen ist. Dieser Gedanke spiegelt sich auch in *Moloh* wieder; die Industrialisierung und psychologische Voraussetzungen können schnell zum Ruin reicher Bauern werden. Im Roman *Na novinah* beschreibt er einen Liebesdreieck auf dem Lande. Einer der Protagonisten leidet an Epilepsie und dieses Motiv interessierte ihn (Kač) als anerkannten Heiler und Medizinstudenten. In diesem Roman stellt er neben dem Hauptereignis – der Aufteilung eines Gemeindeguts – auch die Verhältnisse der Dorfbewohner. Die Literaturgeschichte übersah Kač nicht und er wird vor allem wegen seiner Einführung der Region, des Unteren Savinja Tals, geschätzt. Der Hauptteil des Lebens seiner Protagonisten in seinen drei längeren Erzählwerken ereignet sich (neben den Episoden am Gericht in Celje/Cilli und dem Kampf bei Krasnik/Krašnik usw.) in Latkova vas, Prebold und in der Umgebung. Die Region wurde im Roman *Grunt* analysiert. Die Naturelemente der Region, die für den Schriftsteller wichtig sind und die er in seinen Roman beschreibt, sind der Savinja Fluss, die fast unberührten Teile des Gemeindeguts, der Jahreszeitenwechsel, die bearbeitete Felder stellen dagegen schon die Wirtschaftselemente dar. Aus den Beschreibungen dieser Elemente – Felder, Wiesen und landwirtschaftliche Güter, vor allem des für die Region typischen Hopfens, weht seine positive Einstellung gegenüber den Bauern und dem Land heraus. Diese Beschreibungen dienen auch als lyrische Einstiege einzelner Kapitel. Die kulturellen Elemente der Region sind vielfältig. Der Schriftsteller beschreibt die Gehöfte und andere Gebäude nicht so im Detail, sondern widmet sich viel mehr der Beschreibung bedeutender kirchlicher Feiertage und mit ihnen verbundenem Volksglauben. Besondere Aufmerksamkeit schenkt er Bräuchen wie *vasovanje* (wenn ein junger Mann in der Nacht sein Mädchen besucht), dem Abschied von Mädchen- bzw. Jungenjahren und der Hochzeit, wobei er auch Teile von Volksgedichten anführt. Benutzter Dialekt ist stark präsent und kann Schwierigkeiten beim Leseverstehen verursachen, man findet aber im Text auch deutsche Zitate (militärische Befehle). Mit dem Motto und anderen Überlegungen, die er im Roman anführt, baut er das ideologische Bildnis der Region auf. Seine Bauer müssen sich den Naturgesetzen unterwerfen, sie sind jedoch mit der erledigten Arbeit zufrieden und sind auch stolz darauf. In Extremfall kann das Befolgen dieser Gesetze, um z. B. den Grund zu behalten, auch zur Vergiftung eigener Schwiegertochter führen. Die Atmosphäre ist in der Region nicht immer positiv: der Sturm meldet den Ersten Weltkrieg an und die Felder trauern den Männern, die in den Krieg gezogen sind, nach, doch der Roman endet mit der Feststellung, dass das Land ewig ist, trotzdem positiv.

Analiza jezikovnih značilnosti v prekmurskem koledarju *Dober Pajdás kalendárium*

Nina Horvat*

1.01 Izvirni znanstveni članek
UDK 811.163.6'28(497.411)

Nina Horvat: Analiza jezikovnih značilnosti v prekmurskem koledarju *Dober Pajdás kalendárium*. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 91=56(2020), 1, str. 59–83

V prispevku je analiziran jezik še ne dovolj raziskanega prekmurskega koledarja *Dober Pajdás kalendárium*, ki ga je v obdobju 1923–1943 urejal in izdajal Franc Talanyi. Natančneje je analizirana leposlovna rubrika – iz vsake izbrane izdaje (1923, 1924, 1934, 1935, 1942 in 1943) po ena daljša pripoved ali več krajših. V uvodu sta predstavljeni zunanja podoba koledarja in njegova vsebina, sledi obravnava jezika na posameznih ravneh, tj. na pravopisni, glasoslovni, oblikoslovni, skladenjski in leksikalni ravni.

Ključne besede: prekmurski jezik, Prekmurje, publicistika, jezikovna analiza, Franc Talanyi, 20. stoletje

1.01 Original Scientific Article
UDC 811.163.6'28(497.411)

Nina Horvat: Analysis of Language Characteristics in the Prekmurje Calendar *Dober Pajdás kalendárium*. Review for History and Ethnography, Maribor 91=56(2020), 1, pp. 59–83

The treatise analyses the language of the until now not very well researched Prekmurje calendar *Dober Pajdás kalendárium*, which was published between 1923 and 1943 by Franc Talanyi. The belletrist part of the calendar is analysed in more detail – from

* Nina Horvat, Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Koroška cesta 160, 2000 Maribor, Slovenija, nina.horvat7@um.si

each edition (1923, 1924, 1934, 1935, 1942 and 1943) one longer or two or more shorter narratives. The introduction presents the design and the contents of the calendar and the analysis of language on different levels, i.e. orthographic, phonetic, morphological, syntax, and lexical level follows.

Keywords: Prekmurje language, Prekmurje, journalism, language analysis, Franc Talanyi, 20th century

UVOD¹

Dober Pajdás kalendárium je prvi prekmurski posvetni koledar, ki je začel izhajati med obema svetovnima vojnama.² Prvi letnik, ki se sicer imenuje *Naš Slovenski kalendar* in ki je izšel leta 1922, sta uredila Jožef Kološa in Franc Talanyi, nadaljnje letnike (od 1923 do 1943) je urejal in izdajal Talanyi. Opozoriti je treba na istoimenski koledar, ki je izhajal že pred koledarjem, obravnavanim v članku, tj. od leta 1899 do 1922. Izhajal je v Monoštru, izdajal ga je Wellisch Béla; od 1899 do 1908 ga je urejal Jožef Pustaj, od 1909 do 1919 pa Franc Celec.³ Koledar je izhajal še v letih 1920, 1921 in 1922, vendar v Škafarjevi *Bibliografiji* (1999) ti trije letniki niso omenjeni.⁴

Urednik koledarja, Franc Talanyi, se je rodil leta 1883 v Brezovcih pri Pucconcih. Po osnovni šoli se je učil gostinstva v Budimpešti in Berlinu. Nekaj časa je bil zaposlen na Madžarskem, potem se je vrnil v Prekmurje, kjer je živel v različnih krajih (Sv. Jurij ob Ščavnici, Ormož, Kapela, Gornja Radgona).⁵ Več let je bil tudi radgonski župan. Sodeloval je v madžarski revoluciji (1919) in bil član Komunistične partije v Budimpešti. Vključen je bil tudi v NOB. Po drugi svetovni vojni je bil izvoljen v različne organe ljudske oblasti in sodeloval v družbeno-političnih organizacijah.⁶

V Murski Soboti je poleg *Dobrega Pajdása* urejal tudi politični tednik *Prekmurski glasnik*. Prav tako je napisal nekaj člankov (*Še pomnite, ljudje, kako je bilo v partizanskih časih*) in kot amaterski slikar naslikal okrog 40 olj na platno. Umrl je l. 1959 v Murski Soboti.⁷

¹ V članku so povzete ugotovitve mojega magistrskega dela z naslovom *Analiza jezika v prekmurskem koledarju Dober Pajdás kalendárium*, ki je nastalo pod mentorstvom izr. prof. dr. Natalije Ulčnik, natalija.ulcnik@um.si.

² Just, *Med verzuško in poezijo*, str. 46.

³ Škafar, *Bibliografija prekmurskih tiskov 1715–1919*; Kuzmič, *Bibliografija prekmurskih tiskov 1920–1998*.

⁴ Dostopni so na dLib-u.

⁵ Just (2000, str. 47) opozarja, da Talanyi zaradi selitev ni imel premišljenega jezikovnega koncepta, temveč so opazna različna jezikovna prepletanja.

⁶ Povzeto po SBL 2013.

⁷ Prav tam.

ZUNANJA PODOBA KOLEDARJA IN NJEGOVA VSEBINA

Koledar je izhajal v obliki manjše, tanke knjižice s tršimi platnicami (gl. sliko 1). Velikost enega lista papirja znaša približno 145 mm × 220 mm. Posamezni letniki imajo 79–100 strani.⁸

Slika 1: Zunanja podoba koledarja
Vir: Lasten.

Na naslovni strani koledarja v zgornjem delu je z večjimi črkami zapisan in poudarjen naslov *Dober Pajdás kalendárium*, pod njim podnaslov, zapisan z manjšo velikostjo pisave: *na navádno leto (...) oz. na presztopno leto (...)*. Pod letnico izdaje je krepko zapisana zaporedna številka letnika, npr. *II. letni tekáj*, *IV. letni tekáj*, ki je v kasnejših letnikih lahko tudi tipografsko dodelana oz. okrašena z linijami, pikami ipd. V spodnjem delu naslovnice so z manjšimi črkami zapisano ime »reditelja« (urednika) in lastnika koledarja, najnižje sta navedena ime tiskarne in kraj, kjer se ta nahaja. Od III. letnika naprej (1924) je pod letnico izdaje predstavljeno, kaj vsebuje koledar, npr. *z doszta lejpim, dobrim i hasznovitim cstenyom* (1924), *z doszta lejpim, dobrim hasznovitim cstenyom, pripoveszti i kepami* (1925), *z dosta lejpim, dobrim i hasznovitim čtenjom pripovesti i veršušami* (1934), *z doszta lejpim, dobrim i hasznovitim cstenyom, pripovesztmi i versusami* (1943). Funkcija tega napisa je, da pritegne k nakupu in branju koledarja. Na sliki 2 je primerjava naslovnic iz let 1923, 1928, 1931, 1935 in 1943 (od leve proti desni).

⁸ Število strani je odvisno od tega, koliko oglasov in leposlovja je v posameznem letniku. Nekateri letniki tudi niso popolno ohranjeni, npr. V. letniku manjka koledarski del za januar in februar.

Slika 2: Primerjava naslovnih strani nekaterih letnikov

Vir: Digitalna knjižnica Slovenije.

Nekateri letniki imajo ohranjeno še prednaslovno stran z okrašenimi zunanji robovi. V zgornjem delu je z veliko in odebeljeno pisavo zapisan naslov koledarja, pod njim je s pisavo manjše velikosti zapisano »na návadžno⁹ leto«, na sredini večje zapisana letnica izdaje koledarja, ki je v nekaterih primerih podčrtana in ima piko na koncu. Pod letnico je risba, ki prikazuje delo na polju, v spodnjem delu naslovnice pa (podčrtana) cena koledarja (8 dinarjev). Slika 3 prikazuje primerjavo dveh prednaslovnih strani iz let 1931 (levo) in 1939 (desno).

Slika 3: Primerjava dveh prednaslovnih strani (1931 in 1939)

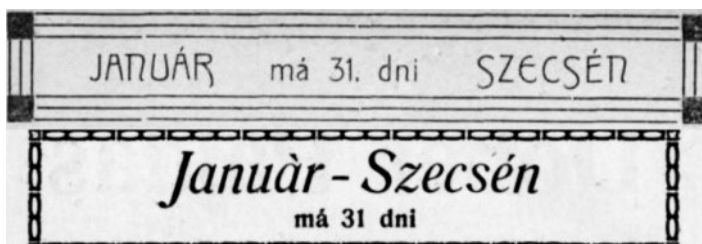
Vir: Digitalna knjižnica Slovenije.

Koledarski del je v obliki tabele. Koledar za vsak posamezni mesec obsega eno stran. V zgornjem delu je znotraj okrašenega pravokotnika zapisano ime meseca v prekmurščini (npr. *máj*) in stari prekmurščini (npr. *risálšček*),¹⁰ prav tako je zapisan podatek o številu dni v mesecu (npr. *má 31 dni*). Sledi tabelarni prikaz, v katerem so podatki o dnevih, godovnih imenih oz. posebnih

⁹ Do letnika, izdanega 1927, je naglasno mesto na drugem *a*, torej *navážno*.

¹⁰ V zadnjih dveh letnikih je ime meseca zapisano zgolj v madžarščini.

praznikih za posamezni dan,¹¹ vremenu in Luninih menah,¹² tedenskem Luninem horoskopu,¹³ vzhodu in zahodu Sonca ter vzhodu in zahodu Lune.¹⁴ Posamezni tedni so med seboj ločeni s podatkom o nedeljskem evangeliju. Na sliki 4 je primerjava naslovov koledarskega meseca iz let 1923 (zgoraj) in 1928 (spodaj), na sliki 5 pa primerjava koledarskega dela iz let 1923 (levo) in 1928 (desno).

Slika 4: Primerjava naslovov koledarskega meseca (1923 in 1928)
Vir: Digitalna knjižnica Slovenije.

Dén	Protestantski	Rim. kath.	Szótóverszki	Izhod szuncn	Zahod szuncn	Dnévi	Imenik	Prerokijevna vremena i meszsa	Szunce szide szahja	Mejszeca szide szahja		
Evang. Lukács II. 21. Epistola: Galat. 3. 23–29.						Kak je mino oszmi dén. Luk. II. 21. Gal. 3. 23–29.						
1	Ponedelek	Novo leto	19 Ved. 1922	7	50	4	17	Mrzlo	☾ 7:51	☽ 4:16	12:30	0:86
2	Tork	Abel	Imé Jezusovo	20	Ignácz	50	18	Szecszeno	☾ 7:51	☽ 4:17	12:53	1:55
3	Szreda	Benjamin	Genovéva	21	Juli	49	18	dezszevno	☾ 7:51	☽ 4:18	1:20	3:16
4	Csüttek	Leona	Titus	22	Anasztáz	49	19	premenyávo	☾ 7:51	☽ 4:19	1:52	4:38
5	Pétek	Simon	Telesfor	23	Krat. mant.	49	20	vremen	☾ 7:50	☽ 4:20	2:32	5:58
6	Szobota	Tri krátov	Tri krátov	24	Poszt	49	22	☾ 7 v. 8. m.	☾ 7:50	☽ 4:21	3:24	7:12
Evang.: Lukács 2. 41–52. Epistola: Rim. 12. 1–5.						Kak bi Jezus 12 let sztar bio. Luk. II. 41–52. Rim. 12. 1–5.						
7	Nedela	Po tri kr. I.N.	Po tri kr. I.N.	25	Koled. sz	7	48	4	☾ 7:50	☽ 4:23	5:37	9:04
8	Ponedelek	Marcel	Julian mant.	26	Koled. sz	48	24	Mrzlo	☾ 7:49	☽ 4:24	6:50	9:42
9	Tork	Melanja	Vilnos	27	Stevan	48	25	premenyávo	☾ 7:49	☽ 4:25	8:03	10:11
10	Szreda	Agota	Higin	28	Mntr. C	48	26	vremen	☾ 7:48	☽ 4:27	9:13	10:35
11	Csüttek	Ernő	Arkad mant.	29	Drob. dece	47	27	☾ 7:48	☽ 4:28	10:21	10:55	
12	Pétek	Vidor	Veronika	30	Anzia	47	29	☾ 7:48	☽ 4:29	11:28	11:12	
13	Szobota	Bodog	Hilar	31	Melania	47	30	☾ 7:47	☽ 4:31	prpd.	11:30	

Slika 5: Primerjava koledarskih delov (1923 in 1928)
Vir: Digitalna knjižnica Slovenije.

V II. in III. letniku so v spodnjem delu, pod tabelo, zapisani podatki o spreminjanju vremena, Luninem gibanju ter dolžini dneva – v naslednjih letnikih te podatke najdemo znotraj tabele. Kadar se začne nov letni čas (npr. v marcu), je pod tabelo zapisano tudi, na kateri datum in ob kateri uri se to zgodi. Od IV. letnika naprej je pod tabelo zapisan samo podatek o dolžini dneva (tudi o morebitnem začetku novega letnega časa), saj so prej omenjeni

¹¹ Do IV. letnika se ta stolpec deli na protestantski in rimokatoliški del, II. letnik (1923) ima celo še stolpec s staroverskim koledarjem.

¹² Do IV. letnika so ti podatki zapisani v spodnjem delu, pod tabelo.

¹³ V II. letniku (1923) tega še ni.

¹⁴ V II. letniku (1923) tega še ni.

podatki vključeni v tabelo, od VII. letnika (1928) naprej pa je poleg podatka o dolžini dneva zapisano še, kakšno vreme napoveduje t. i. stoletni koledar za tisti mesec (npr. *Prve dni mrzlo, v sredini obláčno, konca meszeca milo*). Slika 6 prikazuje primerjavo delov pod koledarjem v izbranih letnikih.

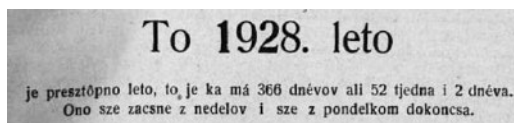
Vremena hoid pouleg Herschela: V zacsétki premenjavajouce 6-13 vetrovje i mraz, od 13-20 prijetno mláčno; od 20-25 vetrovje i trdo vreme, na konci mezszeza mraz.							
Mezszeza premenjavanye: ☉ Pamá 3-ga 3 v. 33 min. predpol. ☾ k-zemli bliži 8-ga ob 1 v. popol. ☽ Se ráá 10-ga 1 v. 54 min. predpol. ☽ od zemli dalecs 23-ga 2 v. po p. ☽ Mlád 17-ga 3 v. 41 min. predpol. ☽ l-voga je dugi dén 8 vór 27 min. ☽ Prvi stritál 25-ga ob 4 v. 59 min. do szlejdnyega naraszte 58 min. Mladanica i predpol.							
31 Csetrek	Virgilia	Nol. P. mantr.	31	30	230 12 41		
Vremena hoid pouleg Herschela: V zacsétki lejpo mrzlo; od 8.-13. doszta sznegá, mocsen mraz; lejpo vreme, na konci mezszeza vóterno. Dén je dugi prvoga 8 v. 27 m.; do konca mezszeza 58 m. zraszte.							
Mezszeza premenjavanye: 6-ga ☉ 1 vóra 48 m. popold. ☽ 22-ga ☽ 1 vóra 57 m. predp. 13-ga ☽ 11 vóra 44 m. popold. ☽ 29-ga ☾ 6 vóra 53 m. predp.							
Nedela	Cvetna nedela	Nesztáino,	☽	5:49	18:23	17:22	5:1
Pondelek	Ciril	☽ 11 v. 0 m.	☽	5:47	24	18:26	6:1
Tork	Kvirin	premenjavno	☽	5:45	25	19:31	6:3
Szeveda	Benjamin	vremjen.	☽	5:43	27	20:39	6:5
Prvoga je dén 11 vór 2 m. dugi, do konca mezszeza zraszte 1 vóra 42 m. Szprotoletje sze zacsné 21. ob 10 vóri 2 m							
29 Nedela	Po tr. kr. 4.		☽	7 31	4 56	9 4	9 16
30 Pondelek	Martina d.	trdi mraz	☽	7 30	4 58	9 18	10 27
31 Tork	N. szv. Peter		☽	7 29	5 0	9 34	11 36
Stoletni Kalendar: Zacsétek mezszeza mláčno, 11-18 premenjavno, 19-26 vetrovje, potom mocsen mraz. Prvoga je dén 8 v. dugi, do konca mezszeza 1 v. priraszte.							

Slika 6: Primerjava delov pod koledarjem (od zgoraj navzdol: 1923, 1924, 1926, 1933)
Vir: Digitalna knjižnica Slovenije.

V nekaterih letnikih so ohranjene tabele (gl. sliko 7), v katere so si naročniki koledarja lahko zabeležili, koliko denarja so v posameznem mesecu oz. dnevnu zaslužili (*notrijemánye*) in koliko so ga porabili (*vödávanye*) ter za katere namene.

Slika 7: Tabela za beleženje prejemkov in izdatkov
Vir: Lasten.

Naslovi posameznih poglavij v koledarju so običajno krepko poudarjeni, včasih zapisani z ležečo pisavo, in večji od besedila, ki sledi. Redki so v celoti zapisani z velikimi tiskanimi črkami. Večina naslovov ima na koncu ločilo (vprašaj,¹⁵ klicaj,¹⁶ tropičje ali piko), razen če sledi kak stavek, kakor je prikazano na sliki 8. Podobno je s podnaslovi. Pojavijo se tudi nevprašajni naslovi, to so vprašalne povedi brez končnega vprašaja.¹⁷ Naslovje je lahko tudi okrašeno, zlasti če gre za kakšno posebno rubriko (npr. *Hasznovito znánye, Szmehsnice*). Slika 9 prikazuje nekaj primerov naslovov rubrik oz. posameznih prispevkov.

Slika 8: Primer naslova, ki ima nadaljevalni stavek
Vir: Digitalna knjižnica Slovenije.

Slika 9: Primeri naslovov rubrik oz. posameznih prispevkov
Vir: Digitalna knjižnica Slovenije.

V koledarju je tudi nekaj ilustracij. Prva se pojavi na platnici – ta je v vseh letnikih, v katerih je ohranjena, enaka (gl. sliko 3). Rubrika, v kateri se redno pojavlja ilustracija, se imenuje *Te sztolejtni prorok od toga (...) -toga leta*.¹⁸ Običajno imajo tudi strani z leposlovjem kakšno ilustracijo. Najbolj so z njimi opremljeni oglasi¹⁹ – ti so tudi najbolj pestri glede tipografije oz. vrste pisave; v enem oglasu se namreč lahko hkrati pojavijo krepko poudarjene, ležeče in navadne, velike in male tiskane črke.

¹⁵ Kalin Golob (2003, str. 199) trdi, da imajo vprašajni naslovi izrazito pridobivalno funkcijo. Primeri vprašajnih naslovov v obravnavanem koledarju so: *Steri naj bo kráo?; Kelko je kostala szvetszka bojna?; Ka se je vse zgoudilo v preminočem leti po svejti?; Zaka skodi vino lüdén?*

¹⁶ Klicajni naslovi lahko imajo informativno-stališčno ali pozivno-pridobivalno funkcijo (Kalin Golob 2003, str. 198–199). Primeri klicajnih naslovov v obravnavanem koledarju so: *Moj rojsztni kráj!; Zdrav osztáti – Bolecsine premágati!; Če ti je vzrok znáni, ne boš dugo betežen!*

¹⁷ Prav tam. Primer nevprašajnega naslova v obravnavanem koledarju: *Zakaj je morszka voda oszolena.*

¹⁸ Naslov rubrike se od letnika do letnika razlikuje, predvsem na glasoslovni ravni.

¹⁹ Prekmurska oglaševalska besedila je podrobneje obravnaval M. Jesenšek (2013).

Koledarskemu delu sledi rubrika *Potrebna znány na (...)to leto*.²⁰ V njej urednik najprej navede, ali gre za navadno ali prestopno leto, število dni oz. tednov v letu ter dan, s katerim se leto začne in konča.²¹ Zatem urednik v podpoglavjih z oštevilčenimi podnaslovi, kot so 1. *Zacsétek leta (...)*, 2. *Letni csasz*, 3. *Presztouptni szvétki*, 4. *Fasenszki tekáj*, 5. *Kvaterni poszti*, 6. *Premenyávanye meszeca sze znamenüje*, 7. *Szunce z szvojimi planetami*, 8. *Národni szvétki*, 9. *Planet znamejnya*, 10. *Potemnejnye szunca i meszeca* in 11. *Rodovnica dinasztije Karagjorgjevicsev*,²² poda informacije o tem, kdaj se začnejo občno, državno in cerkveno leto, kdaj posamezni letni časi, kdaj so pomembnejši cerkveni in državni prazniki, kdaj se začne in konča pustni čas, kdaj so t. i. kvatre,²³ s katerimi znamenji se označujejo Lunine mene ipd.

Sledi poglavje *Postna/Poštna tarifa oz. Nove pošne pristojbine*, ki se prvič pojavi v V. letniku in je od takrat naprej stalno prisotno. V njem je cenik poštnih storitev, ki je veljal v posameznem koledarskem letu. V nekaterih letnikih temu poglavju sledijo razni oglasi, pesmi, tudi napoved vremena, v nekaterih je tabela, enaka tisti v koledarskem delu, spet v drugih pa *Predgovor*,²⁴ v katerem urednik izrazi kakšno prošnjo, poziv, naznanilo ali zgolj pozdravi bralce in jim zaželi vse dobro v novem letu. Poimensko omenjenim bralcem se tudi opravičuje, ker ni mogel objaviti njihovih prispevkov zaradi pomanjkanja prostora v koledarju ali zaradi tega, ker so jih napisali v »kranjskem« namesto v »vendskem« jeziku: »*Poszlano peszem nemremo nastampati, ar je »kranyszka*«. *Poslite kaj v vendszkom jeziki napiszano.*« V XXI. letniku naznanja, da se je preselil nazaj v Mursko Soboto in da je vesel, da so jih veliki svetovni dogodki spet združili s staro domovino – Madžarsko.

Poglavje, ki se pojavlja v vseh letnikih, se imenuje *Te sztolejtni prorok od toga (...)toga leta*.²⁵ To je verzificirana rubrika s šestimi pesmimi (*Priklányanye*,

²⁰ Rubrika se tako imenuje od III. letnika naprej, vendar se naslov v vseh izdajah glasoslovno ne sklada povsem; pojavljajo se npr. zapisi *Potrëbna znánja na (...)to leto*, *Potrebna znánja na (...)to leto*, *Potrebna znány na (...)*. leto ipd.

²¹ Od XII. letnika naprej so dodane še informacije o tem, kdaj se začne in konča pravoslavno, kdaj mohamedansko in kdaj židovsko leto.

²² Nimajo vsi letniki vseh omenjenih podpoglavij; naslovi se v posameznih letnikih razlikujejo na glasoslovni ravni. Podpoglavje *Rodovnica dinasztije Karagjorgjevicsev* se pojavlja do vključno XX. letnika – v zadnjih dveh letnikih, tj. v času madžarske okupacije Prekmurja, ga ni.

²³ »(V)sak od štirih tednov z določenimi postnimi dnevi, porazdeljenimi na celotno (cerkveno) leto« (SSK²).

²⁴ Ni nujno, da je vedno na istem mestu. V nekaterih letnikih se pojavi med leposlovjem, v nekaterih ga sploh ni. Tudi poimenovanje tega poglavja je v različnih letnikih različno: *Predgovor*, *Glászi i odgovor reditelsztva*, *Reditelsztvo Dober Pajdás kalendáriuma ...*

²⁵ Zapis se od letnika do letnika razlikuje na glasoslovni ravni (*Sztoletni prorok od toga (...)ga leta*, *Stoulejtni prorok od leta ...*, *Sztoulejtne prorok od leta ...*).

Zima, Szprotolejtje, Leto, Jeszén, Szloboud).²⁶ Poglavju običajno sledijo leposlovnici (izvirni in prevedni) in razni drugi prispevki v prekmurščini. Večino prispevkov je napisal urednik sam, ker pa je v skoraj vsakem letniku pozival naročnike, naj kaj napišejo in to pošljejo na uredništvo, so v koledarju tudi besedila, katerih avtor ni on (npr. *Nouvoga leta pozdráv z Amerike, Tou je nikaj, Kak vövidi prohibicija vu Ameriki?, Szlovencov zsvlvenye vu Zdrüzszeni Drzsávaj, Na Goricskom vöter pise, Szenya od sztároga krája, Moj rojsztni kráj!, Lázs, Ponocsni Tündérszki plész, Nágloszt, Pismo z Argentinie*). V letih izdajanja koledarja je pridobil kar nekaj stalnih dopisnikov, tudi iz tujine.

Veliko prispevkov ima moralnovzgojno (Talanyi npr. v njih opominja, da je treba spoštovati starejše ljudi, živeti trezno, tj. ne delati, počivati, jesti in piti preveč, treba je verno in pobožno živeti, delati dobra dela, spoštovati starše in učitelje ...) in poučno funkcijo (npr. *Kalendárium, Jugoszlávia, Ka nam vsze trbej csi scsémo v Ameriko potüvati, Vértov kalendar, Znánye, Konec szvejta, Potüvanye na drügo planeto, Szvetovni rekord, Prva pomocs pri neszrecci, Náj-oblüdnejša zemla je na szveti Jáva i Belgija*).²⁷ V prispevkih s poučno funkcijo se prepletajo zgodovinske, geografske, tudi politične vsebine, predvsem pa praktična znanja za vinogradnike, poljedelce in živinorejce, ter vsebine, ki pripomorejo k večji splošni razgledanosti bralcev – slednjih je največ v rubriki *Hasznovito znánye*. Med leposlovjem najdemo ljubezenske (npr. *Lübézen*), izpovedne (npr. *Samota*), socialne (npr. *Szirmák i bogátec*), domovinske in izseljenske pesmi (npr. *Daleč z túhine*), živalske pripovedke (npr. *Srna i jež*), pripovedi o življenju kake osebe (npr. *Zsivlejnye i szmrt Radics Stefana*), tudi pripovedi, v katerih urednik pripoveduje o dogodkih, ki so se mu zgodili v življenju. Ena izmed leposlovnih rubrik, ki se od VI. letnika skoraj dosledno pojavlja, se imenuje *Vinopivec Vince*.²⁸ V njej urednik pripoveduje razne zgodbe o vinu, kulturi pitja, vinogradniški letini, obiskovanju gostiln (pri čemer promovira svojo) ipd.

Leposlovnici sledijo smešnice. Gre za krajše, naslovljene šale, običajno razporejene v dveh stolpcih in z nekaj ilustracijami. Posamezne se lahko pojavijo tudi drugje med besedilom, npr. med oglasi ali leposlovnimi prispevki. Običajno zavzemajo od 2 do 5 strani. Smešnicam sledijo oglasi (tudi ti se lahko pojavijo na katerem koli mestu v koledarju), ki v nekaterih letnikih

²⁶ Tudi zapis naslovov pesmi se v posameznih letnikih razlikuje na glasoslovni ravni.

²⁷ Časopisi in koledarji so imeli med prekmurskimi evangeličani in protestanti predvsem versko-vzgojno in kulturno vlogo. Gojili so zlasti nabožne, v manjši meri tudi posvetne zvrsti. Po pridružitvi Prekmurja h Kraljevini SHS se je povečal obseg v prekmurščini pisanega posvetnega periodičnega tiska, ki je pogosto zaradi različnih razlogov izhajal zgolj kratek čas. Nekaj periodike (npr. *Dober Pajdás kalendárium*) je izhajalo dlje časa in v njej se je pojavljalo tudi leposlovje (Just 2000, str. 41–42, 47).

²⁸ To je bil tudi Talanyijev psevdonim (SBL 2013).

zasedajo kar petino prostora; v zadnjih dveh letnikih, ki sta izšla v času, ko je Madžarska zasedla Prekmurje, jih je najmanj – tam je tudi nekaj oglasov v madžarščini. *Dober Pajdás kalendárium* je oglaševal urarje, lekarnarje, tiskarje, lesarje, zidarje, krojače, mesarje, ključavničarje, zdravilce, razne gostilne, restavracije in trgovine, zdravilišče v Radencih, prevoze v Ameriko itn. Med oglasi se kdaj znajde tudi tabela *Vszigdár terpécsi »Plodjényá-Kalendárium« nájhasznovitnejse hisne sztvári* (ali *Stalna tabla časa, kda nam živina skoti*),²⁹ ki prikazuje dneve, kdaj je treba »pustiti« živino in kdaj le-ta skoti. Urednik je običajno vključil tudi poglavje z datumi sejmov (in proščenj).³⁰ Pojavlja se v vseh obravnavanih letnikih, vendar so v nekaterih beleženi zgolj sejmi v prekmurskih krajih, v nekatere pa so vključena še druga mesta (npr. Ptuj, Maribor, Celje). V zadnjih dveh letnikih so imena krajev pomadžarjena.

Vrstni red predstavljenih rubrik ni enak v vseh letnikih. Večkrat se po smešnicah pojavi še kakšna pripoved ali pesem, tudi druga rubrika (npr. *Hasznovito znánye, Ka sze je vsze zgôdilo v preminoucsem leti po szvejtí, uganke*). XV. letniku je Talanyi dodal še priložo *Špionje v svetovnoj bojni*, ki vsebuje šest pripovedi.

Črkopis v koledarju ni ustaljen. Prvi letnik (*Naš Slovenski kalendar*), ki ga je Talanyi uredil in izdal skupaj z Jožefom Kološo, je izšel v slovenici,³¹ ki vsebuje nekatere črke, značilne za prekmurski glasoslovni sistem, npr. *ü* in *ö*. Od II. letnika naprej, ko je Talanyi koledar že urejal sam, do leta 1934, je bil rabljen madžarski oz. prekmurski črkopis,³² nakar je slednjega zopet nadomestila slovenica, kar je razvidno že iz naslova – *Dober Pajdás kalendárium* (pred tem *Dober Pajdás kalendárium*). V zadnjih dveh letnikih, ki sta izšla v letih 1942 in 1943, urednik znova piše v prekmurskem črkopisu.

²⁹ Tudi pri zapisu tega naslova je možnih več glasovnih različic.

³⁰ Za to poglavje zasledimo različne naslove, npr. *Szenyá, Szejmi, Blizsnya orszacska szenya i proscsénya, Senje (sejmi)*.

³¹ N. Ulčnik (*Začetki ...*, str. 67) pa ugotavlja, da je večina prekmurskih tiskov, med njimi tudi Agustičev *Prijatelj*, začela izhajati v madžarskem črkopisu, prilagojenem prekmurskemu knjižnemu jeziku.

³² E. Dudás (*Primerjalni zgodovinski ...*, str. 149) opozarja, da so se v strokovni literaturi uporabljala različna poimenovanja: *madžarski črkopis* (Novak, Ulčnik), *madžarska grafika* (Orožen) in *ogríca* (Jesenšek). Sam je uvedel izraz *prekmurski črkopis*, kar utemeljuje s tem, da prekmurski pisci niso imeli povsem enakega črkopisa kot Madžari; vsebuje namreč tudi grafeme, ki označujejo prekmurske glasoslovne značilnosti. M. Jesenšek (*Kardošev ...*, str. 152) je predlagal, da se po zgledu poimenovanj *slovenica, ogríca* za prekmurski črkopis uveljavi poimenovanje *prekmurica*.

Tabela 1: Zapis nekaterih soglasnikov v prekmurskem črkopisu

Prekmurski črkopis	sz	zs	ny ³³	s	gy	cs	cz/c
Slovenica	s	ž	nj	š	dž	č	c
Primer	<i>keszno</i>	<i>zsenszka</i>	<i>szlednyi</i>	<i>escse</i>	<i>Magyar</i>	<i>cslovik</i>	<i>szuncze, odkec</i>

V naslednjih poglavjih podajam ugotovitve analize jezika v koledarju. Natančneje je bila analizirana leposlovna rubrika – iz vsake izdaje po ena daljša pripoved ali več krajših pripovedi. Izbrana so bila naslednja besedila: *Cseden, csednesi, náj csednesi* (1923), *Majcsi je v pékli* (1924), *Csedna zena* (1924), *Száki za szébe* (1924), *Gda so stvaré gučale* (1934), *To je dober hec* (1935), *Treszti jezero* (1942), *Barbarics Stevan* (1943).

PRAVOPISNE ZNAČILNOSTI

Raba velike začetnice je pri osebnih imenih, tako eno- kot večdelnih, v vseh obravnavanih besedilih dosledna: *szvéti Peter, Kata, Majcsi, Küzmov Mátjas, Barbarics Stevan, Porédosa Stefanom* itd. Prav tako je dosledna pri zemljepisnih imenih (*Prekmurji, Murszko Szoboto, Predanovci, Ganges*). Ime *Bog* je dosledno zapisovano z veliko začetnico (*Vidim, da tebé je Bog zbio*). Nekatera občna imena so zapisana z veliko začetnico: *Mati, Vért, Magistrát* (vsaka beseda zgolj po enkrat). Vikanje je ponekod izraženo z veliko začetnico (*Vij, Vam, Vasz, Vaso*). V naključno izbranih besedilih, ki niso bila natančneje obravnavana, sem zasledila tudi nekaj razlik v primerjavi z današnjo rabo, npr. pri zapisovanju imen pokrajin (*na stajeri*), vzpetin (*po slovenski gorica*), pripadnikov narodov (*szlovani*), prebivalcev pokrajin (*Prekmurszki szloven-ci*). Velika začetnica na začetku stavka, kadar se ta nahaja znotraj premege govora, ni samoumevna: *Odkec szte? ka delate?; Hej Mati! mate kaj k odaji?*

Raba ločil je skladna s tedanjo (prekmursko) pisno tradicijo. Za naslovi so rabljena končna ločila (*Treszti jezero; Barbarics Stevan.*). Pogost je premi govor, vendar je raba narekovajev nedosledna. V nekaterih primerih Talanyi ne piše nobenega ločila, v drugih uporablja narekovajni pomišljaj:

Razbojnik! Kokota szí mi umoru zalajala je lizica i zadavi mácsko.

Ne buj! právi deszéterá zapoved! i Bog posle sz koszov szvojo szmrt k csloveki.

— *Odkec szte? ka delate?*

— *Jaz szem z nebész priso — právi te bogati cslovik — edno malo okoli glédát, kak kaj novoga jeszte tú na zemli?*

³³ V besedilu *Csedna zsená*, ki je zapisano v prekmurskem črkopisu, sem opazila dve različici za *ń*: *nyegova* in *njegova*.

Raba narekovajev je najbolj dosledna v pripovedi *Treszti jezero*, vendar tudi tam najdemo nekaj odstopanj od današnje pravopisne norme:³⁴

»Je zse odisao goszpoud Jancsi«,³⁵ je lübeznivo povejdala sztrezsnica.
 »Aha, zdaj pa zse znam, kama je odiso«, ercsé sztrina.

Raba vejice ponekod ni v skladu s sodobnimi pravopisnimi pravili. V nekaterih primerih manjka, v nekaterih je odveč, npr. *sztálno nevem_ kak sze tá vész zové, Kokota szí mi umoru_ zalajala je liszica i zadavi mácsko; jaz v gojndno odidem v Murszko Szoboto na tárgyalás, i domo pridem szamo keszno vecsér, Nyegova lübléna tovarisica Kata, je jokala*. V pripovedi *Gda so stvaré gučale* je pogosta raba tropičja za končnimi ločili (*kak bi mogli svojega prijátela ježa odsloboditi? ...; podgan pa robček odnesé! ...*). Tropičje ima mdr. funkcijo premora, npr. *Právím, staviva se ... za edno dobro večérjo*. Klicaj je običajno rabljen, če gre za stavke z vzklično intonacijo ali čustveno obarvane povedi (*Ne buj! právi deszétera zapoved!; Ka pravis, moj lübléni mozs, szamo bikál!; Si odnoro!*), vprašaj pa na koncu enostavnih vprašalnih povedi (*Kak pa czinite te trij krave?*), tudi za vprašalnim odvisnikom, čeprav ga glavni stavek ne zahteva (*nikak je ne mogo razmeti, koma je prejšao v robci zvézani jež z robcom vréd?*).

V prvem odstavku pripovedi *Csedén, csednesi, náj csednesi* zasledimo rabo oklepaja in zaklepaja. Gre za vrinjeni stavek: *V Prekmurji v ednoj vészí (sztálno nevem kak sze tá vész zové) je zsivo eden bogáti cslovik*.

Pisanje skupaj oz. narazen ni dosledno. Talanyi npr. včasih zapiše nikalni-co skupaj z glagolom, včasih ločeno: *nevem, neprineszé, nevörje* 'ne verjame', *nebi; ne vej, ne bodeš, ne bi*. V pripovedi *Száki za szébe* so nekateri glagoli, tvorjeni iz predložne zveze, zapisani narazen: *za kokodáko, za mijavkala*, vendar *zalajala*. Zapisovanje prislovov, členkov in nekaterih besednih zvez ni dosledno (*v gojndno in vgojndno, na to in na tou, prav za prav in pravzaprav*) oz. je drugačno od današnjega (*med tem, na edenkrát* 'naenkrat'). Zapisovanje presežnikov v II. letniku koledarja prav tako ni dosledno (npr. *náj menso* in *nájmenso*), v vseh ostalih letnikih urednik zvezo *naj* + prislov/pridevnik zapisuje skupaj. Mestoma je zveza predloga in samostalnika/pridevnika oz. samostalniškega/pridevniškega zaimka zapisana skupaj, npr. *zgláve, nakla* 'na tla', *prinyem, zsnyim, naetom* 'na tem'.

Do nedoslednosti prihaja zaradi nepoznavanja besedotvornih zakonitosti prekmurskega jezika. Prekmurske slovnice v času začetka izhajanja koledarja

³⁴ Narekovaj stoji za končnim ločilom citiranega stavka (Slovenski pravopis 2001: § 461).

³⁵ Podčrtala Nina Horvat.

še ni bilo oz. je obstajala zgolj v rokopisu,³⁶ zato tudi ni mogla vplivati na tedanje pisce.

GLASOSLOVNE ZNAČILNOSTI

Na glasoslovni ravni so opazne naslednje značilnosti:³⁷ dolgi *i* je pogosto izkazan kot *ij* (*kricsij*, *zijbali*, *falij*, *odbizsij*), po labializaciji lahko *i* prehaja v *ü* (*müva*, *gvüsnö*). Dolgi in kratki *u* sta izražena kot *ü*: *süša*, *zgübo*, *szlüzszbo*, *trüden*; *vütro*, *müha*. Samoglasniški *ł* je izkazan kot *u*: *gučati*, *duzsen*, *po dugom*. Stalno dolgi *jat* je pisan z *e*, *ê* ali *ej*³⁸ (*bezsati*, *peneze*, *ceno*, *tê* 'ti' (3. os. mn.), *pripovejst*, *lejta*, *brejg*), stalno dolgi polglasnik in stalno dolgi nosnik z *é*, redkeje z *e* (*vész*, *pén*, *dén*, *vecsér desét*, *zvezani*; *deset*). V nepoudarjenem zlogu *jat* prehaja v *i*: *biži*, *cslovik*. Stalno dolgi *o* in stalno dolgi nosni *o* sta pisana z *ou* in *o* (*Bougi*, *pout*, *goszpoudom*, *soulo*, *szto*, *golob*, *mozsi*). Kratki nenaglašeni samoglasnik *a* se lahko zaokroži (*koma*, vendar tudi *kama* 'kam'). Opazna je redukcija samoglasnikov *i* in *e* (*máte*, *vidla*). Po asimilaciji se *ir* razvije v *er*: *papéra*, *méra*; skupina *ür* je spremenjena v *ör*: *vöra*.³⁹

Za končni trdi *ł*, ki je v panonski narečni skupini sovpadel z *l*,⁴⁰ se pojavlja različni odrazi: *-o* oz. *-ao* pri deležnikih na *-el* (*odneszo*, *priso*, *zvedo*; *prišao*, *odišao*), *-ao* tudi pri deležnikih na *-al* (*znao*, *sztanüvao*, *poznao*, *vüpao*), *-ou* pri skupini *-rl* (*mrou*, *trou*),⁴¹ pri deležnikih na *-il* je lahko zapisan po izgovoru kot *-u* (*umoru*, *biu*) ali *-o* (*potisno*, *navčo*, *pazo*, *zgübo*), če je naglas na končnem zlogu, pa *-io* (*vöspio*, *falio*, *vcasio*, *zbio*). Prvotni palatalni in epentetični *l'* otrdita (*posztela*, *zemlo*, *zgübleno*), zapisovanje palatalnega *n'* je nedosledno (*ogen*, *naj menso*, *szledna*; *szlednya*, *danéšnja*). Značilen je protetični *v-* (*zavüpo*, *vujšo*, *vüjjec*), vzglasni *v-* pred nezvočniki onemeva (*sztane*, *zeme*). Onemi

³⁶ To je slovnica Avgusta Pavla (*Vend nyelvtan*), ki je bila v slovenščino prevedena in izdana l. 2013, vzporedno z madžarskim besedilom. Pavel je gradivo zanjo zbiral med letoma 1909 in 1916, vendar takrat še ni izšla, ostala je v rokopisu (Jesenšek 2015: 327).

³⁷ Besedilo je bilo pripravljeno z vnašalnim sistemom ZRCola (<http://zrcola.zrc-sazu.si>), ki ga je na Znanstvenoraziskovalnem centru SAZU v Ljubljani (<http://www.zrc-sazu.si>) razvil Peter Weiss.

³⁸ Števan Küzmič (1771) je pisal *ej*, v 3. natisu prevoda, »ki ga je pravopisno priredil Al. Terplan« (Škafar 1978, 32), pa najdemo *ê*. V obeh primerih gre za dvoglasnik, spremeni se zgolj njegov zapis. V *Dobrem Pajdásu* se torej po eni strani ohranja tradicija prekmurskega knjižnega jezika (in hkrati zasleduje pisanje po živem govoru), po drugi strani pa se pojavlja še *e*, ki že nakazuje vpliv knjižne slovenščine.

³⁹ Prim. Ramovš 1995, 221.

⁴⁰ Prim. Zorko 2009, 274.

⁴¹ »Kakor pa je v prekm. splošno nastalo *šòu* proti *d'ò* /.../, tako je moglo v nekaterih ožjih prekm. govorih nastati tu *mrou* /.../ proti *mrou*.« (Ramovš, 1924, 21)

tudi nezveneči pripornik *x* (*künyi* < *kuhinji*, *szrebrni* < *srebrnih*) oz. preide v *j* (*speja* ‘špeha’; *sztraj*).⁴² Posebne so nekatere soglasniške skupine, značilne za panonsko narečno skupino, npr. skupina *tm-* prehaja v *km-* (*kmica* ‘tema’), *kt-* → *št-* (*šteri* ‘kateri’), *-xč-* → *-šč-* (*nišče*, *scséte*, *nešče*), *-tl-* → *-kl-* (*nakla*).

OBLIKOSLOVNE ZNAČILNOSTI

Pri samostalnikih moškega in srednjega spola v dajalniku in mestniku ednine prevladuje narečna končnica *-i* (*mozsi*, *na konyi*; v *Prekmurji*, *na szenyi* ‘na sejmu’). Značilna za samostalnike ženskega, moškega in srednjega spola v mestniku množine je končnica *-aj*: *po zsepkaaj*, *v nogáj*; v *svoji čemeráj*; v *ne-bészaj*, *po kolenaj*. Pogosta je tudi končnica *-ami* pri samostalnikih srednjega in moškega spola v orodniku množine: *z kolami*, *pred dverami*; *med norczami*. V orodniku ednine se pri samostalnikih ženskega spola pojavlja končnica *-ov*: *z etov leszkovov sibov*, *z mojav máterjov*, *pred hišov*. Preglas *o* > *e* za soglasniki *c*, *j*, *č*, *ž*, *š* in *dž* ni upoštevan: *z veszeljom*, *z mozsom*, *pod güncóm* ‘juncem, volom’, *z sorsom*. Prisoten je svojilni rodilnik (*stvaré guč*, *dobre pecsénke düh*, *pri Ganges vodé bregi*, *té vrane opomin*). Priimki v odvisnih sklonih ohranjajo imenovalniško obliko (z *Barbarics Stevanom*⁴³) oz. se pojavljajo v rodilniški obliki (z *mojim mozsom Porédosa Stefanom*). V zanikanih stavkih je v rabi tožilnik namesto rodilnika: *nej odneszo nyegovo düso*; *sneja je nej mela očo i mater*. Značilna je tudi imenovalniška množinska končnica *je/ov-je*:⁴⁴ *golobje*; *svatovje*, *vozovje*.

Za samostalniške zaimke je značilno, da je v veliko primerih rabljena: 1) naglasna oblika namesto naslonske (*tak nyemi trij krave lejko odás* ‘mu’; *so se nej trnok lepo zahválili* ‘ji’; *sztoupi k nyim i nyim právi* ‘jim’); 2) naglasna oblika namesto navezne (*na nyega je szvéti Peter* ‘nanj’; *kelko scséte za nyega* ‘zanj’; *zdaj pá na nyo szpád hodi* ‘nanjo’). Samostalniški zaimki so pogosto izpuščeni: *Vecs nega* ‘več jih ni’; *vej pa pét bilou* ‘saj jih je bilo pet’; *Mis je naj-sla pseno i je pojela* ‘in ga je pojedla’. Osebni zaimek *on* se v mestniku ednine sklanja *od njega* (*so si gučali od njega* ‘o njem’), v tožilniku dvojine pa *njiva* ‘njiju/ju’. Značilna prekmurska oblika za osebni zaimek *midva* je *müva*.⁴⁵

⁴² M. Koletnik (2008, 16) navaja, da prekmurščina velarnega pripornika *x* ne pozna, saj je navadno onemel, »v položaju med samoglasnikoma ali za samoglasnikom pred premorem pa je prešel v *j*« (prav tam).

⁴³ Zaporedje *priimek + ime* pri osebnih imenih je v madžarskih besedilih ustaljeno.

⁴⁴ Podaljševanje osnov z *-ov-* in končnico *-je* omenja tudi M. Koletnik (2007: 501) kot značilnost današnjega prekmurskega narečja.

⁴⁵ V *Dobrem Pajdásu* je bila opažena tudi oblika *midva*, vendar v neanaliziranih besedilih: »i midva szva sze sztiszkávala naprej«, »Miszlim, da sze midva lahko tikava«.

Pri pridevniški sklanjatvi v dajalniku in mestniku ednine je za panonski prostor značilna končnica *-oj*, ki se pojavlja ob samostalnikih ženskega spola: *tvojoj materi, trüdnoj srni; v ednoj vészi, v goustoj šumi, v nájbougšoj koži*. Pridevniki imajo v roditeljskem in tožiljskem ednine ob samostalnikih moškega spola značilno končnico *-oga* (*noroga, novoga, staroga, nesrečnoga*), končnica *-ega* je redkejša (*veksega, mojega pokojnega, szvojega*).⁴⁶ V dajalniku ednine imajo pridevniki ob samostalnikih moškega in srednjega spola končnico *-omi*: *tomi nebeszkomi csloveki, podganovomi králi; tomi lepomi imànji*; vendar tudi *-emi* (*mojemi ocsi, szvojemi ocsi*). V mestniku ednine je ob samostalnikih moškega spola značilna končnica *-om*: *na ednom lejpom konyi, po dugom bežanji, v ednom megnenji 'trenutku'*. Dvojinska oblika pridevnikov ima pripono *-iv-*: *dobriva, steriva*. Značilna je raba določnih pridevnikov namesto nedoločnih: *potrošeni riž, elegantno oblečeni gospod*.

Med pridevniškimi zaimki se pojavljajo⁴⁷ svojilni (npr. *nyegova, najni 'nain', nyuv 'njihov'*), povratno svojilni (*szvojo, svojega*), kazalni (*eta 'ta', toj 'tej', toga 'tega'*), (oziralni) poljubnostni (*kaksi küpec, sz káksov osztrejsov recsjov, sterokoli, kaksekoli*), vprašalni (*v steroj, čidi 'čigav'*), oziralni (*na stero, v šterom*), celostni (*száki, szaksi, cejli varas 'vsa vas'*), mnogostni (*preci, mnogimi, vnogo*), nikalni (*nika 'nič', nikse 'nobeno'*), nedoločni (*niksi 'nek', nikáko-ga 'nekega', ništerni 'nekateri'*), drugostni (*drügi, drügoga*), istostni (*ednáki 'enak', glihnoj 'isti'*).

Za glagol *biti* se v prvi osebi ednine sedanjika, celo znotraj istega besedila (npr. *Cseden, csednesi, náj csednesi*), pojavljata dve glasoslovni različici – *szem* in *szam*. Glagol *biti* se v prihodnjiku za posamezne osebe in števila pojavlja v več različicah, ki so prikazane v tabeli 2.

Tabela 2: Oblike glagola *biti* v prihodnjiku

	Ednina	Dvojina	Množina
1. oseba	<i>mo/bom</i>	<i>va/bodeva</i>	<i>mo/bomo/bodemo</i>
2. oseba	<i>boš/bodeš</i>	<i>ta</i>	<i>te/bodete/boszte</i>
3. oseba	<i>de/bode/bol/bou</i>	<i>ta</i>	<i>do/bodo/bodejo</i>

Zanikane glagolske oblike v prihodnjiku so podobne tistim v tabeli, le da se jim doda členek *ne*: *nete me vidli 'ne boste', csi nemo mogo napraviti 'ne bom', nebos lumpao, nebode 'ne bo', ne bodemo 'ne bomo', nede 'ne bo' itd.* Pisanje členka *ne* in glagola *biti* je neenotno – včasih sta pisana skupaj, včasih narazen.

⁴⁶ Trdo in mehko sklanjatev kot značilnost prekm. narečja omenja tudi M. Koletnik (2007: 501): »[O]hranjeni sta trda (*m'la:dogo*) in mehka (*f'sega*) sklanjatev (...)«

⁴⁷ Navedeni so tudi pridevniški zaimki iz sicer neanaliziranih besedil.

Pri zanikanih glagolskih oblikah v pretekliku se za nikalno obliko 'ni' uporablja členek *ne oz. nej*:⁴⁸ *se ne dála* 'se ni dala', *on je ne mogo* 'ni mogel', *so ne čúli* 'niso slišali'; *me je nej dao* 'mi ni dal', *nej szte sze najslí* 'niste se našli', *je nej szedela* 'ni sedela'. Če je *ni* v sedanjiku uporabljen kot polnopomenski glagol, torej v pomenu 'biti, nahajati se', se v prekmurščini zapiše kot *nega*: *ka Vász nega* 'da Vas ni'.

Predvsem v začetnih letnikih koledarja sem zasledila nedosledno zapisovanje zanikanih glagolskih oblik. V isti pripovedi (*Csedén, csednesi, náj cse-dnesi*) se namreč zanikani glagol *prinesti* piše skupaj in narazen: *ne prineszé* in *neprineszé*. Nekaj primerov pisanja členka *ne* in polnopomenskega glagola skupaj je navedenih na strani xy.

Prisotna je raba starejših oblik *jes(z)teljes(z)tejo*: *kak kaj novoga jeszte tü na zemli* 'kaj je novega tu na zemlji'; *noresi tüdi jesztejo naetom szveti* 'tudi bolj nori obstajajo na tem svetu'; *Tam jeste edna velka mlaka* 'tam je ena velika mlaka'. Zanimive so nekatere glagolske oblike v velelniku: *hodte* 'pridite' (tudi *ote*), *bojte* 'bodite', *ne buj* 'ne ubijaj' (dovršna oblika namesto nedovršne), *pomori* 'pomagaj', *hodiva* 'pojdiva', *idte* 'pojdite'. Pogosto manjkajo pomožni glagoli: *Tak se tüdi zgodilo*; *Jež njiva z nájvèkšim prijátelstvom pozdravo*; *Jež se potégno v eden grm*; *ka ji tüvârisica potvârijala* 'žena jih je vznemirjala'. Pojavi se značilna panonska kontaminirana oblika nedoločnika:⁴⁹ *vleçti* 'vleči', *po-vrçti* 'zapustiti', *privleçti*, *obleçti*, *pomoçti* 'pomagati', *odvrçti* 'odvreči'. Glagoli II. glagolske vrste imajo pripono *-no-*: *zacsnola*, *minolo*, *piknoti*, *obrnoli*.

V besedilih se pojavljajo prostorski prislovi (npr. *vö* 'ven', *eszi/sze* 'sém', *sztráni* 'na stran', *eti* 'tukaj', *vönej* 'zunaj'), časovni (npr. *ednok* 'nekoč, enkrat', *v gojđno/vgojđno* 'zgodaj, zjutraj', *keszno* 'pozno', *vcsaszi* 'tako', *vszigdár/szigdár* 'zmeraj, vedno', *prvle* 'prej', *sledi* 'kasneje', *odtéc* 'odtod', *nagousztci* 'pogosto'), lastnostni (npr. *trnok/ljako* 'zelo', *nika* 'nekaj/nič', *nacsi* 'drugáčé', *gvúсно* 'zagotovo', *zobszton* 'zastonj, brezplačno', *szkoron/szkorom/szkoro* 'skoraj') in vzročnostni prislovi (*záto*). Pojavljajo se tudi prostorske zveze prislovnega pomena, npr. *na ceszto*, *poglávi*, *v ogen*, *med vrocso kukorco*; časovne zveze prislovnega pomena, npr. *za malo* 'kmalu, čez nekaj časa', *eden cajt*, *escse izdak* 'še vedno', *od denésnyega dnéva maou* 'od danes naprej', *i zdaj i zdaj* 'vsake toliko'; lastnostne zveze prislovnega pomena, npr. *po stiraj*, *nej doszta*, *brez mácske*, *k odaji* 'naprodaj'.

⁴⁸ Gre za narečni tip zanikanja, ki ga omenja že M. Orožen (1986: 191), kasneje tudi Z. Zorko in Valh Lopert (2013: 227). Opozarjajo predvsem na besedni red pri zanikanju, npr. »su nej 'niso'« (Zorko, Valh Lopert 2013: 227), »nej je mene vrejden – me ni vreden« (Orožen 1986: 191).

⁴⁹ Primeri so tudi iz drugih, neanaliziranih besedil.

Raba predlogov *s/z* se v večini primerov razlikuje od današnje: z *ceszté*, z *penezami*, z *trdim krščákom*, z *szvojim sorsom*, z *pajceki* (zapis predloga *s* pred nezvenečim nezvočnikom ni uresničen). Značilno je mešanje nasprotnih parov dvojic *na – z in v – iz*: z *enoga kouta*, z *nebész*, z *domácse pécsi*, z *pükse*. Pogosto so predlogi pisani skupaj s samostalnikom, samostalniškim ali pridevniškim zaimkom: *zgláve*, *nakla* ‘na tla’, *zsnyim*,⁵⁰ *szebov* ‘s sabo’, *vmirovčini* ‘v miru’, *szprászci*, *vnousz*. Predlog *s* se v govoru (in zapisu) zlije z vzglasnim *s-* sledeče besede: *in ga je nakla vcseszno szledecsimi recsmi*; *sze je szvojimi dobrimi prijáтели najso*; *Svojov bistrov pámetjov je vözbrodo*; *Szkuzami v ocsáj szo sze poklányali*). Predlog *zaradi* se zapisuje kot *zavolo*, za predlog *brez* sem opazila še različico z *i*-jem (*brezi*), za predlog *v* pa še vokalizirano različico *vu* (*vu satori*, *vu szebi*).

Za veznik *in* se v besedilih pojavljajo tri različice: *in*, *i* in *ino*, ponekod je zaslediti še pogovorni *pa* (za *biká pa za mácsko*). V posameznem besedilu se lahko pojavijo tudi vse tri različice. Veznik *ker* se v obravnavanih letnikih pojavi zgolj enkrat (v besedilu *Majcsi je v pékli: Té te pa vecs nemo resila – ker te nemo mogla*), sicer se zanj uporabljata *ár* ali *da* (*da pa je Stevan vértá dugo nej bilou vö z satora, sze je zdigno*). Za veznik *da* se uporabljata *da* (*Nesmiš pozábiti, da si ti jáger*) in *ka* (*srečo má, ka je vujšo*). Veznik *csi* oz. *cse* ima več pomenov: ‘če’ (*csi najdem od tébe véksega nemáka*), ‘da’ (*miszlila szam, da bi bougse bilou, csi bi na méne dao szpyszati*), ‘ali’ (*i k ednoj, i drügoj hizsi je kri-cso, csi kaj k odaji jeszte* ‘in k eni in k drugi hiši je kričal, ali je kaj naprodaj’). Veznik *kot* se zamenja s prekmurskim *kak* oz. *tak* (*tak, kak je zsé tá naváda; tam si leži doli, tak da bi mrtva bila*); *kot* pa je lahko uporabljen tudi v pomenu ‘kakor hitro’ (*Kak je küpecz dvej kravi odegno, sze je zszenska trno radüvala*). Veznik *ampak* sem zasledila zgolj enkrat (l. 1924), sicer se zanj uporabljata *szamo* (*Zanyim bi sze neszo, szamo da szam trnok trüden*) in danes zastarelo označen *nego* (*Zdaj te jaz nemo bio, nego bom so vö na ceszto*). Namesto protivnega veznika *toda* sem v enem primeru zasledila rabo veznika *ali* (*Ali zé je kesno bilo*). Za veznik *vendar* se pojavlja *szamo ka* (*Dála bi rada, szamo ka me je kupec nej dao peneze*). Za veznik *dokler* se uporablja *dokecs* (*malo popázis té pajceke dokecs sze jaz najem*), za čeprav pa *csi glij* oz. *csi glih* (*Lacszen szem i vszedno szem záto vrejden edne pecsénke, csi glih, ka szem nej napravo ksefta*). Veznik *ko* je zamenjan s prekm. *gda* (*Gda so že visiko v zráki bili*), veznik *kjer* z *gde* (*dale ide drügim stolam, gde tudi tak naprávi*), veznik *sicer* z *ovak* (*Sreča, ka je stári brahmán razmo stvárè guč, ár ovak bi eto málo zgodbo nigdár ne zvedli*), veznik *saj* pa z *vej* oz. *ve* (*vej szí pa telko gucsao od nyih v spitáli, da cejli váras zná od toga*). Pojavita se tudi enodelna sestavljena vezniška beseda *ali zátok*

⁵⁰ »V ljudskem jeziku se pred *nj* pojavlja tudi predlog *zs*, npr.: *zs njive je prneszo* (z njive je prinesel)« (Pavel 2013, str. 269, prev. M. Bajzek Lukač).

(*Nej szo sze мүdili dugo, ali zátok je tak eden tak drügi malo globse pogledno v kupico*), za katero sklepam, da pomeni *pa vendar*, in večdelna vezniška beseda v pomenu 'tako – kakor' (*tak eden tak drügi; kak v leti tak v zimi*).

V obravnavanih besedilih sem zasledila dodajalne členke (*escse 'še' (in ga escse ednok trnok oprosila), tüdi 'tudi' (sze nej vcsio szlabo i tüdi nej dobro), noncs/nancs 'niti' (obdrügem pa, ka szo pajceke noncs nej oudali)*), navezovalne (*tüdi 'tudi' (noresi tüdi jesztejo naetom szveti), ja (Ja, hodte szamo notri), te 'potem' (Té te pa vecs nemo resila)*), vprašalne (*jeli 'kajne' (Jeli, da szem to cse-dno vcsinila)*), poudarjalne (*ravno (Ravno tak so si tüdi moški gučali od njega)*), presojevalne (*szkoro 'skoraj' (meo szem je zse szkoro v zsepki)*), spodbujevalne (*ka 'kaj' (Ka bi nebi! 'Kako ne bi!')*), izvzemalne členke (*bár(em) 'vsaj' (da bi bár mér meo pred szvojim rodom), samo (Se je bilo pripravleno samo je ešče snehin vüjecz falio)*), členke zanikanja in nesoglašanja (*nikak 'nikakor' (telko vam nikak nemrem dati), nej 'ne' (Nej moj drági)*), potrjevanja in soglašanja (*gvüšno 'gotovo' (Kak szem vidla ta meszár je mácska püsztó, gvüšno, da de prvle domá kak jaz), isztina 'resnica, resnično' (Isztina ednok je szvedok biu)*), zadržka (*prav za prav 'pravzaprav' (ka szo szamí nej poumlili, ka sze je prav za prav zgoudilo z prászci)*), čustvovanja (*dobro (No dobro, právi té küpecz)*) ter členke možnosti in verjetnosti (*mogoucse 'mogoče' (Idte tá, mogoucse escse má kaj)*). Zasledila sem prislov v členkovni rabi (*tak 'tako ali tako' (ár me to tak nika nebolij)*) in dva veznika v členkovni rabi (*vejpa 'saj' (Vejpa, vejpa, tak naj bo); dönok 'vendar' (edno zacsko szrebrni penecz bi pa dönok lejko v zsepko szkrili)*).

Medmeti, ki se pojavljajo v obravnavanih besedilih, so dveh vrst, in sicer 1) velelni (*heš, heš (Ti vrana heš, heš, zdaj mo jaz prišo)*) in 2) razpoloženski, ki so najštevilčnejši (*jaj 'joj, gorje' (Jaj ... jaj szirmaska gláva!)*, *na, na (Té človik bi se niti ženiti ne bi smeo! Na, na ... náj njemi samo nede žao!)*, *ha, ha (»Ha, ha, zdaj pa zse znam«, sze je Jancsi vdaro po kolenaj)*, *hm (Hm, drügo nepreosztáne, kak nazáj domou je gnati)*, *hop (Rihtar sze zácsa skrábati, ka náj naprávi z prászci? Hop! Dobro!)*, *moj Boug (Moj Boug, ka bi z nyimi?)*, *aha (Aha, zdaj pa zse znam, kama je odiso)*, *o (O ti sztári oszeo i norlák nouri)*, *no (No pa szam escse jaz prišla poglednot)*). V besedilu *Csedén, csednesi, náj csednesi* je prisoten tudi medmet v madžarskem jeziku, in sicer *ejnye*, ki izraža neodobravanje (Arcanum, 2019): *Ejnye mati to je malo doszta, telko vam nikak nemrem dati; Ejnye mati, da bi ga kokot vgyo, nevola je, zacsko z peneczemi szam domá pozábo*.

SKLADENJSKE ZNAČILNOSTI

Besedni red je z današnjega vidika velikokrat zaznamovan. Samostalniški prilastki npr. stojijo levo od svoje odnosnice (*Stevan vért 'gospodar Štefan', na szenye vecsér 'na večer semnja', zavüja pokanja 'pokanja za ušesi', golobov*

voj 'vodja golobov'), spremenjeno je mesto posameznih sestavin besedne zveze (z *trdim krščákom gospoda* 'gospoda s trdim klobukom'). Naglasne oblike osebnih zaimkov (ki so v knjižni izreki nadomeščene z naslonskimi oblikami) neredko stojijo na neobičajnem mestu (*da szo nazádnye nyemi dopovedali* 'da so mu nazadnje dopovedali'), tudi mesto naslonk v stavku je drugačno od predpisanega v knjižnem jeziku (*da ona de sze zsnyim kregala* 'da se bo ona kregala z njim'). Pri samostalniški besedni zvezi *njegov tisti prijátel* se zaporedje elementov levega prilastka razlikuje od današnje norme (kazalni zaimek > glavni števnik > pridevnik > (samostalník)⁵¹).

Opazna je odsotnost pozaimljanja: *V Prekmurji v ednoj véski (sztálno nevem kak sze tá vész zové) je zsivo eden bogáti cslovik, té bogátecz je pa meo edno trnok csedno zseno, nyegova zseno je tak csedna bila /.../; zavolo máloga prosztora v spítáli, je mogo zapüsztiti spítao.*

Prevladujejo krajše povedi, najdemo pa tudi nekaj zapleteno zloženih, npr.:

Csi tak ka bi Vij tak dobri bili, da bi sze na etoga konya szeli, in bi sze za tistim cslovekom neszli, i bi nyemi etoga konya tá dáli z tem, da toga konya szin posle szvojemi ocsi, záto ka naj nyim nede trbelo za teöcami peski drkati, za to bi Vam jaz trnok zahválo.

Edno jütro pri Ganges vodé bregi, na ednoj drevi je sedela edna vrana, štera je ednoga človeka vidla, šteri je riž troso na zemlo, po tem eden velki nec préstro.

Prisotne so različne vrste enodelnih stavkov: glagolski brezosebkovni (*Kradnes!*; *Ne buj!*), neglagolski samostalniški (*Razbojnik!*; *Ropar!*; *Tovaj!*), neglagolski pridevniški (*Nehvalezsen!*), neglagolski prislovni stavki (*Tak nikak!*), neglagolski členkovni pastavki (*Dobro!*) in neglagolski medmetni pastavki (*Hop!*; *Hm!*).

BESEDOTVORNE ZNAČILNOSTI

Značilni so glagolski kalki s prislovno sestavino,⁵² npr. *vö-*: *vö plácso* 'izplačal', *vözbrodo* 'ugotovil', *vöspio* 'izpil', *vözvedlo* 'izvedelo', *vözmerili* 'izmerili', *vöpovedale* 'izrekle', *vö zbognyariti* 'razbobnati', *vödrzsali* 'vztrajali'. Prav tako so pogoste istovrstne zveze z *gori* oz. *doli*: *doli légo* 'ulegel' (iz tega tudi samostalník *dolléganye*), *gori zamerkao* 'zapisal', *gor zrásla* 'odrasla', *goripoiszkala* 'obiskala', *doli sztrli* 'ustreli'. Za oboje je značilno neenotno pisanje – urednik jih ponekod zapisuje skupaj, ponekod narazen.

⁵¹ Prim. npr. Marušič in Mišmaš (2017), ki ugotovitev povzemata po Greenbergu (1963).

⁵² T. i. »[k]alkiranje je bilo v drugi polovici 16. stoletja eden izmed osnovnih načinov širitve slovenskega glagolskega besedja. Z njegovo pomočjo so slovenski protestantski pisci pogosto razreševali poimenovalne zadrege, s katerimi so se soočali zlasti pri prevajanju biblije, postil in drugih verskih besedil.« (Merše 2009, str. 129)

Zasledila sem priložnostno tvorjeno besedo⁵³ *kronikáš* ‘pisec kronike’ (v besedilu *Gda so stvaré gučale*). V omenjenem besedilu se pojavi še pridevnik *klükajočo* ‘tako, ki kljuva’.

Pojavlja se stopnjevanje z obrazili pri tistih pridevnikih, za katere je danes značilno stopnjevanje s prislovom: *csednejsa* ‘bolj pametna’, *norejsi* ‘bolj nor’.

ZNAČILNOSTI NA BESEDNI IN BESEDNOZVEZNI RAVNI

V obravnavnih besedilih se pojavljajo čustveno zaznamovane besede oz. besedne zveze, in sicer olepševalne: *Ti si tüdi ne v nájbouğšoj koži*; ironične: *tá zsenzška je od moje escse csednejsa* ‘ta ženska je še bolj pametna (tj. nora) kot moja’. Dve besedi sta v SSKJ² označeni s kvalifikatorjem »slabšalno«, vendar obe najdemo v Novakovem SSKP, torej sta v prekmurskem narečju stilno nezaznamovani: *pop* ‘duhovnik’ in *piszács* ‘pisatelj, pisec’. Nekaj besed ima v SSKJ² kvalifikator »ekspresivno«: *mazati* ‘tepsti, pretepati’, *ceremonija* ‘slavnost, obred po ustaljenih predpisih’, *potišati* ‘povzročiti, da postane kaj manj intenzivno, manj izrazito’, *razneszti* ‘razširiti, razglasiti’, *pod nouszom szvejcse* ‘sluz, smrkelj’; *nakla vcsesznoti* ‘vreči na tla’.

Nekatere besede v *Dobrem Pajdásu* so v SSKJ² označene s stilno-zvrstnimi kvalifikatorji, npr. »pogovorno«: *faliti* ‘manjkati’, *štala* ‘hlev’, *špej* ‘slanina’ (v SSKJ²: *špeh*), *ošterija* ‘gostilna, krčma’ (v SSKJ²: *oštarija*), *vágati* ‘tehtati’, *jáger* ‘lovec’, *potegnotti se* ‘umakniti se’ (v SSKJ²: *potegniti se*), *briga* ‘skrb’; »nižje pogovorno«: *gvant* ‘obleka’, *kšeft* ‘trgovska dejavnost, trgovanje, ki prinaša navadno večji dobiček’;⁵⁴ *špásati se* ‘šaliti se’, *špancerati* ‘sprehajati se’ (v SSKJ²: *špincerati*); »narečno«: *bogátecz* ‘bogataš’, *csemér* ‘nejevolja, jeza’; »nar. vzhodno«: *kokot* ‘petelin’, *peski* ‘peš’. V osnovi je to besedje takratnega (tudi današnjega) živega narečnega govora, saj jih najdemo tako v SSKP kot tudi v *Slovarju beltinskega prekmurskega govora* (2009).

Izpričane so tudi, z vidika današnje knjižne norme, časovno zaznamovane besede, a treba je opozoriti, da so to besede, ki so bile v času izhajanja kalendarja še prisotne v živem govoru, nekatere od njih pa se še danes govorijo v prekmurskem narečju. V SSKJ² so označene s časovno-frekvenčnimi kvalifikatorji »zastarelo«: *inoli* ‘in, pa’, *nego* ‘ampak’, *szvedok* ‘priča’, *isztina* ‘resnica’, *voj* ‘vodja, poveljnik’, *grad* ‘prsi, oprsje’;⁵⁵ »starinsko«: *kola* ‘voz, zlasti kmečki’.

⁵³ Po Toporišiču so to besede, ki jih »govoreči delajo po običajnih besedotvornih vzorcih in jih bralci ali poslušalci tudi razumejo, vendar besede ne postanejo splošna last jezika« (Toporišič 2000, str. 130). A. Pavel v slovnici opozarja, da je glede izpeljave »prekmurski jezik zelo bogat in prožen« (Pavel 2013, str. 291).

⁵⁴ V Novakovem slovarju (2009): ‘trgovina, prekupčevanje’.

⁵⁵ Vse naštetje besede razen *grad* so tudi v *Slovarju stare knjižne prekmurščine* (SSKP).

s frazemi *moker kot miš*, *moker kot cucek* in *moker do kože*); *Na pamet nyemi pride* 'ugotovil je'; *vecs vlijé na grad* 'se preveč napije'; *si je vsigdár na tom trou glavo* 'zmeraj je veliko razmišljal o tem' (frazem je v sopomenskem razmerju s frazemom *beliti si glavo*); *je ne kakša v ogračeki zráščena korina* 'ni kar tako' (frazem je v sopomenskem razmerju s frazemom *ne biti od muh*); *da bi jo stráj vzéla* 'prestrašila, vznemirila' (frazem je v sopomenskem razmerju s frazemom *nagnati komu strah v kosti*); *prikeli za vüha* 'oklofuta'; *nescses ali scsés* 'hočeš nočeš' (izraža podkrepitev nujnosti); *je odávo plátno* 'bil je še majhen otrok'; *viszo med zsitkom i szmrtjouv* 'bil je zelo bolan, v smrtni nevarnosti'; *kak bi grom vdaro* 'imelo je velik odmev'; *brüsziti jezike* 'spretno govoriti' (frazem je v sopomenskem razmerju s frazemom *imeti namazan jezik*); *beteg je na bougse sou* 'postajal je zdrav'; *na rokáj do ga noszili* 'zelo pozorni bodo do njega, negovali in razvajali ga bodo'; *szo na velko glédali* 'bili so zelo začudeni' (frazem je v sopomenskem razmerju s frazemom *debelo gledati*); *kaksa müha jo je mogla piknoti zdaj naednouk* 'kaj neprijetnega jo je doletelo'.

SKLEP

Dober Pajdás kalendárium je po koncu prve svetovne vojne pomenil doprinos k ohranjanju identitete Prekmurcev, ki zaradi intenzivne madžarizacije v preteklosti še niso imeli trdne zavesti o pripadnosti slovenskemu narodu. Enkrat letno je prinašal čtivo v prekmurščini, namenjeno tako preprostim kot zahtevnejšim bralcem; vseboval je rubrike s kmetijsko, zgodovinsko, geografsko in politično tematiko, ki so imele namen poučiti in informirati naročnike, pa tudi rubrike s funkcijo zabavanja in sprostitve. Urednik Franc Talanyi je poleg stalnih rubrik koledarja sam napisal tudi večino leposlovnih prispevkov. Ugotovljeno je bilo, da se v njegovem jeziku izkazujejo posamezne neenotnosti na pravopisni, glasoslovni in oblikoslovni ravni, kar bi lahko pripisali temu, da v času izhajanja koledarja še ni bilo prekmurske slovnice, po kateri bi se lahko ravnal, oziroma je obstajala zgolj v rokopisu. Prav tako je ponekod opazen vpliv madžarizacije, zlasti v zadnjih dveh letnikih, ki sta izšla v času madžarske okupacije Prekmurja.

VIRI IN LITERATURA

Monografije

Franci Just, *Med verzuško in poezijo: poezija Prekmurja v prvi polovici 20. stoletja*. Murska Sobota, 2000.

Monika Kalin Golob, *H koreninam slovenskega poročevalnega stila*. Ljubljana, 2003.

- Franc Kuzmič, *Bibliografija prekmurskih tiskov 1920–1998*. Ljubljana, 1999.
- Majda Merše, *Slovenski knjižni jezik 16. stoletja – Razprave o oblikoslovju, besedotvorju, glasoslovju in pravopisu*. Ljubljana, 2009.
- Franc Novak, *Slovar beltinskega prekmurskega govora*. Murska Sobota, 2009.
- Fran Ramovš, *Kratka zgodovina slovenskega jezika*. Ljubljana, 1995.
- Fran Ramovš, *Historična gramatika slovenskega jezika II. – Konzonantizem*. Ljubljana, 1924.
- Ivan Škafar, *Bibliografija prekmurskih tiskov od 1715 do 1919*. Ljubljana, 1978.

Zborniki

- Marko Jesenšek, Tradicionalnost in modernost prekmurskih oglaševalskih besedil. *Poglavja iz zgodovine prekmurskega knjižnega jezika* (Zora 90). Maribor, 2013, str. 292–304.
- Marko Jesenšek, Pomen Pavlove slovnice za razvoj prekmurskega knjižnega jezika. *Prekmurska slovenska slovnica* (Zora 100). Maribor, 2013, str. 429–471.
- Marko Jesenšek, Pavlova Prekmurska slovenska slovnica/Vend nyelvtan med Janežič-Sketovo in Breznikovo normo. *Slovnica in slovar – aktualni jezikovni opis (1. del)/ Grammar and Dictionary – Current language description (Part 1)* (Obdobja 34). Ljubljana, 2015, str. 326–333.
- Mihaela Koletnik, Prekmursko lončarsko besedje v Filovcih. *Razvoj slovenskega strokovnega jezika* (simpozij Obdobja 24). Ljubljana, 2007, str. 497–514.
- Franc Marušič, Petra Mišmaš, Povezovanje hierarhije pridevnikov v samostalniški zvezi in kognicije. *Zbornik povzetkov simpozija 2017 (Škrabčevi dnevi)*. Nova Gorica, 2017, str. 99–110.
- Martina Orožen, Prekmurski knjižni jezik. *Prekmurska slovenska slovnica* (Zora 100). Maribor, 2013, str. 413–428.
- Avgust Pavel, *Prekmurska slovenska slovnica – Vend nyelvtan* (Zora 100). Ur. Marko Jesenšek, prev. Marija Bajzek Lukač. Maribor, 2013.
- Natalija Ulčnik, Splošne, strukturne in jezikovno-stilne značilnosti časopisa *Prijatelj*. *Začetki prekmurskega časopisja* (Zora 67). Maribor, 2009, str. 57–92.
- Zinka Zorko, Oblikoslovje in leksika v cankovskem govoru. *Narečjeslovne razprave o koroških, štajerskih in panonskih govorih* (Zora 64). Maribor, 2009.

Časopisi in revije

- Előd Dudás, Primerjalni zgodovinski razvoj prekmurskega črkopisa. V: *Jezikoslovni zapiski* 2, 18, 2012, str. 149–165.
- Marko Jesenšek, Kardošev D. Luther Martina Máli kätékismus (1837). V: *Lingua montegrina* 2, 10, 2017, str. 152–160.
- Marc L. Greenberg, Glasoslovni opis treh prekmurskih govorov in komentar k zgodovinskemu glasoslovju in oblikoglasju prekmurskega narečja. V: *Slavistična revija* 4, 41, 1993, str. 465–487.

Martina Orožen, Vprašanja prekmurskega knjižnega jezika. V: *Jezik in slovstvo* 6, 31, 1986, str. 191–197.

Zinka Zorko, Alenka Valh Lopert, Skladnja v panonski narečni skupini. V: *Jezikoslovnii zapiski* 2, 19, 2013, str. 221–235.

Spletne viri

Arcanum, Magyarország vezető tartalomszolgáltatója, <https://www.arcanum.hu/hu/> (pridobljeno avgusta 2019).

Digitalna knjižnica Slovenije. *Dober Pajdás kalendárium* (1922–1943), <http://www.dlib.si/results/?euapi=1&query=%27keywords%3ddober+pajd%C3%A1s+kalend%C3%A1rium%27&sortDir=ASC&sort=date&pageSize=25> (pridobljeno marca 2019).

Digitalna knjižnica Slovenije. *Nouvi zákon ali Testamentom goszpodna nasega Jezusa Krisztusa* (Števan Küzmič, 1771). <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-XCQQK3GZ/?euapi=1&query=%27keywords%3dnouvi+z%C3%A1kon+ali+testamentom+goszpodna+nasega+jezusa+krisztusa%27&sortDir=ASC&sort=date&pageSize=25> (pridobljeno marca 2020).

Digitalna knjižnica Slovenije. *Nóvi zákon ali Testamentom Goszpodna nasega Jezusa Krisztusa* (Aleksander Terplan, 1848). <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-32AO43AJ/?euapi=1&query=%27keywords%3daleksander+terplan%27&sortDir=ASC&sort=date&pageSize=25> (pridobljeno marca 2020).

Fran, Slovarji Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU, <https://fran.si/> (pridobljeno avgusta 2019).

Slovenska biografija. Franc Talanyi, <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi681653/#slovenski-biografski-leksikon> (pridobljeno avgusta 2019).

ANALYSIS OF LANGUAGE CHARACTERISTICS IN THE PREKMURJE CALENDAR *DOBER PAJDÁS KALENDÁRIUM*

Summary

The article presents the language of the calendar *Dober Pajdás kalendárium*, which was published in the Prekmurje language between 1922 (*Naš Slovenski kalendar*) and 1943 and is regarded as the first Prekmurje secular calendar. It was published by Franc Talanyi, who wrote not only the general features of the calendar but also the majority of belletrist articles. There are a lot of phonetic and morphological features on the language level that are still present in the current Prekmurje dialect (like vowel rounding *u* in *ü* (*süša*), hardening of the palatal *l'* (*posztela*), ending *-oj* in adjective declension in singular dative and locative (*tvojoj materi, pri toj zsenzski*) etc.). Inconsistency in sound-spelling can also be noticed, like a reflex after a long and *o* can be *ou* or *o* (*okoulik, Boug, kokot, szto*), and for a long *yat e, ê* or *ej* (*bez sati, peneze, tê 'ti' (3. person plural.), pripovejst, brejg*). Talanyi uses three variations for the adverb *skoraj*, i. e. *szkoro, szkorom* and *szkoron*. Inconsistencies can also be found in orthography, mostly in writing words together or apart (like *ne prineszé* and *neprineszé*). The word order, repetition of parts of a sentence and shorter, simple sentences are recognised on the syntax level. On the lexical level, extensive expressive diction and some idioms (*da bi ga kokot vgyo 'naj ga koklja brcne', brüsziti jezike 'spretno govoriti'*)

could be determined. Typical Pannonian vocabulary (like *kmica*, *lagoji*, *šuma*, *vgojčno*, *krščak*), Germanicisms (like *štala*, *familija*, *gvant*), and some Hungarian loanwords (like *beteg*, *fajta*) are used. The influence of the Hungarian language on the language and contents of the calendar can be determined (Hungarian alphabet; Hungarian words; in some issues the names of months are written in Hungarian; proper names in Hungarian variant in the chapter *Szenya*, and belletrist articles written in Hungarian). After World War I, *Dober Pajdás kalendárium* nevertheless contributed significantly to preserving national identity in Prekmurje, for it offered quality reading in the Prekmurje language, which was so similar to their dialect.

ANALYSE DER SPRACHLICHEN MERKMALE IM PREKMURJE KALENDER DOBER PAJDÁS KALENDÁRIUM

Zusammenfassung

Im Artikel wird die Sprache des Kalenders *Dober Pajdás kalendárium*, der in der Prekmurje-Sprache zwischen 1922 (*Naš Slovenski kalendar*) und 1943 herausgegeben wurde und als der erste weltliche Kalender in Prekmurje gilt, vorgestellt. Sein Herausgeber Franc Talanyi schrieb neben den Standardrubriken im Kalender auch die meisten belletristischen Beiträge. Auf der sprachlichen Ebene treten zahlreiche phonetische und morphologische Besonderheiten auf, die in dem Prekmurje-Dialekt bis heute erhalten blieben (z. B. Rundung des Vokals *u* in *ü* (*süša*), Verhärten des palatalen *l'* (*posztela*), Endung *-oj* in Adjektivdeklinaton im Dativ und Lokativ Singular (*tvojoj materi*, *pri toj zsenzski*) usw.). Bemerkbar sind auch inkonsequente Transkriptionen von Lauten, z. B. Reflex nach immer langem und nasalem *ç* kann sein *ou* oder *o* (*okoulik*, *Boug*, *kokot*, *szto*), immer langer *Jat* ist entweder *e*, *ê* oder *ej* (*bezsati*, *peneze*, *tê 'ti'* (3. Person Plural), *pripovejst*, *brejg*). Für den Adverb *skoraj/fast* benutzt Talanyi drei Varianten, und zwar *szkoro*, *szkorom* und *szkoron*. Inkonsequenzen zeigen sich auch auf der orthographischen Ebene bei der Zusammen- oder Getrennschreibung (z. B. *ne prineszé* und *neprineszé*). Auf der syntaktischen Ebene ragen die Wortordnung, wiederholte Satzglieder und überwiegend kürzere, einfache Sätze hervor. Die lexikalische Ebene zeigt aus unserer heutigen Sicht stark expressive Ausdrucksweise, einige Phraseme (*da bi ga kokot vgyo 'naj ga koklja brčne'*, *brüsziti jezike 'spretno govoriti'*) wurden entdeckt. Typische pannonische Wörter (z. B. *kmica*, *lagoji*, *šuma*, *vgojčno*, *krščak*), Germanismen (z. B. *štala*, *familija*, *gvant*) und einige Ungarismen (z. B. *beteg*, *fajta*) kommen in den Texten vor. Auch wenn auf der sprachlichen und inhaltlichen Ebene des Kalenders noch der ungarische Einfluss spürbar ist (ungarisches Alphabet, teilweise ungarische Wörter, die Namen der Monate sind in einigen Jahrgängen auf Ungarisch geschrieben, die Ortsnamen in der Rubrik *Szenya* werden von dem Ungarischen beeinflusst, einige belletristische Beiträge sind auf Ungarisch), trug *Dober Pajdás kalendárium* nach dem Ersten Weltkrieg wesentlich zur Erhaltung der Identität von Einwohnern von Prekmurje bei, denn er beinhaltete qualitativvolles Lesestoff in der Prekmurje-Sprache, die ihrer Sprache stark ähnelte.

Razvoj oblikovanja serijskega kuhinjskega pohištva v Mariboru v obdobju med letoma 1946 in 1990

Mirjana Koren*

1.01 Izvirni znanstveni članek
UDK 674(497.4Maribor)"1946/1990"

Mirjana Koren: Razvoj oblikovanja serijskega kuhinjskega pohištva v Mariboru v obdobju med letoma 1946 in 1990. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 91=56(2020), 1, str. 84–107

V prispevku so predstavljeni lesni obrati, ki so bili leta 1960 združeni v podjetje Marles in so pogojevali njegovo nadaljnjo usmeritev v proizvodnjo kuhinjskega pohištva. Z izgradnjo tovarne leta 1965 se je podjetje razvilo v vodilnega jugoslovanskega proizvajalca kuhinj. Prikazan je proces razvoja serijske kuhinje v Marlesu. Obdelane so tiste izbrane Marlesove kuhinje, iz katerih se odčitavajo razvojne oz. oblikovalske spremembe. Sistematično zbrani pisni, slikovni in ustni viri so kritično soočeni s prvič objavljenimi podatki, ki so bili za potrebe te raziskave pridobljeni od vodilne Marlesove oblikovalke Biale Leban.

Ključne besede: Marles, serijsko kuhinjsko pohištvo, oblikovanje, Biala Leban

1.01 Original Scientific Article
UDC 674(497.4Maribor)"1946/1990"

Mirjana Koren: The Design Development of Mass-produced Kitchen Furniture in Maribor between 1946 and 1990. Review for History and Ethnography, Maribor 91=56(2020), 1, pp. 84–107

The article presents the wood-processing plants that were merged in 1960 to form the company Marles, steering the company's future development into the production of

* Dr. Mirjana Koren, arhitektka, muzejska svetovalka, Pokrajinski muzej Maribor, Grajska ulica 2, 2000 Maribor, mirjana.koren@museum-mb.si

kitchen furniture. With the construction of a factory in 1965, the company became the leading Yugoslav kitchen manufacturer. The process of the development of mass-produced kitchens by Marles is described. The focus is on kitchens involving distinct developmental and design advances. The systematically collected written, pictorial and oral sources are critically compared with the data published for the first time and acquired specially for this study from the leading Marles designer Biala Leban.¹

Key words: Marles, mass-produced kitchen furniture, design, Biala Leban

Za kuhinjsko pohištveno industrijo,² ki se je začela v Mariboru pospešeno razvijati z izgradnjo tovarne Marles, je bilo pomembno predvsem troje v nadaljevanju navedenih lesnih industrijskih podjetij. Vanje se je stekla dediščina znanja, ki je bila prisotna v številnih podpohorskih lesarskih obratih.

Prvo med njimi je bilo Lesno industrijsko podjetje (LIP) Maribor, ki se je ukvarjalo z žagarsko dejavnostjo. Leta 1947 se je izločilo iz Dravskega gozdne gospodarstva. Sledila so leta, ko so mu dinamično priključevali druge sorodne obrate tako, da ga je leta 1951 sestavljalo kar 51 enot. V Mariboru sta bila uprava v Ulici talcev 7 in večji obrat na Meljski cesti 91, manjši obrati pa v Gornji Radgoni, Ljutomeru, Rušah, Podvelki, Lovrencu na Pohorju in na Ptuju.³

Druga je bila tovarna Oprema, industrija lesnih proizvodov, ki je bila ustanovljena leta 1949 v Mariboru na Partizanski cesti 15. Tudi vanjo je bilo združenih več manjših obratov, po številnih reorganizacijah pa so v njenem okviru ostali mizarska obrata na Cankarjevi ulici 2 in Vinarski ulici 29, obrat montaže in transporta na Meljski cesti 25, obrat tapetništva v Jaskovi ulici 44 ter trgovina na Partizanski cesti 15.⁴ Po naročilu so izdelovali predvsem klasične dnevne sobe in kasneje male serije sodobno oblikovanega furniranega in masivnega pohištva za opremo dnevnih sob in spalnic ter sedežno pohištvo.⁵ Leta 1953 so začeli svoje izdelke izvažati v Veliko Britanijo, do leta 1959 pa so s pohištvom opremljali ameriško vojsko v Evropi. Izvoz, ki je leta 1953 dosegel znesek ok. 3.800 dolarjev, se je leta 1959 povečal na ok. 245.000 dolarjev.⁶

¹ Prevod izvlečka: Arsana.

² Prispevek je bil pripravljen za MUSEOEUROPE 2017 in je bil objavljen v angleškem jeziku v Zborniku: http://museum-mb.si/wp-content/uploads/2017/02/MuseoEurope_2017.pdf

³ Rakuša, Ferdo, *Lesarstvo severovzhodne Slovenije* (tipkopis neobjavljenega članka), Maribor 1997 (osebni arhiv Mirjane Koren).

⁴ Rakuša, Ferdo, *Lesarstvo severovzhodne Slovenije* (tipkopis neobjavljenega članka), Maribor 1997 (osebni arhiv Mirjane Koren).

⁵ Ustni vir: Leban Biala (roj. 1929), oblikovalka v Opremi in kasneje v Marlesu, Maribor, 2017 (v nadaljevanju: UV Leban).

⁶ Grašič, Mira, Marles, *Leksikon mariborske družbe in kulture po letu 1945*, v: Peter Simonič (ur.), Maribor 2012, str. 122–123.

Tretja je bila Tovarna pohištva Maribor, ki je bila ustanovljena leta 1946 na Zrkovski cesti 24. Izšla je iz podjetja Utensilija, ki so mu priključevali manjše nacionalizirane mizarske delavnice. Te so sčasoma opuščali, obrat na Zrkovski cesti, kjer so izdelovali kuhinje, pa je rasel. Proizvodnja je bila organizirana po principu tekočega traku, ob katerem je vsak mizar izdelal svojo fazo tehnološkega postopka, tako da v Tovarni pohištva Maribor že lahko govorimo o industrijski proizvodnji.

Sprva so izdelovali le klasično kuhinjsko pohištvo. Okoli 250 oseb je v dveh izmenah mesečno proizvedlo od 1.000 do 1.500 kuhinjskih kompletov, ki so bili sestavljeni iz kuhinjske omare, zaboja za kurivo, mize, dveh stolov in dveh stolcev. Cel komplet je bil zaradi lažjega transporta že modularno koordiniran.⁷

Redno so izdelovali nove modele in jih enkrat letno pokazali na tako imenovani komercialni konferenci. Ker se je proizvodnja odzvala na zahteve trga, so bile na konferencah prodane celotne količine planiranih proizvodov. Leta 1959 so izdelali 13.743 različnih garnitur in dodatnih 800 kuhinjskih omar. Tega leta so okoli 1 % letne proizvodnje izvozili v Zahodno Nemčijo in na Madžarsko, največ pa so prodali na jugoslovanskem trgu. Na slednjem so največ prodali na Hrvaško (35 %), sledila je prodaja v Slovenji (32 %), Bosni in Hercegovini (15 %) in Srbiji (14 %). Izogibali so se prodaje na oddaljene jugoslovanske trge, ker je morala biti cena pri vsakem kupcu v državi enaka. Zato so v Črni gori in Makedoniji prodali le po 2 % letne proizvodnje.⁸ Klasično kuhinjsko pohištvo so prenehali izdelovati leta 1965.

Leta 1954 so po načrtih arhitektke Centralnega zavoda za napredek gospodinjstva LRS Branke Tancig v Tovarni pohištva Maribor izdelali prototip *švedske kuhinje*⁹ (slika 1) in ga leta 1954 predstavili na XI. sejmu Mariborski teden.¹⁰ Šlo je za sistem modularno koordiniranih elementov, ki so se poljub-

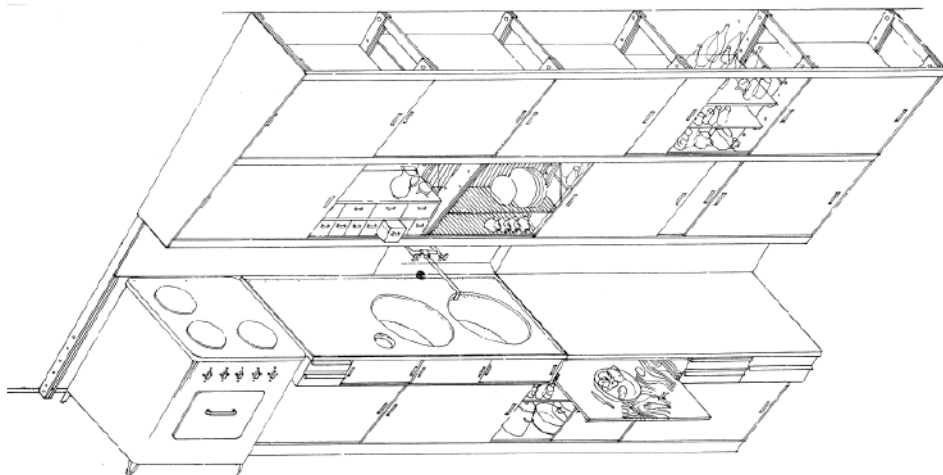
⁷ Koren, Mirjana, *Debata o kuhinji – Kitchen Debate*, *Muzejski list* 43, 2017, str. 21.

⁸ Tovarna pohištva Maribor, *Zaključni račun za leto 1959* (osebni arhiv Mirjane Koren).

⁹ Tako kot nekaj drugih uglednih jugoslovanskih arhitektov, je tudi Branka Tancig (1927–2013) svoje znanje izpopolnjevala na Švedskem. Visoka stopnja razvoja standardizacije na Švedskem je bila posledica njene nevtralne držve v obeh svetovnih vojnah. Švedski arhitekti so se v času trajanja vojn posvečali študiju in pripravam na spremembo v načinu bivanja, ki so bile posledica vojnih pustošenj. Znotraj razvoja standardov za gradnjo bodočih stanovanj so osrednjo skrb posvečali kuhinjskemu prostoru, saj je ta kot vozlišče stanovanjske vodovodne, plinske in električne infrastrukture najdražji del stanovanja. Branka Tancig je svojo verzijo kuhinje v literaturi poimenovala sodobna, po izjavah pričevalcev pa so jo v Tovarni pohištva Maribor zaradi arhitektnih strogih zahtev po upoštevanju švedskih normativov nadeli ime švedska. Od izuma frankfurtske oz. vgradne kuhinje leta 1926 se je beseda kuhinja začela uporabljati ne samo za kuhinjski prostor, ampak tudi za kuhinjsko pohištvo.

¹⁰ Branka Tancig: *Sodobna kuhinja*, *Arhitekt*, št. 9, junij 1953, str. 15.

no sestavljali. Spodnji kuhinjski niz so bile 60 cm globoke omarice z drsnimi vrati. Zgornji niz so sestavljale 105 cm visoke dvonadstropne omarice z drsnimi vrati, ki so bile spodaj plitveje (25 cm) kot na vrhu (35 cm). V sistem so spadali še stoječa visoka omara, pomivalno korito, električni štedilnik s pečico in peč na trdo gorivo. Pohištvo je imelo masivno ogrodje, fronte so bile iz lesonita. Vse je bilo pobarvano z oljno barvo. Kuhinja na trgu ni bila dobro sprejeta. Imela je veliko tehničnih pomanjkljivosti, kupci pa se zanj niso odločali tudi zato, ker je niso znali zmontirati.¹¹ Prve serijsko izdelane modele *švedske kuhinje* je za opremo stanovanj upokojenih oficirjev naročila Jugoslovanska armada. Gradbena podjetja so jih začela vgrajevati v novogradnje in se s tem izognila prometnemu davku. Država je s tem soglašala, saj je spodbujala projektiranje in opremljanje manjših racionalnejših kuhinj.¹² V Tovarni pohištva Maribor so kmalu odkupili licence za izdelavo *švedske kuhinje* in načrte izboljševali do modela *moderne kuhinje*,¹³ ki je bil kot atrakcija leta 1962 predstavljen na IV. mednarodnem lesnem sejmu v Ljubljani.

Slika 1: Skica švedske kuhinje, oblikovala Branka Tancig, izdelala Tovarna pohištva Maribor, 1954, v: Branka Tancig: *Sodobna kuhinja*, *Arhitekt*, št. 9, junij 1953, str. 15.

¹¹ Ustni vir: Romih Stane (roj. 1930), oblikovalec v Tovarni pohištva Maribor in kasneje v Marlesu, Maribor, 2016 (v nadaljevanju: UV Romih).

¹² Ustni vir: Gabrovec Ivan (roj. 1933), zaposlen v Tovarni pohištva Maribor in kasneje kot vodja prodaje v Marlesu, Maribor, 2014–2017 (v nadaljevanju: UV Gabrovec).

¹³ Z izrazom *moderna kuhinja* so svoj izdelek poimenovali v Marlesu.

USTANOVITEV PODJETJA MARLES IN IZGRADNJA TOVARNE

Leta 1960 je v mariborski politiki dozorela odločitev o združitvi Lesnega industrijskega podjetja Maribor, Opreme in Tovarne pohištva Maribor. Ustanovljeno je bilo podjetje Marles, kar je bila okrajšava za mariborski les. Čeprav je furnirano pohištvo, ki so ga izdelovali v Opremi, ponujalo veliko možnosti za razvoj, so se v tovarni Marles odločili, da se usmerijo v proizvodnjo kuhinj. Tej odločitvi je botroval predvsem velik uspeh, ki ga je dosegla Tovarna pohištva Maribor s svojo *moderno kuhinjo* na sejmu leta 1962, nezanemarljiva pa sta bila tudi njena razvejana prodajna mreža in dobro obvladovanje jugoslovanskega trga.¹⁴ Med direktorji slovenske lesno-predelovalne industrije je prišlo tudi do neformalnih razgovorov o uskladitvi proizvodnih programov, po katerih naj bi se tovarna Meblo usmerila v izdelavo pohištva za spalnice, Brest za dnevne sobe, Stol za pisarne in šole, Marles pa za kuhinje.¹⁵

Leta 1965 je Marles v Limbušu pri Mariboru dokončal izgradnjo nove tovarne, ki se je specializirala za proizvodnjo sodobnih serijskih kuhinj.¹⁶ Tovarna je sprva merila 12.000 m², kasneje pa so jo povečali še za 14.000 m². V njej se je začrtala smer razvoja slovenske pohištvene industrije, kuhinja sama pa je spremenila načrtovanje in bivanje v novih jugoslovanskih stanovanjih. Na Štajerskem je Marles generiral razvoj stroke in strokovnega šolstva.¹⁷ Leta 1979 je okoli 900 delavcev izdelalo več kot 554.000 kuhinjskih elementov.¹⁸ Marles je prodajal kuhinje po celi Jugoslaviji in se preko posrednikov preizkusil tudi na tujih trgih.

PROCES OBLIKOVANJA KUHINJ V MARLESU IN SKRBJ ZA NJIHOVO PRODAJO

Razvoj serijske kuhinje je bilo v Marlesu timsko delo, ki je zahtevalo sodelovanje oblikovalca z odgovarjajočimi strokovnimi službami. Znotraj tima se

¹⁴ Ustni vir: Viher Maks (1930), oblikovalec v Tovarni pohištva Maribor, kasneje trgovski potnik v Marlesu (v nadaljevanju: UV Viher), Maribor, 2016; UV Romih; UV Gabrovec.

¹⁵ Ustni vir: Jurančič Vlado (roj. 1927), direktor Marlesa med letoma 1965 in 1977, Maribor, 2017.

¹⁶ Do leta 1970 sta bili v okviru podjetja Marles v Lovrencu na Pohorju in v Podvelki zgrajeni še tovarni za izdelavo montažnih stavb. V: Rakuša, Ferdo, Lesna in pohištvena industrija Marles 1960–1997 (tipkopis neobjavljenega članka), Maribor 1997 (osebni arhiv Mirjane Koren).

¹⁷ Čebulj, Maja, Srednja lesarska šola Maribor, *Les Wood: Revija za lesno gospodarstvo*, 40/9–10, 1988, str. 275–283.

¹⁸ Rakuša, Ferdo, Lesna in pohištvena industrija Marles 1960–1997 (tipkopis neobjavljenega članka), Maribor 1997 (osebni arhiv Mirjane Koren).

je dogovarjala in reševala tehnološka, konstrukcijska in materialna problematika. Oblikovanje novega izdelka ni pomenilo le iskanje všečnega videza front in detajlov. Pred oblikovalca so bile postavljene še zahteve po iskanju maksimalnih uporabnosti celotnega kuhinjskega sestava, prilagodljivosti in modularnosti njegovih elementov ter optimalne izkoriščenosti volumnov korpusov. Oblikovalca sta omejevala tehnološki proces in tovarniška ekonomika, ki je od oblikovalca vselej zahtevala tržno uspešnost nove realizacije. Zato so morale biti oblikovalske rešitve vselej usmerjene h kupcu, upoštevajoč tržne zakonitosti povpraševanja in ponudbe.¹⁹ Z upoštevanjem tehnologije proizvodnje je oblikovalec izbiral vgrajene materiale. Znotraj procesa oblikovanja se je določala tudi priprava na proizvodnjo.

Organizacija delovnih postopkov, vezanih na oblikovanje industrijsko izdelanih kuhinj v tovarni Marles, je bila zasnovana na šestih med seboj odvisnih fazah. Prva faza se je izvajala v projektivnem biroju. Sestavljali sta jo artikulacija idejne zasnove in izris idejnih skic. Sledil je izris osnovnih načrtov in detajlov z merskimi podatki, izbor materialov in površinske obdelave. Druga faza se je izvajala v vzorčni delavnici.²⁰ Z vodjem vzorčne delavnice se je projektant dogovarjal o tehničnih rešitvah, ki naj pripeljejo do najboljših načinov realizacije njihovih zamisli. Največ pozornosti je zahteval razmislek o novem orodju, ki bi bilo potrebno za izvedbo, ali o možnostih prilagoditve že obstoječega. Pri tem je sodeloval tudi mizarški mojster iz serijske proizvodnje. Tretjo fazo je predstavljala ocena vzorca, ki sta jo opravili nabavna in komercialna služba. Njegovo potrditev je opravil direktor tovarne in je pomenila, da gre vzorec v javno preveritev. V tem primeru se je realizacija nadaljevala s četrto fazo. Znotraj nje se je izdelal prototip celotnega kuhinjskega niza, ki se je na sejmski prireditvi prvič razstavil in tam se je testiral odziv tržišča. V primeru pozitivnega odziva je sledila peta faza, v katero oblikovalci niso bili več vključeni, in se je izvajala v konstrukcijskem oddelku. Sestavljali so jo postopki za sprejem novega modela kuhinje v serijsko proizvodnjo, vključujoč izris tehnične dokumentacije (sestavne risbe, montažne risbe in

¹⁹ UV Leban.

²⁰ Ena izmed glavnih prednosti, ki jih je imela Marlesova tovarna pred konkurenco, je bila prav vzorčna delavnica. Pri mizarjenju se uporablja znanje, pridobljeno s posnemanjem, priučeno v formalnem izobraževalnem procesu in utrjevano s ponavljanjem. To znanje se uteleša in se prenaša iz roda v rod. V Marlesovi vzorčni delavnici so sprva zaposlili okoli deset mizarjev iz Opreme in Tovarne pohištva Maribor, ki jim je bil že v času vajeništva omogočen prenos utelešenih in verbalno neartikuliranih znanj, pri katerih gre tudi za prenos vzorcev obnašanja in hierarhičnih razmerij med ljudmi. Michael Herzfeld takšno učenje poimenuje situirano periferno učenje. Pri njem se posamezniki ne učijo le specifičnih tehnik, temveč tudi družbene procese na splošno. (v: Herzfeld 2004, str. 51. Povzeto po Vodopivec 2007, str. 126.) Tudi kasneje so bili pri kadrovanju v vzorčno delavnico zelo pazljivi, njihovo število pa je ostajalo podobno.

risbe detajlov) in izdelavo opisov. V konstrukcijskem oddelku se je opravila še tehnološka analiza bodoče proizvodne linije (predvsem zahteve po novih orodjih, načinih njihove pritrditve v stroje, novem priboru in strojih). Šesta faza je pomenila izdelavo poskusne serije, v kateri se je preverjal potek industrijske proizvodnje. Zaradi njene specifikke, se je lahko izdelek še spremenil oz. poenostavil, kar je šlo večinoma na račun izgleda.²¹

Sledila sta redna proizvodnja in plasiranje pohištva na trg. Vežano na trženje kuhinj je treba omeniti, da je Marles od Tovarne pohištva Maribor prevzel mrežo okoli 50 trgovskih potnikov, ki so bili iz vseh jugoslovanskih republik. Ti so pohištvo s pomočjo tiskanega materiala (fotografije, prospekti, navodila) reklamirali na terenu. Marlesovi trgovski potniki so na terenu zbirali tudi želje in pripombe kupcev in jih posredovali tržnikom tako, da sta se lahko oblikovanje in proizvodnja odzivala tudi na zahteve trga.²² Marlesovi oblikovalci so izdelovali predloge za sejemske postavitve, aranžirali so kuhinjske ambiente za fotografiranje in oblikovali promocijski material.²³

Marles je imel večje distribucijske centre v Zemunu, Sarajevu in Skopju, v Zagrebu, Ljubljani in Beogradu predstavnštva oz. lastne prodajalne, njihove kuhinje pa so bile razstavljene v domala vseh salonih večjih jugoslovanskih trgovskih podjetij. Oblikovalci so predlagali obliko sestavov razstavljenih kuhinj in na terenu opravljali kontrolo stanja.²⁴

MARLESOVA MODERNA KUHINJA

*Moderna kuhinja, 1962*²⁵

Moderno kuhinjo (slika 2) je oblikoval Maks Viher (roj. 1939). Pohištvo je imelo masivno smrekovo ogrodje, hrbti in dno predalov so bili iz lesonita, fronte pa iz lesonita in obdelane z emajl lakom. Delovne površine so bile iz masivnih plošč. Vsi elementi so bili v modulih po 40, 60 in 80 cm širine. Sestavljali so jo visoka omara, niz spodnjih elementov, ki so se zaključili s kotom, in niz visečih omaric. V visoko omaro je bila vgrajena pečica. Niz spodnjih elementov so sestavljale omarice z vrati na stransko odpiranje in zgoraj vstavljeni predali. V spodnji niz so bile vgrajene električna kuhalna plošča in dve pomivalni koriti.

²¹ UV Leban.

²² UV Gabrovec.

²³ Ustni vir: Kajnič Irena (roj. 1954), arhitektka, v Marlesu zaposlena med letoma 1982 in 1990 in tam zadolžena za razvoj kuhinj (v nadaljevanju: UV Kajnič), Maribor, 2014–2017; UV Leban.

²⁴ UV Gabrovec.

²⁵ Fotografija moderne kuhinje z ljubljanskega sejma, 1962 (osebni arhiv Mirjane Koren).

Med kahalno ploščo in pomivalnim koritom je bila nameščena izvlečna delovna plošča, na koncu niza je bila vstavljena omarica na kolescih. Vgradna pečica in kahalna plošča sta bili ločeni in nameščeni na delovni višini, kar je bila takrat izjemna novost.²⁶ Izdelani sta bili v tovarni Tobi iz Bistrice pri Limbušu, s katero je Marles leta 1962 sklenil »kooperacijo«.²⁷

Slika 2: Fotografija moderne kuhinje, oblikovalec Maks Viher, izdelala Tovarna pohištva Maribor – Marles, 1962 (osebni arhiv Mirjane Koren).

Z *moderno kuhinjo*, ki je bila leta 1962 razstavljena na ljubljanskem sejmu, je ekipa Marlesa²⁸ jugoslovanskemu prostoru pokazala svojo ambicioznost. Zaradi nje so odkupili licence Centralnega zavoda za napredek gospodinjstva LRS, osnovni načrt razvijali ter s svojimi obrtnimi veščinami in industrijskimi zmožnostmi *švedsko kuhinjo* razvili do oblike slovenske *moderne kuhinje*. Kuhinja je bila reprezentanca znanja o izdelavi kuhinjskega pohištva in povezovanja mariborske industrije. V razstavljeni obliki se *moderna kuhinja* ni

²⁶ UV Viher.

²⁷ *Večer*, 31. 5. 1962, str. 4.

²⁸ Kuhinja je bila izdelana v prostorih Tovarne pohištva Maribor, a je na sejmski razstavi že nosila Marlesov znak.

prodajala, saj je bila za takratne razmere predraga. Sledili so ji modeli S-63,²⁹ S-64³⁰ in S-65.

IZBRANE MARLESOVE KUHINJE BIALE LEBAN

Biala Leban (roj. 1929) je študirala na Fakulteti za arhitekturo in geodezijo v Ljubljani v seminarju profesorja Jožeta Plečnika. Leta 1954 je bila prva zaposlena v Lesnininem projektivnem biroju za pohištvo v Ljubljani. Lesnina je za izdelavo individualnih naročil najemala šentviške mizarje, pri katerih se je Biala Leban seznanjala z obrtniško izdelavo individualnih izdelkov. Leta 1956 se je zaposlila v tovarni Oprema, v kateri je spoznala industrijsko izdelavo, po ustanovitvi Marlesa, kamor je bila premeščena leta 1965, pa zakonitosti veliko-serijske industrije. V Marlesu je bila zadolžena za razvoj in oblikovanje kuhinj.³¹ Do novih zamisli je prihajala na obiskih pohištvenih sejmov, na katerih je svoje dosežke pokazala evropska kuhinjska industrija, saj je bila literatura sprva zelo skopa. Številne rešitve so bile plod njenega lastnega študija. Implementacijo vseh predlaganih inovacij sta zavirala omejena proizvodna tehnologija, predvsem pa šibka kupna moč prebivalstva socialistične Jugoslavije.

Biala Leban je narekovala oblikovanje jugoslovanskega serijskega kuhinjskega pohištva. Med različnimi pohištvenimi sestavi, ki so bili med letoma 1968 in 1988 ocenjevani na osrednjem državnem Mednarodnem sejmu pohištva, opreme in notranje dekoracije v Beogradu (v nadaljevanju: beograjski sejem), so kontinuirano prejemale nagrade le njene kuhinje.³² Strokovne žirije, ki so bile sestavljene iz vrhunskih oblikovalcev, univerzitetnih predavateljev, trgovcev in novinarjev, so ocenjevale oblikovanje, funkcionalnost, sodobnost, udobnost, ekonomičnost, pripravnost za vzdrževanje higiene, prilagodljivost jugoslovanskim razmeram glede jugoslovanskih stanovanjskih standardov in primernost za serijsko proizvodnjo.³³ Štirinajst nagrajenih kuhinjskih modelov Biale Leban je bilo izjemnih znotraj referenčnega okvira jugoslovanskega prostora, čeprav omenja zapis v reviji Naš dom iz leta 1970

²⁹ Prospekt Sodobna kuhinja S-63, Marles, Maribor, 1963.

³⁰ Prospekt Program kuhinj S-64, Marles, Maribor, 1964.

³¹ Poleg kuhinjskega pohištva se je znotraj podjetja Marles izdelovalo tudi kuhinjam dopolnilno sedežno in mizno pohištvo. Oblikovala sta jih sprva Anton Šegula in kasneje Aleksander Šerer, proizvodnja pa je med letoma 1972 in 1987 potekala v Tovarni pohištva Ljutomer. Poleg kuhinjskega programa se je med letoma 1972 in 1986 v Tovarni pohištva Lenart izdelovalo otroško in kopalniško pohištvo, za katerega je bila odgovorna arhitektka Irena Krajnc.

³² Beograjski sejem pohištva in notranje dekoracije 1988, *Naš dom*, XXII/262 (februar 1989), str. 20–31.

³³ Letni natečaj Jugoslovansko pohištvo '82, *Naš dom*, XVI/182, št. 6 (junij 1982), str. 20.

kuhinjske kombinacije podjetja Marles kot pojem kakovosti na domačih in tujih tržiščih.³⁴

V nadaljevanju bo po kronološkem redu obravnavanih šest nagrajenih kuhinj, ki jih je v Marlesu oblikovala Biala Leban. Zapis izpostavlja razvojne oz. oblikovalske presežke. Oblikovalski standardi, ki so se uveljavili v preteklih modelih kuhinj, se v nadaljevanju besedila znova ne omenjajo.

*Super-67,*³⁵ 1967

Slika 3: Prospekt za Marlesovo kuhinjo Super – 67/1, Marles, Maribor, 1968.

Leta 1967 je Biala Leban v novi tovarni Marles razvila kuhinjo *Super-67* (slika 3), ki je bila prva izdelana v veliki seriji. Celotno ogrodje omaric je bilo izdelano iz sendvič plošč. Te so bile sestavljene iz dveh obodnih plošč iz lesonita, med katerima je bilo nameščeno satje iz impregnirane lepenke. Finalno so bile obdelane z lakom v beli barvi. Delovne plošče so bile iz trislojne iverke, ki je bila obložena z melapanom v imitaciji platna. Fronte so bile obojestransko obložene z melapanom, vrata omaric v beli izvedbi, čelnice zgornjih predalov

³⁴ Nekaj problematike industrijskega oblikovanja v naši državi, *Naš dom*, 2/1970 (februar 1970), str. 4.

³⁵ Prospekt za Marlesovo kuhinjo Super – 67/1, Marles, Maribor, 1968.

v spodnjem kuhinjskem nizu in podnožja v imitaciji oreha. Vrata so se odpirala s poteznimi dvovijačnimi kovinskimi ročaji. Cela kuhinja je bila prvič projektirana po jugoslovanskem merskem standardu JUS,³⁶ sestavljena iz niza tipiziranih omaric in usklajena z večino termoelektričnih naprav jugoslovanske proizvodnje. Širine omaric so bile 40, 50, 80, 100, 120, 150 in 160 cm. Enotna višina spodnjih omaric je bila 85 cm, enotna globina pa 55 cm. Vsaka omarica je imela svojo delovno površino, kar je pomenilo, da je bilo kuhinjo možno sproti dopolnjevati. Tudi zgornje omarice so imele enotno višino, ki je znašala 59 cm in enotno globino, ki je znašala 30 cm. Končna višina zgornjega kuhinjskega niza je bila 194 cm in jo je določala visoka omara s tridelnimi vrati na stransko odpiranje.

Kuhinja je bila sestavljena iz številnih elementov, ki so bili novosti v okviru Marlesovega programa, večina med njimi pa ni bila implementirana v noben serijski program drugih jugoslovanskih kuhinjskih proizvajalcev. Prvič je bila spodnja omarica izvedena kot predalnik. Omembe vredno je oblikovanje njegovega spodnjega predala, ki je imel dvojno globino. Vanj se je spravil zložljivi stolec, s pomočjo katerega je lahko gospodinja dosegla najvišjo polico zgornjega kuhinjskega niza. Spodnje omarice so imele različne dodatke: izvlečne nosilce za sušenje kuhinjskih brisač; izvlečno desko, ob kateri je gospodinja sede ali stoje pripravljala hrano; pogrezljivo polico za opravljanje gospodinjskih del ali namestitvev gospodinjskih aparatov; pogrezljiv krožni nož za rezanje kruha. Oblikovana je bila spodnja kotna omarica z vrati, ki so odpirala vrtljivo polico. V skladu s takratnimi higienskimi napotki, da posode ni dobro brisati, je Biala Leban sprojektirala zgornjo omarico z vrati na sredinsko odpiranje, ki je bila brez dna, imela pa je dva plastificirana odcejalnika. Ta omarica je bila del kuhinjskega vodnega središča, zato naj bi bila nameščena nad pomivalnim koritom. Prvič je bil serijsko ponujen nosilec s fluorescentno svetilko in senčnikom, ki se je lahko namestil pod zgornji kuhinjski niz. V steni senčnika je bila vgrajena kuhinjska ura.

Za oblikovanje kuhinje *Super-67* je Biala Leban prejela leta 1967 nagrado na Salonu pohištva v Ljubljani.³⁷

Kot zanimivost naj omenimo, da je istega leta na tržišče prišla tudi kuhinja *Elegant*,³⁸ ki je bila najcenejša kuhinja na jugoslovanskem tržišču. Biala Leban je osiromašila model *Super-67* tako, da so od vseh dodatkov v programu

³⁶ Standarde je določal leta 1960 objavljen Zakon o jugoslovanskih standardih JUS, ki ga je Zvezni zavod za standardizacijo leta 1964 dopolnil še s Katalogom Jugoslovanskih standardov JUS. Na področju načrtovanja kuhinjskih površin in oblikovanja pohištva so bile v Katalogu povzete švedske norme.

³⁷ Uporabna umetnost – 17, Biala Leban, *Naš dom*, XVI/186, št. 10 (oktober 1982), str. 23–24.

³⁸ Prospekt za Marlesovo kuhinjo *Elegant III*, Marles, Maribor, 1971.

ostali le predalnik, izvlečna deska za sedečo ali stoječo pripravo hrane ter svetilo s priborom. Vidno spremembo je ustvarila z zamenjavo barvnega pasu (čelnice zgornjih predalov spodnjega kuhinjskega niza) iz imitacije oreha v modro barvo ter z uvedbo vgradnih plastičnih profilov, ki so bili nameščeni po celotni širini front in so služili kot ročaji.

Cocktail 68,³⁹ 1968

Ogrodje omaric kuhinje *Cocktail 68* je bilo izdelano iz iverk, ki so bile kvalitetnejše nadomestilo za sendvič plošče. Iverke so bile obojestransko obložene z melapanom. Fronte so bile iz sendvič plošč, ki so bile prav tako obojestransko obložene z melapanom.

Slika 4: Izvlečna jedilna miza, v: Prospekt za Marlesovo kuhinjo Cocktail – 68/1, Marles, Maribor, 1968.

³⁹ Prospekt za Marlesovo kuhinjo Cocktail – 68/1, Marles, Maribor, 1968. *Naš dom*, III/2/ (februar 1970), str. 3.

Vsi robovi so bili zaključeni s plastičnimi nalimki, ki so jih pritrjevali na osnovo pod visoko temperaturo, kar je onemogočalo vdor vode v stike. Znotraj procesa oblikovanja kuhinje *Cocktail 68* se je Biala Leban z enako pazljivostjo kot oblike lotila barvne zasnove modela.⁴⁰ Elegantna serijska barvna kombinacija je bila sestavljena iz črnega podnožja, vrata zgornjih omaric in čelnice zgornjih predalov spodnjega kuhinjskega niza so bili v beli barvi, vrata in druge čelnice predalov spodnjega kuhinjskega niza pa v barvi japonskega jesena. Znotraj serije so bile delovne plošče v sivem mrežastem vzorcu, po naročilu pa jih je bilo možno dobiti tudi v beige, rumeni, rdeči in zeleni barvi ali barvi japonskega jesena.

Že uveljavljenim širinam omaric 40, 50, 80, 100, 120, 150 in 160 cm sta bili dodani širini 30 in 60 cm. S tem je bila omogočena možnost širitve kuhinjskega sestava za 10 cm. Enotna globina spodnjega kuhinjskega miza se je povečala za 5 cm, kar je skupaj zneslo 60 cm. To mero so zahtevali štedilnik, pečica in hladilnik. Biala Leban je oblikovala omare, ki so omogočile njihovo vgradnjo in so od kuhinje *Cocktail 68* predstavljale standardno Marlesovo ponudbo. Prvič je bila načrtovana enotna delovna plošča v največji dolžini 270 cm, kar je zahtevalo tudi trdno vezavo celotnega spodnjega kuhinjskega niza, za kar je Marles prvič uporabil dvojne plastične vijake.

Novosti v programu so predstavljali tudi dodatki spodnjim omaricam, kot so izvlečna jedilna miza velikosti 95 × 95 cm (slika 4) ter na vratca pomivalne omarice montirane vrtljive police za čistila in vedro za odpadke. Pogrezljiva polica s pritrjenim krožnim nožem za rezanje kruha je bila izvedena kot dvizžna in se je po uporabi zavrtela v omarico, delovna površina na omarici pa je ostala prosta. Med novostmi je bil tudi »tih kuhinjski pomočnik«, ki je bil v 50 cm široko stoječo omarico vdelan izvlečni voziček z leseno delovno ploščo, predali za spravilo pripomočkov in živil ter perforirano steno s kavliji za obešanje drobnega pribora.

Kuhinja *Cocktail 68* je imela še verziji *Cocktail variant* in *Cocktail variant de luxe*, ki sta se od osnovne verzije razlikovali v barvnem izgledu. Prva (slika 5) je imela podnožja, čelnice zgornjih predalov spodnjega kuhinjskega niza in delovno ploščo v barvi palisandra, vratca vseh omar in čelnice drugih predalov spodnjega kuhinjskega niza pa v oranžni barvi. Druga je imela na oranžna vrata omaric montirane bele okrasne letvice. Oranžna barva kuhinje je v nadaljevanju predstavljala Marlesov prepoznavni znak.⁴¹ K temu je pripomogel

⁴⁰ Kuhinja mora biti več kot delovni prostor, *Naš dom*, IV/5 (maj 1971), str. 3–18.

⁴¹ Tudi drugi jugoslovanski proizvajalci kuhinj so posnemali oranžno barvno zasnovo, a dosti manj uspešno. Proizvodnja večjih oranžnih površin, ki naj bi bile obstojne na daljše časovno obdobje, je naši lesni industriji takrat povzročala velike preglavice. Za Marlesov uspeh je bil odločilen izbor najkvalitetnejših materialov.

tudi devetminutni igrani promocijski film z naslovom *Ljubezen gre skozi kuhinjo*, ki ga je za Marles posnela profesionalna ekipa⁴² Viba filma, v njej pa je igral eden najpopularnejših slovenskih komikov Janez Škof (1924–2009).

Slika 5: Kuhinja *Cocktail variant*, oblikovala Biala Leban, izdelala tovarna Marles, Maribor, 1968, v: *Manj truda in več prostega časa v Marlesovih kuhinjah*, prospekt, Marles, Maribor.

Marles je na beograjskem sejmu leta 1968 za kuhinjo *Cocktail 68* prejel najvišje priznanje (Zlati ključ), oblikovalka Biala Leban pa osebno priznanje (Posebna diploma). Na ljubljanskem Salonu pohištva leta 1969 je prejela jugoslovansko odličje verzija *Cocktail variant*.

Venera,⁴³ 1971

Konstruktivska osnova in finalna obdelava kuhinje *Venera* sta ostali na ravni prejšnjih modelov, uvedeni pa so bili leseni predali in kvalitetnejše kovinsko

⁴² Režija: Jože Bevc, kamera: Jure Pervanje.

⁴³ Prospekt za Marlesovo kuhinjo *Venera I/71*, Marles, Maribor, 1971.

okovje. Biala Leban je pri tem modelu prvič implementirala oblikovalsko rešitev utopnega ročaja (slika 6), ki ga je z leti razvijala in izoblikovala v prepoznaven Marlesov detajl.

Slika 6: Fotografija utopnih ročajev kuhinje Venera, oblikovala Biala Leban, izdelala tovarna Marles, Maribor, 1971 (osebni arhiv Mirjane Koren).

Šlo je za masivne hrastove zaključke vrat omaric, ki so bili izvedeni na način, da se je s premišljenim odvzemom lesa ustvarila vdolbina in z njo prostor za prste.

Zgornje omarice so se s 59 cm povišale na 66 cm, prostostoječe omare pa s 194 cm na 206 cm. V serijo so bile uvedene zgornje omarice višine 30 cm, ki so se ponudile kot elementi za zvišanje zgornjega niza. Kuhinjsko pohištvo se je s sestavljenostjo višino 236 cm prvič prilagodilo projektantskemu standardu za višino blokovskega stanovanja, zato je bilo iz kuhinjskih elementov možno sestaviti celo predelno steno.

Kuhinja je bila sestavljena kar iz sedeminpetdesetih različnih elementov. Prvič je bila serijsko izdelana omarica za vgradni pomivalni stroj. Kot povezovalna med kuhinjo in jedilnim kotom je bil ponujen barski element (slika 7), kot ločnica med kuhinjo in jedilnico oz. dnevno sobo pa že omenjena predelna stena, ki je vsebovala tudi projektantsko premišljeno strežno okence. Znotraj

takrat že javne debate o vlogi sodobne ženske v družbi so se znašle tudi njene potrebe po obveščenosti, izobraževanju in komunikacijski povezanosti. Oblikovalka se je temu odzvala in znotraj kuhinje sprojektirala elemente, s katerimi je bilo možno sestaviti priročni administrativni kotiček (slika 7). Sestavljale so ga tudi odprte police, ki so se po tem modelu kuhinje usidrale v Marlesovo normo in postale nepogrešljiv element njihovih kuhinj.

Slika 7: Prospekt za Marlesovo kuhinjo Venera I/71, Marles, Maribor, 1971.

Kuhinja *Venera* je v oblikovanje jugoslovanskega kuhinjskega pohištva vnesla odločilne novosti, zaradi katerih je Marles je na Jesenskem mednarodnem zagrebškem velesejmu leta 1973 zanj prejel priznanje *Yu design '73*.⁴⁴

Pamela variant,⁴⁵ 1981

Leta 1981 je Biala Leban prilagodila serijsko kuhinjo *Pamela* za uporabo gibalno oviranih oseb (slika 8). Največji izziv oblikovanja prilagojene verzije tipске kuhinje je bil v omejenem kuhinjskem prostoru povprečnega blokovskega

⁴⁴ Prospekt Manj truda in več prostega časa v Marlesovih kuhinjah, Marles, Maribor, 1973.

⁴⁵ Fotografija kuhinje *Pamela variant* z beograjskega sejma, 1981 (osebni arhiv Mirjane Koren).

stanovanja namestiti vso potrebno kuhinjsko opremo in pri tem omogočiti dovolj prostora za manevriranje z invalidskim vozičkom. Zadostiti je bilo potrebno tudi funkcionalnim zahtevam in organizirati kuhinjske centre tako, da se je lahko delo v kuhinji opravilo v najkrajšem možnem času. Spodnji kuhinjski niz je oblikovalka znižala in ga pod središčem za pripravo hrane razprla. Na eno stran delovnega pulta je namestila nizko pomivalno korito, na drugo pa steklokeramično kahalno ploščo. Višine je uskladila tako, da je bil pristop z vozičkom možen pod celotno delovno površino, tudi pod kahalno ploščo in pomivalno korito. Celoten zgornji niz elementov se je montiral nižje, njegove višine pa so ostale takšne kot pri serijskem modelu kuhinje. Po vzoru na aluminijaste predale za shranjevanje pogosto uporabljanih osnovnih živil v frankfurtski kuhinji je Biala Leban v ta model pod zgornje omarice namestila plastične izvlečne predale. V vozičku sedeča oseba je imela tako vse na dosegu rok.

Slika 8: Fotografija kuhinje Pamela variant z beogradskega sejma, oblikovala Biala Leban, izdelala tovarna Marles, Beograd, 1981 (osebni arhiv Mirjane Koren).

Biala Leban je že v času oblikovanja prilagoditve kuhinje sodelovala z invalidskimi organizacijami. Čeprav je na terenu obstajalo povpraševanje, to ni bilo tako veliko, da bi se Marles odločil za veliko-serijsko proizvodnjo, zato je bila kuhinja izvedena le kot vzorec. Bila pa je prvi jugoslovanski poskus

industrijskega oblikovanja kuhinj za gibalno ovirane osebe, kar je prepoznala tudi natečajna komisija in mu leta 1981 podelila Diplomsko za Jugoslovansko pohištvo leta in priznanje za dober design.⁴⁶

Angara,⁴⁷ 1987

Pri oblikovanju kuhinje *Angara* se je Biala Leban vrnila k razmisleku o kuhinji kot osrednjem družinskem bivalnem prostoru, ki mora biti zdravju neškodljiv, lep in praktičen. Da bi lahko zadostila tem zahtevam, se je odločila, da celo kuhinjo izdela iz masivnega lesa. Kot material je izbrala jelšo, saj za njen lesni prah ni dokazov, da bi povzročal raka kakor prah drugih lesnih vrst. Za lepljenje je bilo uporabljeno lepilo, izdelano na osnovi posebne polivinilacetatne emulzije, ki po strjevanju lepila v okolje ne spušča prostih snovi. Vsi leseni deli kuhinje so bili premazani z lanenim oljem in voskom z nemškimi zaščitnim ekološkim znakom Modri angel.⁴⁸

Slika 9: Fotografija utopnih ročajev kuhinje *Angara*, oblikovala Biala Leban, izdelala tovarna Marles, Maribor, 1987 (osebni arhiv Mirjane Koren).

⁴⁶ XIX. Mednarodni sejem pohištva, opreme in notranje dekoracije, *Naš dom*, XV/179 (februar 1982), str. 19–20.

⁴⁷ Prospekt za Marlesovo kuhinjo *Angara*, Marles, Maribor, 1988.

⁴⁸ Dodatek in obrazložitev iz kemično biološkega stališča k *Angara* bio programu, Marles, 1987 (osebni arhiv Mirjane Koren).

Kuhinjo *Angara* je odlikovalo vrhunsko oblikovanje. Biala Leban se je v obliki podredila lepoti samega materiala in vanj intervenirala z na videz minimalističnimi, a temeljito premišljenimi posegi. Vsi robovi so bili zaobljeni, vrhunsko prefinjeno pa so bili izvedeni utopni ročaji (slika 9), za katere so v tovarni nabavili novo orodje. Poleg izjemne oblikovne skladnosti je bila kuhinja tudi funkcionalna. Kot oblikovalsko novost naj izpostavimo večje število odprtih polic, ki so bile nameščene v zgornji in spodnji kuhinjski niz. Montirane na različne višine so barvno enotnemu izgledu kuhinje dodajale dinamično noto.

Z modelom *Angara* je Marles segel v sam evropski vrh oblikovanja kuhinjskega pohištva. Oblikovalka je javnosti zastavila vprašanja o ekološki zavesti oblikovalcev in celotne pohištvene industrije ter spodbudila Marles, da jih je uvrstil med cilje svoje poslovne politike. Ta vprašanja so bila kakor številne Marlesove realizacije daleč pred časom.

Marles je na XXV. beograjskem sejmu leta 1987 za kuhinjo *Angara* prejel najvišje priznanje (Zlati ključ), oblikovalka Biala Leban pa osebno priznanje (Posebna diploma). Njena »bio kuhinja« je bila prva v Jugoslaviji, na kölnskem in ulmskem pohištvenem sejmu pa je bila deležna velike pozornosti evropskih proizvajalcev in trgovcev.⁴⁹

Irida,⁵⁰ 1988

Kuhinja *Irida* (slika 10) je bila zadnji najvišje nagrajeni model Biale Leban. Kuhinja je bila poleg svoje praktične funkcionalnosti izjemna predvsem v svoji estetski funkciji. Marles se je tega leta opremil z novim strojem za naknadno krivljenje laminata (ang. postforming), kar je omogočalo zaobljeno zaključevanje front. Oblikovalka je to novost odlično izkoristila oz. oblikovno poudarila s pretanjeno izbiro metaliziranega laminata, sestavljenega iz tankih linij v bordo in sivi barvi, ki sta skupaj ustvarili vtis barvne globine. Horizontalni zaključki front so bili izvedeni v srebrni kovini, iz katere so bili izvedeni tudi potezni dvovijačni ročaji. Izbor materialov in način finalne obdelave ter rešitve detajlov so odločilno doprinesli k vtisu sodobnega tehnološko dovršenega izdelka.

Marles je na XXVI. beograjskem sejmu leta 1988 za kuhinjo *Irida* prejel najvišje priznanje (Zlati ključ), oblikovalka Biala Leban pa osebno priznanje (Posebna diploma).

⁴⁹ UV Leban; UV Kajnc̃.

⁵⁰ Fotografija kuhinje *Irida* z beograjskega sejma, 1987 (osebni arhiv Mirjane Koren).

Slika 10: Fotografija kuhinje Irida z beograjskega sejma, oblikovala Biala Leban, izdelala tovarna Marles, Beograd, 1987 (osebni arhiv Mirjane Koren).

Kuhinja *Irida* je bila izdelek, s katerim je želela federalna vlada prikazati visoko stopnjo industrijskega oblikovanja v Jugoslaviji. Model je izbrala za opremo petdesetih kuhinj, s katerimi so leta 1989 opremili stolpnico za namestitve delegatov IX. konference gibanja neuvrščenih v Beogradu.⁵¹

SKLEP

Mariborska politika je leta 1960 ustanovila podjetje Marles in v njem združila na različnih koncih Štajerske doseženo visoko stopnjo znanja o oblikovanju lesa. Z odločitvijo, da se nova tovarna usmeri v proizvodnjo serijskega kuhinjskega pohištva, je prišla v ospredje ambicioznost Marlesovega kadra, ki se je prvič vidneje izkazala z razvojem prototipa *švedske kuhinje* v slovensko *moderno kuhinjo*. Leta 1965 se je v Marlesu zaposlila oblikovalka Biala Leban in v njem ostala do stečaja podjetja. Zadolžena je bila za razvoj in oblikovanje kuhinj. Od prvih poskusov organizacije delovnih faz za velikoserijsko proizvodnjo kuhinj v Marlesu pa do konca njene kariere je Biala Leban oblikovanje razumela kot timsko delo različnih tovarniških služb.

⁵¹ Ustni vir: Kebler Janko (roj. 1954), razvojni inženir v Marlesu, Maribor, 2014–2017; UV Leban; UV Kajnič.

Kuhinje Biale Leban so bile strokovno prepoznane in kontinuirano nagrajevane. Skozi njene oblikovalske realizacije spremljamo razvoj industrijskega oblikovanja v Jugoslaviji, ki je močno vplivalo na razvoj estetskih norm v družbi. Sledimo razvoju ergonomije, katere izsledki so bili s časovnimi zamiki implementirani v oblikovanje standardov za načrtovanje kuhinjskih površin in njene opreme. In nenazadnje se seznanjamo z razvojem tehnologije v jugoslovanski pohištveni industriji. Kot enega večjih prispevkov Biale Leban v Marlesu in v celotnem jugoslovanskem prostoru lahko štejemo oblikovalkino prilagojenost na spremenljive zmožnosti jugoslovanskega trga. V času pomanjkanja je projektirala cenovno ugodne rešitve, s katerimi je tudi ekonomsko šibkejšim gospodinjam omogočila nabavo funkcionalnih in estetskih kuhinj, v času večjih ekonomskih zmožnosti pa je oblikovala finančno zahtevne kuhinje. Te so zbudile veliko zanimanja tudi na prestižnih evropskih sejmih kuhinjskega pohištva.

VIRI IN LITERATURA

Arhivski viri

Dodatek in obrazložitev iz kemično biološkega stališča k Angara bio programu, Marles, 1987 (osebni arhiv Mirjane Koren).

Tovarna pohištva Maribor, Zaključni račun za leto 1959 (osebni arhiv Mirjane Koren).

Ustni viri

Ustni vir: Gabrovec Ivan, Maribor, 2014–2017.

Ustni vir: Jurančič Vlado, Maribor, 2017.

Ustni vir: Kajnc Irena, Maribor, 2014–2017.

Ustni vir: Kebler Janko, Maribor, 2014–2017.

Ustni vir: Leban Biala, Maribor, 2017.

Ustni vir: Romih Stane, Maribor, 2016.

Ustni vir: Viher Maks, Maribor, 2016.

Slikovni viri

Fotografija moderne kuhinje z ljubljanskega sejma, 1962 (osebni arhiv Mirjane Koren).

Fotografija kuhinje Pamela variant z beograjskega sejma, 1981 (osebni arhiv Mirjane Koren).

Fotografija utopnih ročajev kuhinje Venera, 1971 (osebni arhiv Mirjane Koren).

Fotografija utopnih ročajev kuhinje Angara, 1987 (osebni arhiv Mirjane Koren).

Fotografija kuhinje Irida z beograjskega sejma, 1987 (osebni arhiv Mirjane Koren).

Filmski viri

Ljubezen gre skozi kuhinjo, 9. min., Bevc Jože, Viba film, Ljubljana, 1968 (arhiv Pokrajinskega muzeja Maribor).

Tiskani viri

Beograjski sejem pohištva in notranje dekoracije 1988, *Naš dom*, XXII/262 (februar 1989), str. 20–31.

Kuhinja mora biti več kot delovni prostor, *Naš dom*, IV/5 (maj 1971), str. 3–18.

Letni natečaj Jugoslovansko pohištvo '82, *Naš dom*, XVI/182, št. 6 (junij 1982), str. 20.

Nekaj problematike industrijskega oblikovanja v naši državi, *Naš dom*, 2/1970 (februar 1970), str. 4.

Prospekt Sodobna kuhinja S-63, Marles, Maribor, 1963.

Prospekt Program kuhinj S-64, Marles, Maribor, 1964.

Prospekt za Marlesovo kuhinjo Super – 67/1, Marles, Maribor, 1968.

Prospekt za Marlesovo kuhinjo Elegant III, Marles, Maribor, 1971.

Prospekt za Marlesovo kuhinjo Cocktail – 68/1, Marles, Maribor, 1968.

Prospekt za Marlesovo kuhinjo Venera I/71, Marles, Maribor, 1971.

Prospekt Manj truda in več prostega časa v Marlesovih kuhinjah, Marles, Maribor, 1973.

Prospekt za Marlesovo kuhinjo Angara, Marles, Maribor, 1988.

Uporabna umetnost – 17, Biala Leban, *Naš dom*, XVI/186, št. 10 (oktober 1982), str. 23–24. *Večer*, 31. 5. 1962, str. 4.

XIX. Mednarodni sejem pohištva, opreme in notranje dekoracije, *Naš dom*, XV/179 (februar 1982), str. 19–20.

Literatura

Maja Čebulj, Srednja lesarska šola Maribor, *Les Wood: Revija za lesno gospodarstvo*, 40/9–10, 1988, str. 275–283.

Mira Grašič, Marles, *Leksikon mariborske družbe in kulture po letu 1945*, v: Peter Simonič (ur.), Maribor 2012, str. 122–123.

Michael Herzfeld, *The Body Impolitic: Artisans and Artifice in the Global Hierarchy of Value*. Chicago, London 2004.

Mirjana Koren, Debata o kuhinji – Kitchen Debate. *Muzejski list* 43, 2017.

Ferdo Rakuša, *Lesarstvo severovzhodne Slovenije* (tipkopis neobjavljenega članka). Maribor 1997 (osebni arhiv Mirjane Koren).

Ferdo Rakuša, *Lesna in pohištvena industrija Marles 1960–1997* (tipkopis neobjavljenega članka). Maribor 1997 (osebni arhiv Mirjane Koren).

Branka Tancig, Sodobna kuhinja. *Arhitekt*, št. 9, junij 1953, str. 15–19.

Nina Vodopivec, *Labirinti postsocializma. Socialni spomin tekstilnih delavk in delavcev*, Ljubljana 2007.

THE DESIGN DEVELOPMENT OF MASS-PRODUCED KITCHEN FURNITURE IN MARIBOR BETWEEN 1946 AND 1990

Summary

The *Tovarna pohištva Maribor* began with kitchen mass-production in the 1950s. In 1954, utilising plans by the architect Branka Tancig at the Central Institute for the Progress of Households of the People's Republic of Slovenia, Tovarna pohištva Maribor made a prototype of a *Swedish kitchen*. The factory soon bought the licence for manufacturing *Swedish kitchens* and kept improving the design until a model of a *modern kitchen* was designed. In 1965, Marles completed the construction of a new factory, specialising in the production of modern, mass-produced kitchens in Limbuš near Maribor and hired the designer Biala Leban, who, in the 1990s, dictated the design of Yugoslav mass-produced kitchen furniture. Among the different kitchen suites presented at the central national International Furniture, Furnishing and Interior Design Fairs in Belgrade between 1968 and 1988, hers were the only kitchens to receive awards regularly.

The *Super-67* was the first kitchen designed in line with the Yugoslav standard JUS. The kitchen consisted of numerous elements that were a new feature within the Marles programme and most of them were not implemented in any other mass production programme of other Yugoslav kitchen manufacturers. While designing the *Cocktail 68* kitchen, Biala Leban paid special attention to its colour design. The kitchens *Cocktail variant* and *Cocktail variant de luxe* were in orange colour, which afterwards became Marles trademark. For the *Venera* kitchen, she implemented groove handle, which she spent years developing and turned it into a recognisable Marles detail. For the first time, kitchen furniture was adapted to the planning standards for the ceiling height in blocks of flats. Biala Leban adapted the mass-produced kitchen *Pamela* and managed to fit all the necessary kitchen equipment into the limited space of an average flat and at the same time leave enough space for manoeuvring a wheelchair. Next to the outstanding design and functionality, the *Angara* kitchen was also exceptional because of the solid wood and the manner of the finish, which resulted in the label of the first Yugoslav "organic kitchen". The kitchen model *Irida* was the last of Biala Leban's designs to receive the highest award. In addition to its functionality, the kitchen was aesthetically exceptional, and the selection of the materials and the manner of the finish, as well as all the details, significantly contributed to the exquisite design.

Biala Leban's adaptability to the changing realities of the Yugoslav market can be emphasized as one of her greatest contributions in whole Yugoslavia. During times of hardship, she designed favourably priced solutions, which enabled even financially less fortunate households to buy functional and aesthetic kitchens, and then when the economy picked up, she designed more expensive kitchens.⁵²

⁵² Povzeto po originalnem prevodu.

DIE ENTWICKLUNG DES DESIGNS DER MASSENPRODUZIERTEN KÜCHEN IN MARIBOR/MARBURG IN DER PERIODE ZWISCHEN 1946 UND 1990

Zusammenfassung

In *Tovarna pohištva Maribor* (Möbelfabrik Maribor/Marburg) wurde für die Küchenproduktion schon in den 1950er die Massenproduktion eingeführt. Im Jahr 1954 produzierten sie nach den Plänen von Braka Tancig, einer Architektin des *Centralni zavod za napredek gospodinjstva LRS* (Zentralbehörde für die Entwicklung der Hauswirtschaft) ein Prototyp einer *schwedischen Küche*, kauften die Lizenz für ihre Produktion und verbesserten die Pläne bis zur Entstehung einer *modernen Küche*. Im Jahr 1965 baute das Unternehmen Marles eine Fabrik zur Herstellung der massenproduzierten Küchenmöbel und stellte die Designerin Biala Leban ein, die in den 1990er das Design von jugoslawischen Küchen bestimmte. Zwischen verschiedenen Möbelsystemen, die zwischen 1968 und 1988 bei der zentralen staatlichen Internationalen Möbel-, Ausstattungs- und Interieur-Design-Messe in Belgrad bewertet wurden, wurden kontinuierlich nur ihre Küchen preisgekrönt.

Das Modell *Super-67* war die erste Küche, die laut dem jugoslawischen JUS-Standard projektiert wurde. Sie wurde aus zahlreichen Elementen zusammengestellt, die im Programm von Marles neu waren und die meisten Elemente waren in Serienprogrammen anderer jugoslawischer Küchenhersteller nicht einbezogen. Beim Design der *Cocktail 68* Küche widmete sich Biala Leban vor allem der Farbpalette. Die Modelle *Cocktail variant* und *Cocktail variant de luxe* waren auch in orange und diese Farbe wurde dann zum Markenzeichen von Marles. Bei der *Venera* Küche implementierte sie zum ersten Mal die Einlassgriffe, die nach jahrelanger Entwicklung und Gestaltung zum erkennbaren Detail von Marles wurden. Die Höhe der Küchenmöbel wurde zum ersten Mal dem Projektierungsstandard einer Wohnblockwohnung angepasst. Als sie die Küche *Pamela* den Bewegungsbehinderten anpasste, steckte sie in dem eingeschränkten Raum der Küche in einer Blockwohnung alle Küchenutensilien hinein und ließ dabei noch genügend Platz für die Bewegung mit dem Rollstuhl. Neben dem außergewöhnlichen Design und Funktionalität wurde die *Angara* Küche wegen ausgewählten Massivholz und Endbearbeitung die erste „Bio-Küche“ in Jugoslawien. Die *Irida* Küche war das letzte preisgekrönte Küchenmodell von Biala Leban. Außerordentlich war die Küche nicht nur wegen ihrer Funktionalität, sondern vor allem wegen ihrer ästhetischen Funktion, zu der auch der Form angepasste Materialien, Endbearbeitungsweise und Details entscheidend beitrugen.

Als einen der größten Beiträge von Biala Leban in ganzem jugoslawischen Raum kann man ihre Anpassungsfähigkeit an die sich veränderte Lage auf dem jugoslawischen Markt zählen. In Krisenzeiten entwarf sie preisgünstige Modelle und ermöglichte so auch den nicht besonders vermögenden Hausfrauen funktionale und schöne Küchen, in besseren Zeiten aber auch teurere Varianten.

Z A P I S I – N O T E S

Mrtvi so le tisti, ki se jih ne spominjamo ...

*Ob 75-letnici osvoboditve Auschwitza in ob
mednarodnem dnevu spomina na žrtve holokavsta*

*Preganjanje ljudi je zmeraj in povsod nesprejemljivo,
delovanje proti temu pa je začetek upanja;
in vsako upanje živi, dokler se ljudje spominjamo.
(Simon Wiesenthal)*

Podlaga nacističnemu radikalnemu antisemitizmu¹ naj bi bili katoliški protijudovski predsodki. A zadeva ni tako enostavna, saj je antisemitizem pojav 19. stoletja in ga niso izumili nacisti. Ti so razvili strahoten stroj z genocidno politiko zoper Jude v neponovljivih dimenzijah. Sovražstvo do vsega judovskega je bilo za nacistične nepopisno, zanje so bile npr. sinagoge »beznice, v katerih se skrivajo umazane pošasti, in še nikoli ni nobeden Jud molil k Bogu – Judje so pač obsedeni z demoni«. Sicer pa odpor kristjanov zoper Jude izvira iz prepričanja, da so Judi krivi za Kristusovo smrt, pravzaprav, da so Judi umorili Boga: »Jezusova kri se bo držala Judov vseh časov in vseh generacij do konca sveta«. Katoliki so bili prepričani, da so Judje sami krivi za svoje trpljenje. Za

¹ Antisemitizem – do 19. stoletja je bil antisemitizem največkrat verske narave in je temeljil na krščanski oz. muslimanski interpretaciji judovske vere (Judje kot tisti, ki so bili krivi za smrt Jezusa Kristusa), zaradi česar so bili Judje pogosto glavne tarče verskega nasilja in pregona. Ta oblika antisemitizma je nastrojena zlasti proti veri, zato ga imenujemo tradicionalni ali verski antisemitizem, in ne proti ljudem judovskega porekla, ki so prestopili v drugo vero. Druga oblika antisemitizma je ekonomski antisemitizem, ki temelji na stereotipnih predstavah o ekonomskem statusu in poklicih Judov. To je pripeljalo tudi do stereotipov o bogatih in pogoltnih ter brezsrčnih judovskih poslovnatih. Od konca 19. stoletja naprej je bila prevladujoča oblika antisemitizma rasni antisemitizem, ki korenini v antropoloških rasnih idejah iz obdobja razsvetljenstva. Tukaj nastrojenost proti Judom kot vernikom zamenja ideja, da so Judje določena rasna skupina in da so, ne glede na versko prepričanje in običaje, manjvredni oz. ne vredni.

holokavst² so vedeli vsi, pa nihče ni ukrepal. Tudi papež PIJ XII. ne in je v bistvu sledil protijudovski politiki, ki je temeljila na prepričanju o judovsko-boljševistični zaroti za uničenje krščanstva. Njegov molk o holokavstu je bil prej posledica strahu in nezaupanja do Judov kot pa diplomatske strategije in zavezanosti k nevtralnosti. Njegova nemoč, da bi se odzval na strahote holokavsta, je več kot njegova osebna napaka. Že od leta 1942 je papež dobival zanesljive podatke o podrobnostih »končne rešitve«, a ni ukrepal.

Holokavst predstavlja sistematični genocid Judov, ki ga je izvajala nacistična Nemčija v obdobju 1933–1945. Masovno se je ta masaker nad Judi, pa tudi nad Romi in Sinti, začel po Wannseejski konferenci januarja 1942, ko je bil sprejet program »dokončne rešitve« judovskega vprašanja v okupirani Evropi /Heydrich, Himmler,³ Rosenberg,⁴ Globocnik idr./ To konferenco je vodil vodja SS Heinrich Heydrich⁵ v vili na Gross Wannseeju 20. januarja 1942. Tam so nacistični voditelji sprejeli »*dokončno rešitev*« oziroma »*Endlösung*«,

² Holokavst /gr. HOLOKAUSTOS: *holos-celota; kaustos-zažgan*/. V grški mitologiji pomeni vrsto žgalne daritve, pri kateri se darovana žival povsem zažge. Judje uporabljajo namesto holokavst termin šoa (heb. HaShoah – katastrofa). Biblijska beseda šoa je postala ustaljen hebrejski pojem, zlasti v Evropi in Izrealu, ki označuje holokavst v 40. letih 20. stoletja. Predvsem zaradi teoloških razlogov večina Judov raje uporablja izraz šoa, saj z besedo holokavst povezujejo antične grške poganske obrede.

³ Heinrich Himmler (7. 10. 1900–23. 5. 1945). Že leta 1923 je sodeloval v spodletelem »pivniškem puču« in se tudi formalno pridružil nacistični stranki. Nikoli se sicer ni prebil v Hitlerjev najožji krog zaupnih sodelavcev, je pa imel neomajno moč in je s svojo SS sejal grozo in smrt. Bil je ustanovitelj prvega, eksperimentalnega koncentracijskega taborišča Dachau pod vodstvom SS. To je bilo »*zgodno taborišče*« in učni poligon za SS za vsa prihodnja koncentracijska in uničevalna taborišča. Taborišča, ki jih je nadzoroval, so ostala »*skrivna kraljestva smrti*«. Himmler je sam razvijal metode pobijanja, da bi počistil raso, in je dobesedno tonil v rasno obsedenost.

⁴ Alfred Rosenbeg (12. 1. 1893–16. 10. 1946). Bil je zagrizni antisemit in je položil temelje holokavsta. Svojo rasno ideologijo je zakoličil v knjigi Mit dvajsetega stoletja, ki je bila poleg Hitlerjevega Mojega boja osrednje besedlo nacistične ideologije. Rosenbergov antisemitizem je tlakoval pot holokavstu, on sam pa je postavil doktrino sovraštva, ki je poskrbela za zagon uničenja Judov.

⁵ Reinhard Heydrich (7. 3. 1904–4. 6. 1942). Bil je tesen Himmlerjev sodelavec in šef SD – Sicherheitsdienst (varnostna služba, ustanovljena marca 1931, ki je opravljala tudi obveščevalno dejavnost). Najprej je služil kot vodja varnostne službe paravojaške skupine SS, bil je podrejen le führungu Adolfu Hitlerju in vodji SS Heinrichu Himmlerju. Na tej poziciji je vodil tajno nacistično policijo Gestapo. Heydrich, ki je začel kot mornariški častnik, po odpustu iz mornarice pa se je pridružil nacistom, je hitro napredoval v nacističnih rangih. Kot njegov mentor Himmler je tudi on o svojih sodelavcih zbiral neprijetne informacije, jih izsiljeval in jim grozil ter tako hitro napredoval na sam vrh. Imel je mnogo vzdevkov, Hitler ga je imenoval »*mož z železnim srcem*,« podrejeni pa »*mesar*«, »*rabelj*« in »*Himmlerjev zlobni genij*«. Konec leta 1941 je postal guverner Češke in Moravske. 27. maja 1942 sta Čeh Jan Kubiš in Slovak Jozef Gabčík nanj izvedla bombni atentat v Pragi. Heydrich je bil v njem hudo ranjen in je teden dni kasneje umrl za gangreno. Neuradno je veljal za 3. človeka v Rajhu.

kjer so dorekli sistematični množični poboj Judov in drugih manjšin v koncentracijskih taboriščih.⁶ Zapisnikar tega sestanka je bil še eden izmed zloglasnih nacistov **Adolf Eichmann**.⁷

V holokavstu je bilo uničenih 6 milijonov Judov, od tega 587 slovenskih,⁸ največ 392 Judov iz Prekmurja. Judje imenujejo holokavst **ŠOA/SHOAH**, velika katastrofa, nesreča ... Spominu na holokavst je posvečen 27. januar, to je dan, ko so leta 1945 enote sovjetske Rdeče armade osvobodile koncentracijsko taborišče Auschwitz oz. Auschwitz-Birkenau. V največjem nemškem koncentracijskem in uničevalnem taborišču v okupirani Poljski je izgubilo življenje okoli 1,1 milijona Judov in še 250.000 drugih jetnikov, Romov, Sintov, Slovanov. Tudi 1331 Slovenk in Slovencev. »Dokončna rešitev« je predvidevala uničenje 11 milijonov ljudi, večinoma Judov na Poljskem in v SZ. Za realizacijo tega projekta so bila namenjena tri taborišča na vzhodu, in sicer Belzec, Sobibor in Treblinka. Eksekutor projekta od spomladi 1942 do jeseni 1943 je bil avstrijski SS in nacist slovenskega rodu Odilo Globocnik.⁹ V tem času so pomorili 2,5 milijona Judov.

⁶ Koncentracijska in uničevalna taborišča – zgrajena z namenom prevzgoje oziroma uničenja. V njih so bili zaprti režimski nasprotniki, »sovražniki ljudstva«, tujci, pripadniki etničnih manjšin idr. V nacistični Nemčiji so bila prva koncentracijska taborišča ustanovljena leta 1933 (Dachau že marca 1933), njihovo število pa se je v letih 1938–1942 povečalo za štirikrat. V tem času so številna postala del mašinerije sistematičnega morjenja Judov in drugih »nevrednih« skupin. V koncentracijskih taboriščih so do skrajnosti izkoriščali njihovo delovno silo, zaporniki so umirali zaradi trpinčenja in zaradi posledic medicinskih poskusov, podhranjenosti, epidemij, slabih higienskih razmer. V uničevalnih taboriščih so zapornike množično ubijali v plinskih celicah, trupla pa sežgali v taboriščnih krematorijih, ali zakopali v množična grobišča. V nemških koncentracijskih taboriščih je umrlo 9863 Slovencev, v italijanskih 2178, v madžarskih 37 in v hrvaškem Jasenovcu 282. Od vseh simbolov nasilja in izprijenosti, ki jih v zgodovini druge svetovne vojne kar mrgoli, imajo največji naboj prav koncentracijska taborišča.

⁷ Adolf Eichmann (19. 3. 1906–31. 5. 1962, Ramla, Izrael). Skoval je izraz »*dokončna rešitev*« – »*Endlösung*«, s katerim so nacistični veljaki označili »*rešitev judovskega vprašanja*« v Tretjem rajhu. To »*rešitev*« so videli v genocidu celotne judovske populacije in vseh skupnosti v okupiranih območjih Evrope. Eichmann je bil visoki nacistični uradnik in vodilni pripadnik SS, nemški vojni zločinec. Nadzoroval je uresničevanje programa popolnega uničenja Judov, pa tudi Romov in Slovanov, in bil odgovoren za logistiko »*dokončne rešitve*«. Njegovo ime je simbol za popolno grozo in zlo 20. stoletja. Mnogi ga označujejo za »*šefa judovskega referata*« v morilski centrali SS.

⁸ Število slovenskih žrtev holokavsta še ni dokončno. Med državami z največjim številom žrtev holokavsta izstopajo Poljska (3 milijoni), Sovjetska zveza (1 milijon), Češkoslovaška (267.000), Romunija (469.000), Madžarska (569.000), Nemčija (160.000), Nizozemska (107.000), Litva (135.000), Grčija (70.000), Jugoslavija (60.000), Francija (83.000), Latvija (80.000) in Avstrija (65.000).

⁹ Oto Lotario Globocnik (21. 4. 1904–31. 5. 1945). Policijski general, avstrijski nacist in vojni zločinec slovenskega rodu. Je eden najodgovornejših nacističnih funkcionarjev za pomore milijone Judov v holokavstu.

Simbolj holokavsta ostaja največje nemško uničevalno taborišče v okupirani Poljski – Auschwitz. Nacistični taboriščni kompleks Auschwitz, ki so ga sestavljala tri najpomembnejša taborišča, in sicer koncentracijsko taborišče Auschwitz I., uničevalno taborišče Auschwitz II. (Auschwitz-Birkenau) in delovno taborišče Auschwitz III. (Auschwitz-Monowitz) je 27. januarja 1945 osvobodila sovjetska Rdeča armada. Našli so le nekaj tisoč (cca 7.200) živih okostnjakov in na kupe trupel. Sredi januarja 1945 so namreč enote SS začele z evakuacijo okoli 60.000 taboriščnikov Auschwitza, ki so jih prisilili na »*marš smrti*«, v katerem so jih želeli premestiti v taborišča na zahodu, pri čemer so se jim pridružili tudi taboriščniki iz drugih taborišč. Taboriščniki so trpeli zaradi hladnega vremena, lakote in splošnega pomanjkanja, veliko jih tega pohoda ni zmoglo, to pa je pomenilo njihov konec. Kdor je namreč zaostal oz. ni zmogel nadaljevati poti, je bil ubit.

Naj spomnimo: v kompleksu Auschwitza je bilo najhujše uničevalno taborišče Auschwitz-Birkenau, ki je bilo del projekta »*končne rešitve*« judovskega vprašanja. Sicer pa so prvi center za množično pobijanje Judov odprli v Chelmnju na Poljskem, kjer so od decembra 1941 po 50 Judov dnevno uničili v zaplinjevalnem kombiju. Prvo plinsko celico so zgradili v Belzecu na vzhodu okupirane Poljske in je začela delovati marca 1942. Spomladi in poleti 1942 so podobna taborišča odprli v Sobiboru in v Treblinki, plinske celice pa so

namestili še v taborišču Majdanek. A največji uničevalni center za množično in industrijsko ubijanje Judov je postal Auschwitz-Birkenau, kjer so nacisti začeli krvavi ples februarja 1942. Postal je končna postaja za Jude iz Nemčije, Francije, Belgije, Nizozemske, Italije, Srbije, Slovaške, Romunije, Hrvaške, Danske, Finske, Norveške, Bolgarije, Madžarske in Grčije. V tem kolesju je bila uničena tudi večina slovenskih Judov iz Prekmurja, občutili pa so ga seveda tudi mnogi drugi taboriščniki iz okupirane Evrope, med njimi veliko Slovenk in Slovencev. V tem največjem uničevalnem taborišču so nacisti razvili patentirani najbolj učinkoviti način ubijanja Judov. V šestih taboriščih na »vzhodu« so nacisti skupaj usmrtili več kot 3 milijone Judov, torej več kot polovico vseh žrtev holokavsta. Za vestno uresničevanje tega projekta je skrbel poveljnik taboriščnega kompleksa Rudolf Franz Ferdinand Höss.¹⁰ Höss je »dokončno rešitev judovskega vprašanja« dosledno izpolnjeval, v Auschwitzu je dal zgraditi plinske celice in krematorije, v katerih je bilo mogoče v eni uri ubiti okoli 2.000 ljudi. Tik pred osvoboditvijo taborišča je zbežal v Nemčijo, vendar so ga pozneje ujeli in ga obsodili na smrt z obešanjem. Obsodba je bila izvršena 16. aprila 1947 le nekaj metrov od krematorija v osrednjem delu taborišča Auschwitz.

Z okupacijo in razkositvijo Slovenije leta 1941 se je začelo tudi silovito in načrtno nacistično preganjanje slovenskih Judov, zlasti na nemškem okupacijskem območju. Šele tedaj so začeli bežati tisti Judje, ki so to tedaj finančno in logistično sploh še zmogli, med njimi tudi Marko Rosner, mariborski tekstilni industrialec, ki je poprej še usodno posegel v del zgodbe o otrocih Vile Emme, in ki je bil tudi zelo prosvetljen kapitalist in ustanovni donator Slovenske akademije znanosti in umetnosti. V Sloveniji so radikalno čiščenje Judov doživele zlasti pokrajine, ki jih je zasedla nemška oblast, s čimer je Ljubljana z okolico kot del italijanskega zasedbenega ozemlja postala prvo zatočišče za bežeče Jude. Konec avgusta 1941 je bilo v Ljubljani nekaj več kot 400 judovskih beguncev iz nemških okupacijskih ozemelj, iz Nemčije in Avstrije, ter v vedno večji meri iz Hrvaške. Tako je konec aprila 1941 v Ljubljano prispelo 55 avstrijskih in nemških Judov, ki so bili najprej nastanjeni v begunskem centru v Leskovcu pri Krškem. Do maja jih je prispelo že skupaj 108. Pridružili so se obsežnemu valu slovenskih beguncev iz nemškega okupacijskega območja, ki je pred nemškim preganjanjem bežalo na italijansko okupacijsko območje, kjer okupacijske oblasti niso izvajale tako radikalnih ukrepov.

¹⁰ Rudolf Höss (25. 11. 1900–16. 4. 1947), član NSDAP in SS. Bil je poveljnik prvega koncentracijskega taborišča Dachau, v katerem so nacisti proučevali metode razčlovečenja nasprotnikov nacizma in hkrati razvijali uničevalni stroj za množično uničevanje manjvrednih ras. Dachau je bil v bistvu učni center, v katerem so se usposabljali pripadniki SS za naloge v vseh naslednjih taboriščih. Nad delom prvega taborišča je bdela vodja SS Heinrich Himmler.

Do kapitulacije Italije v letu 1943 je bil odnos do Judov na italijanskih zasedbenih ozemljih v primerjavi z nemškimi neprimerno boljši. Judje v Ljubljani so se lahko organizirali in z okupacijskimi oblastmi vzpostavili določen dialog, saj so imeli za seboj zaščito italijanske judovske reševalne organizacije DELASEM; znamenit posrednik z oblastmi je bil Evgen Bolaffio, ljubljanski vinski veletrgovec. In vendar so se tudi pod italijansko zasedbo dogajale deportacije; znamenit in posebej tragičen je primer družine Alles Percy iz Ljubljane, ki so bili deportirani v Italijo. Razmere so se na območju Ljubljane in Ljubljanske pokrajine drastično spremenile, ko so Nemci okupirali severni in srednji del Italije in seveda prejšnje italijansko okupirano območje v Sloveniji. Začelo se je radikalno preganjanje Judov na Tržaškem in Goriškem; posledice so bile usodne za obe skupnosti. Na tem območju je deloval eden najbolj vdanih nacistov slovenskega rodu Odilo Globocnik. Po italijanski kapitulaciji in potem, ko je opravil krvavo delo »na vzhodu«, je vodil tržaško Rižarno. Bil je tesni Himmlerjev sodelavec in najbolj dosledni uresničevalec projekta »končne rešitve« na vzhodu. Preizkušene metode iz Poljske je skupaj z ekipo uničevalcev dobesedno prenesel na tržaško območje in do konca vojne izvajal genocidno politiko. Za mnoge je bil ta krvavi zločinec v senci bolj znanih imen, kot so Hitler, Himmler, Eichmann in drugi. Portal Listverse ga, denimo, na lestvici zlobnih nacistov uvršča na šesto mesto. Globocnik je bil eden najbolj zverinskih in najokrutnejših morilcev Judov in Poljakov, kar jih je dalo 20. stoletje, judovski likvidator in barbarski uničevalec Judov, je o

njem zapisal Heinz Höhne. Od septembra 1943 je bil v Trstu višji vodja SS in policije v operacijski coni Jadransko primorje in je vodil boj proti osvobodilnemu gibanju. Tudi v Trstu je zahteval »*absolutni monopol nad reševanjem judovskega vprašanja*«. Nekateri zgodovinarji in drugi poznavalci holokavsta ga označujejo za pravo »*pošast*« in za glavnega »*rablja*« v tržaški Rižarni. Po koncu vojne se je skrival v koroških gorah, in ko ga je v bližini Belega jezera prijela zavezniška patrolja, je naredil samomor. A na slovenskem območju nismo imeli samo Globocnika, tudi med domačimi kolaboranti jih je bilo kar nekaj, ki so pridno pomagali pri uresničevanju ukaza »*dokončne rešitve*« judovskega vprašanja. Nemške zasedbene oblasti so s pomočjo kolaborantske vlade in Hacinove policije v Ljubljani v septembru 1944 aretirale še 32 preostalih Judov v Ljubljani in jih odpeljale v delovna in koncentracijska taborišča. V mnogih družinah ljubljanskih Judov po vojni ni bilo nobenega preživelega več, kar nekaj jih je tudi padlo v sestavi partizanskih odporiških sil. Leto 1944 je bilo tako za večino slovenskih Judov usodno: ne le, da so potem, ko je Nemčija prevzela oblast na Madžarskem, med aprilom in oktobrom tega leta deportirali vse prekmurske Jude, tudi osrednja Slovenija je svoje Jude izgubila v tem času, ko je bil konec vojne že v dogledu in so proti središču Evrope prodirale zavezniške osvobodilne sile. Imamo pa na ljubljanskem območju tudi nekaj primerov rešenih Judov, za katere je pri okupacijskih oblasteh posredoval škof Gregorij Rožman.

Najbolj dosledno je bil holokavst izveden v Prekmurju. Deportacije in holokavst v Prekmurju so bili najbolj učinkoviti in katastrofalni, saj je bila Hitlerjeva zahteva po dokončnem uničenju Judov tako rekoč v celoti izpolnjena. To je bil prvi korak na poti dokončnega izbrisa prekmurskih Judov iz javne in socialne memorije. »*Endlösung*« v Prekmurju pomeni učinkovito dejanje, izbris, ki je sinonim za aretacije, izselitve in množične usmrtitve v koncentracijskih taboriščih. Zaradi izjemne učinkovitosti množičnih deportacij, ki so se zgodile v predzadnjem letu druge svetovne vojne, je Slovenija uvrščena med države, ki se »*lahko pohvalijo*« z neverjetnim uspehom, saj je bilo uničenih 86,6 % Judov (nekateri navajajo celo več kot 90 %, dokončno število žrtev holokavsta namreč še vedno ni znano). Glede na število žrtev holokavsta spada Slovenija med tiste evropske države, v katerih je bil ta Hitlerjev ukaz skoraj v celoti izpolnjen. Zato je o holokavstu treba govoriti tudi v Sloveniji in se te tragedije spominjati! Tudi zaradi tega, ker bodo žive priče tega zla počasi odšle in ker je tudi njihov spomin že močno obledel. Na spominjanje je opozoril tudi največji lovec na nacistične vojne zločince Simon Wiesenthal, ki je dejal, da bo vsako »*upanje, da se groze holokavsta ne bodo več ponovile, živelo le toliko časa, dokler se bodo ljudje spominjali*«. Ali pa misel Alfreda Kerra, da so »*mrtvi le tisti, ki se jih ne spominjamo*«.

Med oblike spominjanja sodijo tudi strokovne ekskurzije mladih v muzej-ski kompleks Auschwitz. Lani ga je obiskalo 2,3 milijona obiskovalcev, med njimi tudi veliko mladih iz Slovenije. Mnogi po obisku onemijo, nekateri pa svoje vtise strnejo na papirju in jih objavijo v različnih medijih, v glavnem na spletu in v šolskih glasilih. Zelo ilustrativni se mi zdijo vtisi ene od študentk, ki se je naslonila na pričevanje enega od preživelih taboriščnikov in povzela svoje vtise iz obiska v Auschwitzu oz. v Auschwitz-Birkenau. »Pričevanje Prima Levija¹¹ nekoliko spominja tudi na današnje razmere: vlak se je dvakrat ali trikrat ustavil sredi polj, kjer so odprli vrata vagonov in dovolili jetnikom, da so šli ven, vendar se niso smeli oddaljiti od tirov niti se umakniti na samo ... Esesovci, ki so nas spremljali, so se neprikrito zabavali, ko so videli, kako moški in ženske počepajo, kjer morejo – po peronih in med tiri. Nemški potniki pa so odkrito izražali gnus: takšni ljudje si zaslužijo svojo usodo, saj vendar vidimo, kako se obnašajo. Niso Menschen, ljudje, temveč živali; to je jasno kakor beli dan.' Ne zelo drugačno je bilo poročanje nekaterih konservativnih in senzacionalističnih medijev pri nas, ki so pisali o divjih hordah, ki puščajo smeti povsod in si jemljejo pravico uničevati tujo lastnino, le nekaj mesecev nazaj. Vse to priča o živosti in vsenavzočnosti rasizma tudi danes. V eni izmed hiš so bili po hodniku obešeni portreti taboriščnikov. Ko sem si jih natančno ogledala, sem videla, da sta pod portreti zapisana datumi prihoda v taborišče in datum smrti. Zelo hitro sem ugotovila, da je bila povprečna doba bivanja v taborišču tri mesece. [...] Razstavljeni so bili tudi kovčki in na enem izmed njih je pisalo moje ime. V tistem trenutku me je zadelo. Žrtev bi lahko bila tudi jaz. [...] Do takrat je bila moja osebnost prepojena z grozo in hkrati z zanikanjem, ki pa se je popolnoma razblinilo v plinski celici. Bila je drugačna, kot sem si jo predstavljala, zelo majhna. Na stenah so bili še vedno odtisi nohtov ljudi, ki so v obupu, ko jih je zajel smrtonosni plin Zyklon B, najverjetneje želeli zbežati. Prizor je bil presunljiv in zavedanje o velikem številu žrtev, ki so umirale v mukah v prostoru, v kateremu stojiš, je bilo nedojemljivo. Zavedala sem se, da še vedno hodim po človeških ostankih, saj so tla posipali s pepelom umrlih. Spoznala sem, da je to najverjetneje najbolj preklet kraj na zemlji, saj je videl največ groze in krvi. Ko sem se vrnila domov, sem začela veliko premišljevali tudi o slikah ljudi, ki smo jih videle na stenah, preden so nacisti začeli ljudi tetovirati, saj je bilo očitno slikanje preveč human način ravnanja z Judi. Še danes imam pred očmi sliki dveh slovenskih sester. Ko sem sliko pogledala

¹¹ Primo Levi (1919–1987), torinski Jud, kemik in pisatelj, ki je preživel Auschwitz. Med drugo svetovno vojno je bil aretiran kot član odporniškega gibanja in deportiran v Auschwitz. Svoje izkušnje v koncentracijskem taborišču je opisal v dveh klasičnih memoarih. Med njegovimi poznejšimi deli je najbolj znan Periodni sistem, čeprav so bila dobro sprejeta tudi njegova druga leposlovna dela. Italo Calvino ga je imenoval kot »enega najpomembnejših in najbolj nadarjenih pisateljev našega časa«.

prvič, se mi je zazdelo, da sta ženski srednjih letih, shujšani, že malo osiveli in zgubani, ko pa sem pogledala datum rojstva, me je zadela groza, saj sta bili stari šestnajst let. Vsa groza se je še povečala z vstopom skozi 'vrata smrti', ko smo prišli na kraj, kjer je v plinskih celicah umrla večina žrtev Auschwitza (več kot milijon). Veliko večji in kake tri kilometre oddaljen Auschwitz II-Birkenau je imel zelo pomembno vlogo pri množičnem uničevanju Judov, pa tudi Romov in Slovanov«. To je bil »pekel na zemlji«.¹²

Posledice holokavsta so bile za slovenske Jude usodne. Po tej tragediji si slovenska Judovska skupnost nikoli več ni opomogla in je še danes najmanjša judovska skupnost v Evropi. Živih prič holokavsta v Sloveniji počasi ne bo več. Tudi sicer jih je iz leta v leto manj. Mnogi preživeli svojih zgodb o trpljenju in popolnem razčlovečenju, ki so ga doživljali v nemških taboriščih, niso nikoli povedali in so molčali do smrti. Mnogi kraja trpljenja niso nikoli več obiskali, ker tega preprosto niso mogli storiti. Tudi zaradi strahu, ki je ostajal v njih. Travma preživelih holokavsta je izredno specifična, tudi zato, ker izkušnje razosebljenja, preganjanja in brutalnega morjenja ljudi zgolj zato, ker je posamezniku pripisana biološka in kulturna drugačnost, niso vezane na nikakršno zavestno delovanje, osebno krivdo ali odgovornost, zaradi česar so preživeli podvrženi še posebej brutalni izkušnji totalnega razčlovečenja in njenim trajnim osebnim in transgeneracijskim posledicam. Ta tragična evropska zgodovinska epizoda žal tudi Sloveniji in slovenskim Judom ni bila prihranjena.

Novodobno relativiziranje krivde in prevrednotenje zgodovine (enačenje rabljev in njihovih žrtev) spregleduje nekatera globalna dejstva in posledice tako medvojnega holokavsta kot tudi povojnega antisemitskega nasilja na območju celotne vzhodne Evrope. Tudi po vojni se je razplamtel radikalni antisemitizem in Judje so se iz teh predelov odseljevali tudi zato, ker so jih ljudje imeli za Nemce. Te pa so zaradi medvojnih grozot zelo sovražili¹³. Čeprav so se najprej odseljevali v zahodno Evropo, je bil njihov končni cilj zapustiti Evropo in oditi ali v Veliko Britanijo ali v ZDA. Največ pa jih je želelo oditi v Palestino in po letu 1948 v novo ustanovljeno državo Izrael. Tja je odšla tudi več kot polovica prekmurskih Judov, ki so preživeli holokavst. Posledice tega povojnega antisemitskega nasilja (v Sloveniji pa bolj kot antisemitizem nacionalizacija premoženja, ki je Judom zadala dodatni udarec), so bile strahotne in njihove dimenzije še danes niso docela razjasnjene. Predeli vzhodne Evrope, v katerih so nekoč živeli Judje, so se nepreklicno spremenili. Še zlasti

¹² Darja Zaviršek, Razumevanje travme holokavsta v socialnem delu (<https://www.revija-socialnodelo.si>; 19. 09. 2019).

¹³ Iz Poljske je pobegnilo 200.000 Judov, iz Madžarske 18.000, iz Romunije 19.000 in iz Češkoslovaške 18.000 Judov.

težko je bilo prepoznati Poljsko. V nekoliko manjši meri je to veljalo kar za celotno vzhodno Evropo. Do leta 1948 je ta del postal še veliko bolj kot v Hitlerjevem obdobju »Judenfreni«. Za večji del Jugoslavije in tudi za Sloveniji to ni bilo »potrebno«, saj je bilo še zlasti na Slovenskem Hitlerjevo naročilo o »dokončni rešitvi judovskega vprašanja« izpolnjeno že med vojno. Povojno dogajanje moramo obravnavati v kontekstu širšega dogajanja v Evropi, zlasti še na njenem vzhodnem delu. Zaradi nasilnega preseljevanja prebivalstva je iz teh predelov vse bolj izginjala večkulturnost, kot še nikoli v novejši zgodovini. Iz Slovenije ni bilo mogoče izgnati praktično nobenega Juda, ker jih po odhodu v Izrael in ZDA tudi v Prekmurju ni bilo več. S tem pa je žal tudi iz te slovenske pokrajine izginila značilna multikulturnost.

Marjan Toš

OCENE IN POROČILA – REVIEWS AND REPORTS

**MOJCA RAMŠAK: ZDRAVJE IN
BOLEZEN NA POHORJU, Založba
Pivec, 2017, 216 str., ilustr.**

Etnologinja Mojca Ramšak ima nekaj lastnosti, ki smo jih bili vajeni pri starejših raziskovalcih, danes, v času vse večje specializacije, pa jih srečamo bolj poredko. Loteva se namreč tem, ki se zdijo na prvi pogled med seboj razmerno nepovezane, pri čemer jih zajema tako široko kot globoko. Njena prva raziskovalna fokusa sta bila življenjske zgodbe kot vir in raziskovalna etika. Oboje izhaja najbrž iz njenih osnovnih študijskih smeri – etnologije in filozofije. Pozneje se je večkrat obrnila tudi k raziskavam, povezanim z zdravjem. Izhodiščno ukvarjanje z življenjskimi zgodbami ji je očitno izostrilo čut za podrobno uporabo tega vira, ki je eden od poglobitvenih virov v knjigi *Zdravje in bolezen na Pohorju*, na besedilo pa je, tako se zdi, vplivalo tudi njeno poprejšnje ukvarjanje z etiko. Sistematičnost, načitanost in natančnost, ki je tudi ena od vidnih prvin knjige o Pohorju, je morda povezana še z eno njeno temo – slovaropisjem, sodelovala je namreč tudi pri raziskovalnem projektu Slovenski etnološki leksikon.

Prvi odziv na monografijo *Zdravje in bolezen na Pohorju* je, da gre avtorica v njej hkrati v raziskovalno globino in širino. Globina je v tem primeru mišlje-

na kot izredna spretnost pri iskanju in predvsem pri povezovanju virov. Zdi se skoraj neverjetno, koliko virov je uspela najti, in predvsem, kako spretno zajema iz njih, četudi se zdi, da na prvi pogled ne povedo nič o njeni temi. Uspe jih vplesti in interpretirati na način, ki je poveden za obravnavano tematiko. Uporabi vse – od že omenjenih življenjskih zgodb do ohranjenih rokopisov, folklornega in slovstvenega gradiva, slikovnega gradiva, zapiskov terenskih ekip etnografskega muzeja, pa seveda strokovno literaturo – pa naj gre za drobne članke ali obširne monografije. Deloma je v raziskavo vpletla tudi lastno povezanost z raziskovanim okoljem, a je to ob branju morda še najmanj opazno.

Druga značilnost je širina – prvič, širina v smislu komparacije. Zdi se, da prihaja v opisovanje pohorskih praks z zavirljivim predznanjem iz širšega slovenskega, evropskega in celo izvenevropskega konteksta, pa tudi obratno – da se iz drobcev s Pohorja radevedno ozre na podobnosti drugod, s katerimi pravzaprav uspe mimogrede ne le popisati najrazličnejša dejstva, prakse, šege, vraže, spretnosti, ampak jih tudi umestiti v širši kontekst, v nekakšno univerzalnost nekaterih kulturnih pojavov. Jih definirati kot avtentične ali unikatne, ali, kot se izkaže pogosteje, razpoznati jih kot del

nekega širšega ljudsko-medicinskega ali zdravstvenega znanja in praktikiranja. Dodatno širino prinaša interdisciplinarnost. Ramšakova v tej in v drugih svojih raziskavah zelo pogosto poišče in upošteva spoznanja drugi strok – medicine, botanike, zoologije, gozdarstva, psihologije, prava in drugih. Pogosto se zdi, da jih ni le našla in upoštevala, ampak jih je prav z namenom razrešitve in razjasnitve tudi namerno izbrskala.

Tako se v knjigi *Zdravje in bolezen na Pohorju* sprehajamo po Pohorju, preskočimo Dravo in smo na Kobanskem, na Štajerskem, z Valvazorjem včasih tudi na Kranjskem, s Franjem Bašem po najrazličnejših koncih širše vzhodnoslovenske okolice in z Marijo Makarovič vzdolž Drave na obeh rečnih bregovih. Mimogrede preskočimo v sistematično analitičnost Frajzerja v Zlati veji, pa v pričevalnost ljudskega slovstva. S Tomažičem, Schlosserjem in drugimi spoznavamo motive pripovedk, s Puffom, Koprivnikom, Gričnikom, Glazerjem, Vrbnjakovo in drugimi pa številne komentarje o vseh vidikih življenja od Ruš do mnogih pohorskih naselij. Z Minařikom, Predinom, Travnerjem, Pertlom in drugimi spoznavamo razvoj javnega zdravstva, ki je s tematiko vsekakor globoko povezan. Uvodoma namreč lahko beremo dolg in natančen pregled razvoja zdravilnih praks od vrahcev do javnega zdravstva ne le na obravnavanem območju, ampak tudi širše. Če je ta del pravzaprav neke vrste povzetek znanega in že zapisanega, a ne uporabljenega v tej luči, je nadaljevanje od poglavja *Bolezni na Pohorju*, zlasti pa *Načini ljudskega zdravljenja na Pohorju*, poglobitev v vire na res presenetljiv

način – prehajajoče, spretno povezljivo, široko. Prav neverjetno se zdi, da je etnologinja o obdobjih, ki niso več dosegljiva po živih informatorjih ali njihovih neposrednih potomcih, v razmere uspela vstopiti živo in podrobno, kot bi imela na voljo za etnologijo tako značilen – ustni vir.

O čem torej govori Mojca Ramšak v knjigi *Zdravje in bolezen na Pohorju*? V uvodnem poglavju nas, kot rečeno, seznanja z vsebinami, kot so razvoj zdravstvene, medicinske, babiške in lekarniške dejavnosti na obravnavanem območju in zlasti z njihovo (ne)dostopnostjo večinskemu prebivalstvu. Že tu nas opozori na bistveno okoliščino tega območja, ki ima pomemben vpliv na razvoj in razširjenost ljudsko-medicinskih praks – relativno visoko avtarkičnost in posledično navezanost na samopomoč ter šibko medicinsko znanje, nedostopnost zdravstvenih storitev ali nezaupanje vanje, odsotnost zdravstvenega in socialnega zavarovanja in tradicionalen prenos ljudsko-medicinskega znanja. Piše o načinih zdravljenja pred pojavom uradne medicine ter šolanjih in izprašanih zdravstvenih oseb pa tudi o preužitku kot praksi, predhodni socialnemu in zdravstvenemu zavarovanju. Že kmalu nas opozori na dve pomembni dejstvi – da se nam z vidika sodobnosti lahko zdijo nekatere stare zdravilske prakse nenavadne, celo »čudaške«, da pa jih seveda ne smemo opazovati z vidika trenutne stopnje medicinskih spoznanj, ter na splošno mnenje, da imajo stare prakse v primerjavi z novimi kljub morebitnim pomislekom nekaj pomembnih prednosti – vključujejo namreč zadosten čas zdravljenja, ustrezno pozornost in sugestivnost besede, ki jih sodobna

medicina načeloma minimalizira, če ne celo povsem zanemarja.

Najprepričljivejša in zelo sistematična pa je Ramšakova prav v poglavjih, kjer piše o vrstah bolezni ljudi in živali in o njihovem čarovnem zdravljenju. Z izčrpnimi sistematikami, izrisi in pojasnili razjasni pojme, povezane s čarovnim zdravljenjem, kot so apotropijskost, uroki, tabuji, simpatetično zdravljenje, zdravljenje po analogiji ali kontaminozno zdravljenje in podobne. Zlasti podrobna je pri sistematiki razlage zagovorov, torej čarovniških besed, izgovorjenih ali zapisanih. Pri tem pa je opazna njena izredna sposobnost za premišljanje konteksta, ko nekatere bolezni poveže s splošnimi življenjskimi razmerami raziskovanega okolja – denimo s prebivanjem v zakajenih dimnicah in v prostorih, v katerih so svetili s čelešniki in pri tem ustvarjali ne le (pičlo, kratkotrajno) svetlobo, ampak tudi veliko zdravju škodljivih okoliščin, zlasti dima. Poveže celo detajle, kot so premiki splavarjev po svetu in posledično vpliv njihovega razmeroma svobodnega življenja z zdravstvenimi razmerami na Pohorju. Zgodi se, da se pri kakšni povezavi ustavimo in pomislimo, če je sklep edini možen, a tudi v tem je prednost. Avtorica nas na ta način, če smo k temu pač nagnjeni, iz pasivnega sprejemanja prebranega požene še v lastne analitične premisleke.

Piše nadalje o zavetnikih in svetnikih, h katerim so se Pohorci zatekali, in o romanjih, na katera so se podajali. Tudi o tistih, na katera so k njim pri-

hajali ljudje od drugod. Nato pa v dveh zanimivih poglavjih preide na t. i. pohorske zooterapije, torej ljudsko-medicinske pristope, povezane z živalmi, in na pohorske fitoterapije – torej tiste, povezane z rastlinami. Omenja vse od nabiranja mravljinčnih jajc, ki so nemara ena bolj znanih »pohorskih epizod« v etnološki literaturi, pa do nabiranja kač in škorpionov ter zdravljenja glstavosti z živalskim blatom, kar smo doslej poznali bistveno manj. Ko piše o rastlinah, se ne mudi veliko pri zdravilnih zeliščih, kot bi morda pričakovali, ampak se posveti čaščenju dreves, kultni tisi in zdravilnosti smole, ki so jo Pohorci tudi nabrali. Piše tudi o veri v zdravilnost vode iz zdravilnih izvirov. Sledijo razmeroma kratka poglavja o pohorskem fenotipu in karakterologiji, kjer se naslanja zlasti na zapise drugih raziskovalcev ter zanimive navedbe o golšavosti in kretenizmu iz monografije Avstro-ogrska monarhija v besedi in podobi. Zaključuje s kratkim poglavjem o zdravstvu na Pohorju med 2. svetovno vojno, zlasti po prihodu 14. divizije na to območje.

Ni dvoma, da nas je Mojca Ramšak z raziskavo o Pohorju in njeno objavo uspešno uvedla v globino in širino še enega kulturnega pojava, v tem primeru vezanega na ožje geografsko območje, ki pa ga je znova, kot smo pri njej že vajeni, izvrstno vpela v vse mogoče kontekste in ga s tem naredila širokega, primerljivega in univerzalno povednega.

Jerneja Ferlež

RADOVAN PULKO: RUSKO ZAMEJSTVO V SLOVENSKIH DEŽELAH, Zgodovinsko društvo Kidričevo, 2018. Iz ruščine prevedel mag. Radovan Pulko, prof.

Ob koncu leta 2018 je v Kidričevem (Slovenija) izšla knjiga Radovana Pulka s slovenskim naslovom »Rusko zamejstvo v slovenskih deželah« (Russkie zarubežniki v slovenskih kraja – moj prevod, 369 strani s fotografijami).¹ Štejemo jo za dopolnjeno izdajo knjige »Ruska emigracija na Slovenskem 1921–1941«, ki je izšla leta 2004.

Prvo knjigo mi je R. Pulko poslal leta 2008, saj je šele takrat izvedel za moj naslov. Ta knjiga je govorila o ruskih organizacijah. V njej je R. Pulko omenjal tudi rusko sokolstvo, v knjigo pa je namestil kot ilustracijo znak ruskih skavtov, ne da bi o njih karkoli pisal. Prav tako je za NSNP – Nacionalno zvezo nove generacije, danes NTS (Народно-трудова́й союз россия́нских солида́ристов) navedel nekaj splošnih dejstev in namesto znaka NTS dodal znak Prvega ruskega kadetskega korpusa v Sarajevu. Ko mi je R. Pulko knjigo poslal, mi je tudi pisal, da mi bo hvaležen za pripombe in popravke.

Tako sva si začela dopisovati. V svojem drugem delu se avtor nekajkrat sklicuje na moja pisma. Zato, da bi lahko avtor pisal tudi o ruskih skavtih v Sloveniji, ki so tam tudi bili in katerih tam ni bilo, sem moral temeljito predelati. J. V. Kudrjašov, doktor zgodovinskih znanosti, profesor in dopisni član RAEN (Российская академия естественных наук) ter prvi prorek-

tor Pomorske državne univerze v Arhangelsku, avtor dela »Rusko skavtsko gibanje« (Arhangelsk, 2005, 539 strani, z ilustracijami) je na strani 215 napisal, da je bilo v Sloveniji 72 ruskih skavtov. Kolikor je znano meni, sta bila tam le dva skavta, katerih imena pa niso nikomur znana. Znano pa je, da sta prav ta dva ruska skavta v mestu Celje leta 1921 ustanovila prvo skavtsko družino, sicer ne rusko, ampak slovensko. Do takrat je v slovenskem glavnem mestu Ljubljana, po nemško Laibach, na gimnaziji, na kateri so predavali v nemškem jeziku, bil le oddelek avstrijskih pfađfinderjev (skavtov – stezosledcev). Številni Slovenci so mnenja, da sta bila ta dva neznana ruska skavta ustanovitelja slovenskega skavtizma. Moj članek, napisan posebej za R. Pulka, je bil objavljen v »Stranicy istorii russkogo razvedčestva-skavtizma«, št. 212, april 2018.

Na zadnji strani knjige iz leta 2004 je Radovan Pulko omenjen kot profesor zgodovine in geografije, ki je v šolskem letu 1996/97 ob delu študiral na mariborski univerzi in v letu 2003 diplomiral na temo »Organizacije ruskih emigrantov na Slovenskem 1921–1941«, napisane pod mentorstvom dr. Jerce Vodušek Starič. Diplomsko delo je leta 2004 izšlo v knjižni obliki (založnik Vojni muzej Logatec, 2004, 144 strani z ilustracijami).

Druga dopolnjena in popravljena izdaja je izšla po 14 letih vztrajnega dela. Menim, da bi moral avtor za to delo prejeti naziv doktorja zgodovinskih znanosti. Naziva sicer še ni dobil. Mislim pa, da je v znanstvenih krogih dovolj uveljavil svoje ime in zasluži vse

¹ Izvirnik objavljen v: Russkaja Žizn, Russian Life Since 1921, weekly newspaper, San Francisco, 8. 6. 2019.

priznanje. Delo je edinstvena zgodovina Rusov v Sloveniji. Do sedaj takšnega dela še ni bilo in zagotovo po njem takšnega dela tudi ne bo več.

Na strani 3 je avtor izrazil zahvalo za pomoč znamenitemu zgodovinarju ruske emigracije v Jugoslaviji Alekseju Arsenjevu, Slovenija je bila namreč do leta 1991 del Jugoslavije, in meni osebno. V poglavju 10.9 »Ruske mladinske organizacije v Sloveniji« je avtor obširno uporabljal vire, ki sem mu jih poslal pisane tako v slovenskem kot v ruskem jeziku. Poleg tega, da R. Pulko odlično obvlada ruski jezik, je imel tudi babico Rusinjo, ki je pri njem vzbudila zanimanje za rusko zgodovino in kulturo. V knjigi je tudi sklepna beseda v ruskem jeziku. V sklepni besedi, ki obsega tri strani, je zgoščena vsebina celotne knjige – vseh 369 strani. Dovolim si navesti samo najpomembnejše: »Po popisu prebivalstva v januarju 1921 je v Sloveniji živel 1630 Rusov. Glede na rezultat naslednjega popisa prebivalstva, objavljenega leta 1931, se je število oseb, katerih materin jezik je bila ruščina, zmanjšalo na 1350.« R. Pulko meni, da je v resnici ob začetku dvajsetih let XX. stoletja rusko govorečih v Sloveniji bilo dejansko nekoliko več. R. Pulko ne piše naključno »rusko govorečih« in ne »Rusov« saj so bile rekrutirane v Rusko armado generala Vrangla, ki so dobile zatočišče v Jugoslaviji v večini osebe ukrajinskega porekla. R. Pulko tudi omenja, da so v kraju Strnišče ob začetku leta 1921 bivali deli Krimskega in Donskega kadetskega korpusa, v obmejni službi pa je bil v teku okrog dveh let 3. konjeniški polk pod poveljstvom Ivana Glebova. Ko je jugoslovanska država sprejela ruske emigrante, je ob tem sklenila tu-

di modro odločitev, da so na mejo poslali ruske vojake, katerim je bila nujno potrebna kakršna koli zaposlitev. S tem so odrešili stotine Jugoslovanov nujno potrebne obmejne straže vzdolž celotne državne meje in jim tako omogočili vložiti vso energijo v obnovo med vojno uničene domovine.

V nadaljevanju R. Pulko polaga pozornost na ruske emigrante, ki so »odigrali zelo pomembno vlogo pri razvoju slovenske umetnosti. Tako je Boris Vladimirovič Putjata poleg svojih igralških dejavnosti v dramskem teatru v Ljubljani bil tudi mentor prvih slovenskih vrhunskih igralcev.« Vsem našim bralcem zagotovo ni znano, da je skoraj sočasno s prihodom ruskih umetnikov zaživelo tudi kulturno življenje v slovenskem jeziku in da je slovensko gledališče v teh letih delalo svoje prve živahne korake. V nadaljevanju R. Pulko piše: »Pri razvoju slovenskega baleta so veliko vlogo odigrali ruski emigranti (navede jih poimensko). Prav tako je v Sloveniji bilo veliko ruskih glasbenikov ... V gledališčih so ruski emigranti bili zaposleni kot dirigenti, režiserji, scenografi in kostumografi ... Med najbolj izrazitimi deli se kažejo podobe Nikolaja Borisova v srbski pravoslavni cerkvi.« R. Pulko omenja tudi ruske učne ustanove »predšolske, osnovnošolske in srednješolske«. V vsej Sloveniji je bila le ena ruska realna gimnazija, in sicer v Ponovičih, ki se je kasneje preselila v grad Hrastovec. Ta gimnazija je imela tudi internat.

Prva slovenska univerza je bila ustanovljena leta 1919. R. Pulko piše: »Mnogi znameniti ruski profesorji so bili tam zaposleni že v prvih letih po njihovi ustanovitvi. Najbolj znani med njimi so bili: ugledni predavatelj eko-

nomije profesor Aleksander Dimitrijevič Bilimovič, bivši rektor Univerze Sv. Vladimirja v Kijevu, profesor Evgen Spektorski, profesor kazenskega prava, Aleksander Vasiljevič Maklecov, katerega se zaradi njegovih dosežkov smatra za očeta slovenske kriminologije.« Avtor omenja še mnoge druge. Med njimi grofico Praskovjo Sergejevno Uvarovo, nekdanjo predsednico Moskovskega arheološkega društva, ki je leta 1924 umrla v Dobrni.

Konec ruskega družbenega življenja v Sloveniji je povzročila vojna 1941–1945. Nekateri ruski emigranti so se takrat priključili Ruskemu zaščitnemu korpusu ali pa so odšli k partizanom. Svojo sklepno besedo R. Pulko zaključuje z besedami: »Del ruske emigracije je zapustil Slovenijo iz strahu pred komunističnim režimom v Jugoslaviji. V času konflikta med komunistično partijo Sovjetske zveze in Komunistično partijo Jugoslavije v zvezi z resolucijo informbiroja so bili mnogi ruski emigranti s strani oblasti osumljeni protidržavnega delovanja. Nekatere izmed njih so zaprli v zloglasno jugoslovansko taborišče »Goli otok«. Ne glede na to, da so bili ruski emigranti v glavnem lojalni državljani socialistične Jugoslavije, so se zelo bali za svoja življenja in varnost svojih najbližjih. Te strahove so prenesli tudi na potomce in mnogi izmed njih se jih niso rešili niti do današnjih dni.«

Knjiga R. Pulka je rezultat skoraj 20-letnega dela na področju zgodovine Rusov v Sloveniji in avtor si zasluži pohvalo ne le slovenskih zgodovinarjev,

ampak tudi ruskih ljudi. Knjiga je vredna vse pohvale, čeprav je v njej možno najti tudi nekaj belih lis. Ni avtorjeva krivda, da so bili nekateri dokumenti uničeni med vojno in v povojnem komunističnem režimu. Raziskava se nadaljuje in avtorju želimo veliko uspeha.

Rostislav Polchaninov

MILENA KOKOL – ALEKSANDER PURGAJ: IVAN ROŠKAR, NARODNI POLITIK IZ SLOVENSКИH GORIC. Lektorirala Mateja Nudl, naslovnica Katarina Šuster, oblikovanje in prelom Kreativna Pika Lenart, Občina Sveti Jurij v Slovenski goricah, 2019, 222. str., 1000 izvodov

Ivan Roškar, politik, župan in umni gospodar, se je rodil kot nezakonski sin materi Amaliji Roškar in očetu Juriju Knupležu 8. aprila 1860 na Malni, umrl pa je 23. maja 1933 v Jurovskem Dolu v Slovenskih goricah. Po končani domači osnovni šoli v času nadučitelja Matije Rajšpa je mladi Roškar kljub bistrosti in nadarjenosti odšel v uk v mesto Wagnitz pri Feldkirchnu na Štajerskem.¹ Tam je dodobra spoznal napredno kmetijstvo in kmetovanje in se seznanil tudi z družbeno-kulturnim utripom tega dela Štajerske. Bil je izredno radoveden in uka žejen mladenič in se je dobro naučil nemški knjižni jezik. Nemščino je obvladal govorno

¹ Ne poznamo razlogov, zakaj ga niso poslali na šolanje ali v Maribor ali v Gradec. Nadarjenega učenca Roškarja je namreč tudi kaplan Franc Švarc prepoznal kot izredno obetavnega mladeniča in ga je navduševal za branje knjig.

in pisno. Živel je pri napredni družini Hammerl, kje je doživel nesrečo zaradi neprevidnega ravnanja z lovskim orožjem, kar ga je tako prizadelo, da se je vrnil domov na Malno. Poročil se je z Ano Rantaša 18. maja 1885 in je prevzel gospodarstvo na veliki kmetiji. V zakonu se jima je rodilo šest otrok, za svojega pa je priznal tudi nezakonskega ženinega sina.

Kot razgledan in načitan mladi kmet se je takoj vključil v krajevno slovensko politiko in postal leta 1885 župan Malne. Kasneje je sodeloval v okrajnem zastopu, v lenarški okrajni hranilnici, v krajevni posojilnici in podružnici Kmečke družbe. Bil je ustanovitelj društva Edinost in njegov predsednik ter ustanovitelj Knjižnice in čitalnice v Sv. Juriju v Slovenskih goricah. Veljal je tudi za velikega podpornika slovenske šole in ima veliko zaslug za gradnjo novega šolskega poslopja v domačem kraju leta 1909. V mladosti je bil slogaš, a se je v začetku 20. stol. pod vplivom Franca Kovačiča priključil dr. Antonu Korošču. Leta 1907 je bil Ivan Roškar ustanovitelj in prvi predsednik Slovenske kmečke zveze. Zaradi narodno-političnega delovanja in politične nadarjenosti je bil med leti 1902–1918 v štajerskem deželnem zboru deželni poslanec za volilni okraj Ljutomer–Lenart. Med leti 1907–1918 je bil v dunajskem državnem zboru poslanec, izvoljen v podeželskem okraju Maribor – levi breg. Bil je med prvimi podpisniki Majniške deklaracije leta 1917. Po prevratu leta 1918 je podpiral Maistra in je bil tesni sodelavec dr. Milana Goriška pri prevzemu oblasti v Lenartu in v okoliških krajih, saj je vodil Narodni svet za okraj Lenart. Podpiral je ustanovitev prve jugoslovanske

države, Kraljevine SHS. V Protičevem kabinetu je bil minister za kmetijstvo. Kot poslanec v Beogradu se je zanimal za strokovna kmečka vprašanja (gasilstvo, lov, regulacija vod, napredek govedoreje in svinjereje, sadjarstva in vinogradništva, drobitev kmečkih posesti, podeželska obrt). Kot poslanec in minister v tej vladi je zahteval, da slovenski vojaki služijo vojaški rok v Sloveniji. Njegovi pobudi je ostro nasprotoval vrh kraljeve jugoslovanske vojske v Beogradu.

V letih 1922–1923 se je umaknil iz parlamentarnega življenja in se omejil na domačo krajevno politiko, kjer je deloval kot župan, načelnik okrajne hranilnice, član okrajnega zastopa in šolskega sveta. Po umiku iz politike se

mu je SLS povsem odrekla in ga ni nikoli več kandidirala. To ga je izjemno prizadelo. Po srčnem infarktu leta 1926 je dalj časa okrevljal in se je vse manj politično udeleževal. Pa tudi sicer ga je njegov krog nekdanjih strankarskih tovarišev in sodelavcev počasi zapuščal, zaradi česar je postajal pozabljen, razočaran in zagrenjen. Leta 1931 zaradi tega razočaranja ni šel več na volitve. Po drugem srčnem infarktu leta 1931 si ni več opomogel in je 23. maja leta 1933 umrl. Oporoko mu je napisal lenarški sodni starešina dr. Ožbolt Ilau-nig, ki je o tem napisal zaznamek tudi v osebnem dnevniku *Moje življenje*. V njem je izpostavil, da je bil Roškar dober govornik, ki je znal prepričati ljudi, in da se je zlasti veliko ukvarjal z gospodarskimi problemi, še posebej s kmetijstvom in podeželjem. Velik del slovenskega katoliškega časopisja je ob smrti objavil nekrologe za umrlim nekdanjim poslancem, v katerih so izpostavljali zlasti njegovo veljavo med kmečkim stanom in zavzemanje za slovenstvo v obmejnih krajih Slovenskih goric. Pogrebne svečanosti 25. maja 1933 je na domačem pokopališču vodil dekan Franc Gomilšek,² govornik pa je bil poslanec Franjo Žebot. Ta je zaradi »zadržanosti« opravičil odsotnost dr. Antona Korošca. Pogreba so se udeležili mnogi takratni politični odličniki iz Maribora in bližnjega Lenarta ter večstoglava množica domačinov in okoličanov iz Slovenskih goric.

Ivan Roškar je bil eden od prepoznavnih in odločnih slovenskih narodnjakov na slovenskem Štajerskem in

neformalni vodja kmečkih množic na prelomu stoletja in vse do razpada monarhije leta 1918. Vedno je zagovarjal slovenskega kmeta, kmečki stan in podeželje nasploh. Ko omenjamo vpliv in veljavo Ivana Roškarja med kmečkim prebivalstvom, je treba upoštevati Roškarjevo gospodarsko moč in premoženje, ki ga je uvrščalo v krog največjih in najvplivnejših veleposestnikov. Zato je v prvi vrsti zagovarjal njihove interese in interese velikih kmetov, na težave malega kmeta, želarja in viničarja pa je znal občasno tudi pozabiti. Zato so mu najnižji kmečki sloji večkrat očitali osebni napuh in »hohštaplerijo«, saj se je znal postaviti tudi nad malega človeka in tako pokazati, da sodi v krog pomembnih in vplivnih ljudi, ki imajo družbeni vpliv in »nekaj pod palcem«. To je potrjeval tudi s številnimi srečanji z mnogimi intelektualci takratnega časa, vplivnimi slovenskimi narodnjaki in politiki, še zlasti z dr. Antonom Koroščem, ki je občasno zahajal na Roškarjevo vinogradniško posestvo na Slateniku. V politiki je bil predstavnik večjih kmečkih posestnikov, ki so prenašali na podeželje in izvajali v parlamentu načela in taktiko SLS. Do konca življenja je ostal pošten, osebno in politično neomadeževan. Uvrščamo ga med iskrene slovenske rodoljube in predane narodnjake na Štajerskem in je tudi v novejši zgodovini osrednjih Slovenskih goric pustil trajne in globoke sledi. Zato si zasluži javni in zgodovinski spomin.

Oba avtorja sta svoje delo opravila korektno in nanizala nekaj bistvenih

² Franc Saleški Gomilšek (1872–1943), slovenski duhovnik in dekan v Benediktu v Slovenskih goricah. Zaradi njegovega društvenega delovanja in aktivnosti v prosveti je dobil vzdevek »štajerski Krek«. Bil je vnet borec za slovenski jezik in slovenstvo ob severni meji.

elementov ter podatkov za še celovitejšo in poglobljeno zgodovinopisno obravnavo tega velikega slovenjega-riškega rojaka, sicer preprostega, a umnega kmeta, ki se je trajno zapisal tudi v slovensko narodno zgodovino. Pripomogla sta, da ni več pozabljen in da se bodo raziskave o njem nadaljevale. Ob izidu knjige gre velika zahvala tudi domači občini in njenemu županu Petru Škrlecju, ki je prepoznal veličino in pomen Ivana Roškarja, rojaka, ki je ta del Slovenskih goric trajno zaznamoval z narodno-političnim in gospodarsko-kulturnim delovanjem.

Marjan Toš

MUSEOEUROPE

Tekstil, Oblačilna kultura in

moda (Elektronski vir) / *Tekstile,*

The Culture of Clothing and Fashion: the collected volume of the symposium

18.–19. 10. 2019. Glavni urednici:

Nives Cvikl, Maja Hren Brvar.

Prosti dostop: www.museoeurope.si

Izdajatelj: Pokrajinski muzej Maribor /Regional Museum, 2019 (zbirka

Museoeurope; številka: 6), 170. str.

Pokrajinski muzej Maribor je v letu 2019 pripravil že 6. mednarodni simpozij, ki poteka pod generalnim naslovom Museoeurope. Do leta 2019 se je simpozijev udeležilo že 128 udeležencev iz 16. različnih držav. Mekha moč projekta Museoeurope pa ne pokriva samo širši krog evropskih držav, referenti so se odzvali tudi iz Japonske in Turčije. Udeleženci simpozijev prihajajo iz muzejskih vrst, raziskovalnih inštitutov, univerz, ali delujejo kot samostojni raziskovalci, specialisti na svojih področjih.

Projekt Museoeurope je Pokrajinski muzej Maribor zasnoval leta 2012, v času, ko je Maribor prevzel laskavo titulo Evropske prestolnice kulture. Projekt se naslanja na številne evropske direktive, ki izpostavljajo pomen skupne, a raznolike evropske kulturne dediščine. Osnovni cilj projekta je mobilnost muzealij, interpretacija dediščine in izmenjava ter vključevanje mednarodno uveljavljenih raziskovalcev dediščine. V okviru projekta se vsakič pripravi mednarodna razstava in simpozij, pri tem pa se izda še zbornik v angleškem jeziku z mednarodno recenzentsko skupino.

Od leta 2012 je muzej pripravil mednarodne razstave v sodelovanju s 13 različnimi muzeji, med katerimi je treba omeniti Universalmuseum Joanneum iz Gradca, Papeško švicarsko gardo iz Vatikana, Bavarski Narodni muzej iz Münchna, Narodni muzej iz Varšave, Narodni muzej Kmeta iz Bukarešte, Narodni muzej Bosne in Hercegovine, Muzej Sarajevo in Bosanski inštitut in fundacija Adil Zulfikarpašić iz Sarajeva, Spominski muzej in raziskovalno središče Franza Liszta iz Budimpešte, Pokrajinski muzej Burgenland iz Eisenstadta, Muzej hrane – Alimentarium iz mesta Vevey iz Švice, Narodni muzej Slovenije in Mestni muzej Varaždin iz Hrvaške.

V letu 2019 se je muzej s projektom navezal na svojo zbirko oblačilne kulture, ki z vsemi dodatki obsega okoli 10.000 predmetov in je največja tovrstna zbirka na območju Slovenije. K sodelovanju je povabil Gradski muzej

V letu 2019 se je muzej s projektom navezal na svojo zbirko oblačilne kulture, ki z vsemi dodatki obsega okoli 10.000 predmetov in je največja tovrstna zbirka na območju Slovenije. K sodelovanju je povabil Gradski muzej

Varaždin, ki je za te namene posodil damsko ogrinjalo s konca 19. stoletja, umeščeno v takrat odprto razstavo Pokrajinskega muzeja Maribor na temo civilne mode.

Mednarodni simpozij je potekal na temo Tekstil, Oblačilna kultura in moda. Uredništvo zbornika sta prevzeli Nives Cvikel in Maja Hren Brvar. Organizator je na simpozij pritegnil 29 avtorjev iz šestih držav: Francije, Poljske, Avstrije, Hrvaške, Srbije in Slovenije.

Uvodni članek v zborniku je pripravila dr. Anja Hellmuth Kramberger iz Universalmuseum Joanneum iz Avstrije in Filozofske fakultete v Ljubljani in se nanaša na modne vplive v oblačilih in vzorcih tkanin iz prve polovice 1. tisočletja pred našim štetjem na območju Halštata.

Preostali prispevki so v zborniku razvrščeni v štiri tematske sklope, ki so pritegnili različne raziskovalce. V prvem sklopu z naslovom Vloga in pomen oblačilne kulture in mode najdemo prispevek dr. Katarine Nine Simonič s Fakultete za tekstilno tehnologijo v Zagrebu, ki se je razpisala o izrazu Croato v 16. stoletju. Članek predstavlja faze raziskovanja oblačila (croato), ki so ga Hrvati nosili v 16. stoletju. Doc. dr. Živa Zupin iz Naravoslovnotehniške fakultete iz Ljubljane je v članku z naslovom Računalniško podprto vzorčenje tkanin ob historičnem pregledu tkanja izpostavila izdelavo žakardskih tkanin z uporabo sistemov CAD/CAM za tkanje. Tanja Devetak s Fakultete za Design je proučevala slovensko tekstilno industrijo po letu 1945 in odnos politike, kulture in družbe do slovenskih tekstilnih podjetij.

V drugem sklopu z naslovom Tekstilni materiali in tehnologija je skupina

avtorjev pod vodstvom izredne profesorice dr. Helene Gabrijelčič Tomc z Naravoslovno tehnične fakultete v Ljubljani pripravila prispevek na temo študije oblačil na primeru 3D interpretacije Plečnikovega spomenika, posvečenega vojskovodji Janu Žižki. V raziskavi je predstavljena 3D interpretacija historičnih uniform na primeru nerealiziranega spomenika slovenskega arhitekta Jožeta Plečnika. Magistra Petra Krpan s Fakultete za tekstilno tehnologijo v Zagrebu je raziskovala tekstilno revolucijo v modi na primeru tridimenzionalnih objektov Iris van Herpen. Magistra Silva Kreševič Vraz s Fakultete za strojništvo v Mariboru je raziskovala okolju prijazne nanokapsularne volnene tekstilne materiale. Skupina avtorjev pod vodstvom dr. Bojane Vončina z Inštituta za inženirske materiale in oblikovanje v Mariboru je raziskala možnosti krožnega gospodarstva na podlagi recikliranja tekstilnih materialov. Drugi sklop je zaključila raziskovalka iz Poljske dr. Malgorzata Matusiak z Inštituta za arhitekturo tekstilij s Tehniške univerze v Lódžu. Avtorica je raziskovala lastnosti in strukturo krep tkanine.

Tretji sklop je vključeval prispevke, ki so se vezali na tradicijo in obrt. Dr. Peter Mikša s Filozofske fakultete v Ljubljani in dr. Matija Zorn z ZRC SAZU sta se poglobila v oblačila in obutev obiskovalcev gora na Slovenskem v 19. in prvi polovici 20. stoletja. Dr. Jasenka Lulić Štorić iz Narodnega muzeja v Zadru je obravnavala izdelavo paške čipke in četverokuke. Magistra Sandra Bačić, magistra Kate Prskalo iz Srednje šole za uporabno umetnost in oblikovanje v Zadru in magistra Suzana Škojo iz Srednje šole za likov-

no umetnost iz Splita so se v svojem članku osredotočile na tradicionalne elemente zalistavca v sodobnem oblikovanju nakita. Sklop zaključuje dr. Mateja Habinc s Filozofske fakultete v Ljubljani, ki se je osredotočila na socialistične komisijske trgovine in prodajo rabljenih oblačil.

V četrtem sklopu, ki se je osredotočil na tekstil, oblačilno kulturo in modo v muzejskih postavitvah in pedagoških programih, se je kustodinja Maja Hren Brvar osredotočila na projekt Mesec mode v muzeju, ki ga pripravlja vsako leto v Pokrajinskem muzeju Maribor. Kustodinja Nives Cvikel iz Pokrajinskega muzeja Maribor je pripravila prispevek na temo reklamnih majic Talisa iz zbirke Pokrajinskega muzeja Maribor. Konservatorsko-restavratorska svetnica Irena Porekar Kacafura iz Pokrajinskega muzeja Maribor se v prispevku

osredotoča na zgodovino preventivnega konserviranja v zbirki oblačil iz Pokrajinskega muzeja Maribor. Petra Vlad iz Narodnega centra za odrske kostume iz Moulinsa v Franciji se je osredotočila na odrski kostum Romea in Julije v Franciji. Zbornik zaključuje prispevek Stefana Žarića iz Artis centra v Srbiji, ki je obravnaval muzeologijo mode v Srbiji.

Mednarodni simpozij z izdanim zbornikom na temo Tekstil, Oblačilna kultura in moda, je povezal različne poglede na oblačilno kulturo. Prispevki v različnih vsebinskih sklopih izkazujejo raznolikost pristopov in predvsem pogledov na tekstil in oblačilno kulturo, zato je zbornik zelo dobrodošel tako za širšo regijo kot za raziskovalce omenjenih področij.

Oskar Habjanič

NAVODILA AVTORJEM PRISPEVKOV ZA ČZN

1. Časopis za zgodovino in narodopisje je interdisciplinarna znanstvena revija za humanistiko in družboslovje. Izdajata jo Univerza v Mariboru, Slomškov trg 15 in Zgodovinsko društvo v Mariboru, Ulica heroja Tomšiča 5.
2. Prispevke za ČZN sprejema uredništvo na naslov: Uredništvo ČZN, Univerzitetna knjižnica Maribor, Gospejna 10, 2000 Maribor (vlasta.stavbar@um.si).
3. Prispevki, ki jih objavlja ČZN, so v slovenskem jeziku, povzetki v angleškem in nemškem jeziku, sinopsis v angleškem jeziku.
4. V koliko gre za razpravo ali članek, mora prispevek obvezno vsebovati povzetek (največ 30 vrstic) in sinopsis (največ 6 vrstic).
5. Prispevek mora biti oddan v dvojni obliki: elektronski, združljivi z urejevalniki za okensko okolje, in odtisnjen na papir. Obsega lahko do 60.000 znakov.
6. Za trditve in znanstveno korektnost odgovarjajo avtorji prispevkov. Prispevki so lektorirani in strokovno recenzirani, recenzentski postopek je anonimen.
7. **Opombe** naj bodo pisane enotno, pod črto, na dnu vsake strani. V opombah uporabljamo krajše navedbe, ki morajo biti skupaj s kraticami razložene v poglavju viri in literatura. Pri arhivskih virih uporabljamo ustaljene kratice za arhiv, nato navedemo kratico fonda ali zbirke, signaturo oziroma številko fascikla ali škatle in številko arhivske enote ali ime dokumenta. Pri literaturi navedemo priimek avtorja, smiselno skrajšan naslov (ne letnice izdaje) in številko strani.

Prispevki drugih znanstvenih panog (torej nezgodovinski) lahko izjemoma uporabljajo ameriški način citiranja APA (Stavbar 2006: 23) in seznam literature na koncu prispevka.

8. **Citiranje virov in literature** – če je na koncu objavljeno poglavje viri in literatura morajo biti sistematično navedeni vsi viri in literatura, ki smo jo navedli v opombah. Ločeno navedemo arhivske vire, literaturo, po potrebi tudi časopise, ustne vire ipd. V teh sklopih je potrebno gradivo navajati v abecednem vrstnem redu.

Arhivski viri – navedemo: arhiv, ime fonda ali zbirke, po potrebi še številko fascikla ali škatle.

Literatura – monografije – navedemo: ime in priimek avtorja, *naslov (in podnaslov) dela (v ležečem tisku)*. Kraj in leto izida, str.

Literatura – članek – navedemo: ime in priimek avtorja, naslov članka. *Naslov periodike ali zbornika (v ležečem tisku)*, za periodiko pa še letnik, letnico, številko oz. datum in strani, za zbornik, kraj in leto izida, strani.

9. Priloge (slikovno gradivo, fotografije, zemljevidi ...) bodo natisnjene enobarvno. Skenirane naj bodo v resoluciji 300 dpi (minimalna širina 10 cm) in shranjene v obliki tif ali jpg. Datoteke slikovnega gradiva naj bodo poimenovane v skladu s podnapisi v besedilu (slika 1 ipd.) in priložene v tej obliki osnovni datoteki. Pri podnapisih k slikovnemu gradivu navedemo: zaporedno številko, naslov slike in vir. Naj bodo na ustreznem mestu v besedilu.
10. Vsak prispevek mora vsebovati točen naslov avtorja: ime in priimek, akademski naslov ali strokovni naziv, delovno mesto ali ustanovo zaposlitve, njen naslov in morebitni naslov elektronske pošte.
11. Za prevode povzetkov in sinopsisov v tuje jezike poskrbi uredništvo revije.

GUIDELINES FOR CONTRIBUTIONS FOR ČZN (*Review for History and Ethnography*)

1. Časopis za zgodovino in narodopisje (Review for History and Ethnography) is an interdisciplinary review for humanistic and social sciences. It is published by the University of Maribor, Slomškovo trg 15 and Zgodovinsko društvo v Mariboru, Ulica heroja Tomšiča 5.
2. Papers should be submitted to the Editorial Board: Uredništvo ČZN, Univerzitetna knjižnica Maribor, Gospejna 10, 2000 Maribor (vlasta.stavbar@um.si).
3. The articles published in ČZN are in Slovene language, the abstracts are in English and German, the synopses in English.
4. If the contribution is a treatise or an article, then the contribution should have an abstract (of maximum 30 lines) and a synopsis (of maximum 6 lines).
5. The contributions should be submitted in electronic Windows-compatible format and printed on paper. The contributions should not exceed 60,000 characters.
6. The contributions are proofread and peer reviewed with a blind peer review procedure. The authors are responsible for the statements and the scientific correctness of their papers.
7. **Footnotes** should be written unified, under the line on the bottom of each page. In the notes abbreviations should be used and they should be, together with acronyms, explained in the chapter References. With archival sources traditional acronyms for archives, followed by the acronym of the fond or collection, call number or the folder/box number and the number of the archival unit or the name of the document should be used. In references the name of the author, logically abbreviated title (not publishing year) and page number should be cited.

The contribution from other scientific fields (not historical ones) can use the American citation APA (Stavbar 2006: 23) and the reference list at the end of the contribution.

8. **Citation of sources and references** – if there is a chapter Sources and References at the end of a contribution, all the sources and references should be cited systematically (see Footnotes). All the sources, such as archival sources, references, newspapers, oral sources, should be cited separately. Within these groups the materials should be written alphabetically.

Archival sources: the archive, the name of the fond or the collection, if necessary also the number of the folder or of the box should be cited.

References – books should be cited in the following order: Author's name and surname, *Title (and subtitle) in italics*. Publication place and publication year, pages.

References – articles should be cited in the following order: Author's name and surname, title of the article. *Name of the newspaper, review or book of proceedings (in italics)*, for periodicals also volume, year, number or date and pages; for a book of proceedings publication place and publication year, pages.

9. Appendixes (picture materials, photographs, maps...) will be printed monochromatic. They should be scanned in the 300 dpi resolution (min. width 10 cm) and saved in the tif or jpg formats. The picture materials files should be named according to the order they appear in the text (example: slika 1 etc.) and should be added in this format to the basic file. The subtitles for the picture materials should include: consecutive numbers, picture title and source. They should also be put on the right place in the text.
10. Each contribution should have an exact author's address: name and surname, academic or professional title, working place or institution, its address and author's email address.
11. Translations of abstracts and synopses are provided by the Editorial Board.

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE
Review for History and Ethnography

Izdajata – *Published by*
Univerza v Mariboru in Zgodovinsko društvo v Mariboru –
University of Maribor and Historical Society of Maribor

Sedež uredništva – *Editorial office*
Univerzitetna knjižnica Maribor
Gospejna 10, 2000 Maribor
e-mail: vlasta.stavbar@um.si
tel. 040 261 333

Prevodi – *Translations*
Mateja Pongrac

Lektoriranje – *Proofreading*
Bojana Samarin

Grafična priprava – *Prepress*
Katarina Visočnik

Naklada – *Circulation*
500 izvodov

Tisk – *Printed by*
Cicero, Begunje, d.o.o.

Letna naročnina za študente in posameznike –
Annual subscription price for students and individuals
21 EUR

Letna naročnina za ustanove – *Annual subscription price for institutions*
25 EUR

Cena posamezne tiskane številke – *Single print issue*
6,30 EUR

Revijo lahko naročite na sedežu Zgodovinskega društva v Mariboru,
Ul. heroja Tomšiča 5, 2000 Maribor (marjan.matjasic@muzejno-mb.si)
ali na sedežu uredništva (zupanur@gmail.com) – *You can subscribe*
to the review at the registered seat of the Zgodovinsko društvo v Mariboru,
Ul. heroja Tomšiča 5, 2000 Maribor (marjan.matjasic@muzejno-mb.si)
or at the editorial office (zupanur@gmail.com)

ISSN 0590-5966 (tisk/print)
ISSN 2712-3138 (splet/online)
Cena tiskanega izvoda: 6,30 €